

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ДНІПРОПЕТРОВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ОЛЕСЯ ГОНЧАРА

**ВІСНИК
ДНІПРОПЕТРОВСЬКОГО УНІВЕРСИТЕТУ**

Серія: ПСИХОЛОГІЯ

Випуск 22

Дніпропетровськ
2016

УДК 159.9 + 37
ББК 74Я5+88Я5

*Надруковано за рішенням вченої ради
Дніпропетровського національного університету
імені Олеся Гончара (протокол № 6 від 24 грудня 2015 р.)*

Рецензенти:

д-р психол. наук, проф. О. П. Саннікова
д-р пед. наук, проф. В. А. Гладуш

Випуск уміщує публікації із результатами дослідження різних форм виявлення особистісних і ситуаційних передумов оптимального функціонування людини як суб'єкта життєдіяльності та навчання. Більшість статей ґрунтуються на емпіричних дослідженнях.

Для наукових співробітників, викладачів вищих навчальних закладів, аспірантів, слухачів ФПК, студентів гуманітарних факультетів.

Випуск включает публикации, представляющие результаты исследования различных форм проявления личностных и ситуационных предпосылок оптимального функционирования человека как субъекта жизнедеятельности и обучения. Большинство статей основываются на эмпирических исследованиях.

Для научных сотрудников, преподавателей высших учебных заведений, аспирантов, слушателей ФПК, студентов гуманитарных факультетов.

The issue includes publications summarizing the results of the investigation of different forms of manifestation and personality and situational precursors of optimal personality functioning. Most of the papers are based on the empirical research.

The publications are intended for researchers, professionals of higher educational establishments, Ph.D. students, in-career trainees, students majoring in social sciences and humanities.

Редакційна колегія:

чл.-кор. НАПН України, д-р психол. наук, проф. **Е. Л. Носенко** (відп. ред.); д-р психол. наук, проф. **І. Ф. Аршава**; д-р психол. наук, проф. **О. І. Богучарова**; д-р психол. наук, проф. **О. Ф. Іванова**; д-р психол. наук, проф. **В. М. Чорнобровкін**; д-р психол. наук, проф. **В. А. Чорнобровкіна**; д-р психол. наук, проф. **Н. Ф. Шевченко**; д-р психології **І. Кокіна** (Латвія); проф. **Ф. Крамер** (США); проф. **Н. Кемертелідзе** (Грузія); канд. психол. наук, доц. **О. О. Байєр** (відп. секр.).

УДК 159.923

E. L. Nosenko, A. V. Sokur

Oles Honchar Dnipropetrovsk National University

FORGIVENESS AS A MULTIFUNCTIONAL COPING RESOURCE OF A MATURE PERSONALITY

Анотація. Розглянуто теоретичні концепції ролі готовності пробачати як особистісного фактора, що впливає на ефективність психологічного подолання стресу. Наведено емпіричні дані, що свідчать про наявність розбіжностей між групами досліджуваних із різними рівнями схильності пробачати (себе, інших і загального рівня пробачення) за показниками ефективності копінг-поведінки. З'ясовано, що за високого рівня схильності до самопробачення індивіди характеризуються низьким рівнем звернення до емоційно-фокусованої копінг-стратегії та самоінвалідації як негативної проактивної копінг-стратегії. Доведено, що за високого рівня готовності пробачати інших спостерігається низький рівень відволікання та наявність тенденції до високого рівня пошуку соціальної підтримки в подоланні стресу. За високого загального рівня готовності до пробачення виявлено високий рівень орієнтації на вирішення проблеми, низький рівень застосування стратегії фокусування на емоціях і низький рівень прояву тенденції до самоінвалідації.

Ключові слова: пробачення, копінг-стратегії, непробачення, стрес.

Аннотация. Рассмотрены теоретические концепции роли готовности к прощению в обеспечении эффективности психологического преодоления стресса. Описаны результаты эмпирического исследования, свидетельствующие о наличии различий между группами испытуемых с разными уровнями склонности к прощению в эффективности психологического преодоления стресса. Установлено, что при высоком уровне готовности к самопрощению отмечается низкий уровень обращения к эмоционально-фокусированной стратегии копинг-поведения и самоинвалидации. Доказано, что при высоком уровне склонности к прощению других наблюдается низкий уровень применения стратегии отвлечения. При высоком общем уровне склонности к прощению зафиксированы высокая вероятность выбора проблемно-ориентированной стратегии психологического преодоления стресса и низкий уровень ориентации на эмоциональное реагирование и самоинвалидацию.

Ключевые слова: прощение, копинг-стратегии, непростение, стресс.

Introduction

The researchers who studied the phenomenon of forgiveness used different theoretical approaches to its conceptualization. The majority of them stress the point that forgiveness is a multifunctional phenomenon (Enright & Fitzgibbons, 2000), which comprises different components: cognitive (Flanigan, 1992), affective (Malcolm & Greenberg, 2000), behavioral (Gordon et al., 2000), motivational (McCullough et al., 1997) and decisional (DiBlasio, 1998) components.

Forgiveness can be both an intrapersonal process and, as a rule, though not necessarily, an interpersonal one.

Recently some scientists have theoretically substantiated the conceptual links between forgiveness and coping behavior (Worthington & Scherer, 2004; Strelan & Covic, 2006). The latter claim that they have made the first attempt to provide a broad theoretical framework by explicating the relationship between the coping and forgiveness processes.

The objective of this paper is to demonstrate a multifunctional impact of the individual's willingness to forgive on the choice of different types of coping strategies under stressful situations, which enhance self-regulation efficacy.

There appeared a variety of interpretations of the essence of forgiveness as a personality resource. Most of the researchers agree that forgiveness has to be differentiated from other related phenomena, resembling it, like pardoning, excusing, condoning, and

forgetting (Rye et al., 2001). Though the majority of the researchers stress the point that forgiveness should not also be confused with another similar construct, reconciliation, some authors propose that reconciliation is a desired endpoint of the forgiveness process (e.g., Fitzgibbons, 1986; Pollard et al., 1998).

In the monograph edited by D. O. Leontiyev (2011), forgiveness is interpreted as a “positive personality resource” and is characterized in this capacity as a “personality virtue” or as a “valuable personality trait”, that enhances the individual’s adaptability to the changing social environment, prevents the development of the psychic pathology, safeguards from the development for the personality deviations (Peterson & Seligman, 2004). To sum up, willingness to forgive can be referred to the individual’s character strength, which are related to the virtue of temperance, one of the six key positive personality values, assessed with the keep of the VIA Inventory developed by positive psychologists.

As Casarjian (1992) reasonably argued, forgiveness is the decision of the individual to assume responsibility for one’s perception and assessment of the situation, it is not just a single act, but rather a conscious choice reflecting the way of life, which gradually transforms the personality from a passive, helpless victim of the circumstances into an influential and loving co-author of the reality.

Similar conceptualization of forgiveness has been suggested by Luskin (2002), who claims that forgiveness entails the experience of serenity, which appears when the individual perceives one’s discomfort as less personally significant and assumes the responsibility for the depth of one’s feelings thus becoming the hero rather than a victim of the situation entailing offence. Forgiveness does not change the past, but it does change the present. Forgiving means that the person decides not to suffer and deliberately makes this sort of a decision.

Willingness to forgive in the interpersonal relations can be generalized as the decision resulting in: 1) getting rid of the negative thoughts and emotions as well as of the corresponding behavioral acts in relation to the person, earlier perceived as a wrongdoer; and 2) stimulating positive thoughts, emotions and behavioral acts (Gassin, 1999).

Thanks to forgiving the person, who felt offended, recognizes that the offence had been unjust and will always remain unjust. At the same time the act of forgiving does not deny one’s moral right for being angry, but it demonstrates the individual’s willingness to relieve other person from tolerating someone’s anger and offence (Enright, 2001). Nonetheless, the majority of researchers, as a rule, agree that forgiveness – is a complex of the cognitive, affective and, possibly, though not necessarily, behavioral responses to the transgression (e.g., Enright et al., 1996; Gordon & Baucom, 1998).

Forgiveness as a character strength

In the framework of the present study we have been predominantly interested in explicating how forgiveness can facilitate coping with the outcomes of the complicated life situations.

In foreign psychology the description and the analysis of the individual’s behavior under extreme situations are done in terms of the coping theory formulated by Lazarus and Folkman (1984). As it is known, those authors defined coping as thoughts and behavior to which an individual resorts in order to cope with inner and outer demands of stressful situations, appraised as personally significant. After the situation has been assessed as stressful the individual is likely to use quite a number of various coping-strategies to prevent and reduce stress or to endure it. In this light unwillingness to forgive can be conceptualized as a stressful response to appraisals of interpersonal stressors that include transgressions, betrayals, offenses, and wrongs (Berry et al., 2001). A perception of the interpersonal stressor as a hurt or offense is interpreted as a result of primary or secondary appraisals of situation. Those types of appraisals result in physiological, cognitive, motivational, behavioral, and emotional stress reactions. Thus, unforgiveness can be interpreted as predominantly an emotional component of response to stress (Worthington & Scherer, 2004).

Worthington and Scherer provided convincing data that prove the stressful nature of the lack of willingness to forgive. First of all, it is proved by analysis of the activity in the brain during unforgiveness which is consistent with activity in brain structures involved in stress and other negative emotions (Pietrini et al., 2000).

Secondly, hormonal patterns – notably glucocorticoid secretion – in unforgiveness are consistent with hormonal patterns from negative emotions associated with stress (Berry & Worthington, 2001).

In addition to that the activity of the sympathetic nervous system (SNS) and EMG tension in facial muscles in the unforgiveness are similar to patterns registered when a person experiences stress and negative emotion (Witvliet et al., 2001). Besides, the data of the blood chemical analysis test also show similarity between the states of unforgiveness and both stress and negative emotions (Seybold et al., 2001).

To crown the above mentioned findings, the data of numerous studies of the acts of forgiveness and unforgiveness prove that forgiveness produce a noticeable therapeutic effect, which results in enhancing physical and mental health (Owen et al., 2011).

High level of willingness to forgive is associated with the better functioning of the cardiovascular (Toussaint & Cheadle, 2009), endocrine (Toussaint & Williams, 2003) and immune systems (Owen et al., 2011; Seybold et al., 2001). Forgiveness correlates negatively with anger and depression (Reed & Enright, 2006; Subkoviak et al., 1995), and has a positive correlation with optimism and self-confidence (Worthington, 2005).

Thus, the individual's attempts to reduce the injustice gap (Exline et al., 2003) and unforgiveness (Worthington, 2001) are considered by the researchers cited above as coping strategies.

Worthington and Scherer (2004) argued that forgiveness in some instances can influence the appraisals of the meaning of the stressful situation and act as a corresponding coping strategy (that of the situation reinterpretation). Despite the above mentioned those authors suggest that forgiveness has to be conceptualized as an emotion-focused coping strategy. Strelan and Covic (2006) adhere to this conceptualization and consider forgiveness to be a process of coping with a stressful situation.

Forgiveness is interpreted by them as a process of neutralizing the stressor, which evolved from the perception of hurt in the interpersonal relations. Forgiveness can be conceptualized as an emotion-focused coping behavior when it is related, first of all, to the internalized response to the transgression. It acts then as a means of ameliorating one's negative responses, such as anger and hostility.

Forgiveness can be also conceptualized as a problem-focused coping strategy, when it concerns with the problem that causes stress. In that case the discussion of the situation can bring about some solutions of how to deal with the situation that resulted in discord. The researchers stress the point that the emotion-focused coping can be effective in dealing with the recent events, perceived as negative, but concentration on emotions in the course of time can result in rumination, which, as is known, hinders forgiveness (e.g., McCullough et al., 2001).

Strelan and Covic (2006) also state that forgiveness can be future-oriented. Traditionally coping behavior was conceptualized as a survival strategy. But the recent theories of coping behavior suggest that coping can also be future-oriented. Research data show that coping behavior can be interpreted as a possibility of personal growth, acquisition of the new knacks of overcoming obstacles and spiritual perfection (Folkman & Moskowitz, 2000). In the recent theories of coping future-oriented coping strategies have been identified. Schwarzer and Knoll (2003) have substantiated three types of future-oriented coping strategies, such as anticipatory coping, preventive coping and proactive one, all of which are related to forgiveness.

Anticipatory and preventive coping can be related to the process of forgiveness to the extent, in which the forgiveness motivation can be instrumental (for instance, as a need of retaining valuable relationship). For example, a hurt person can predict that till

he or she has not forgiven, the relations with person perceived as an offender may remain tense. Thus, the individual willing to forgive can resort to the anticipatory and the preventive coping strategy as a means of preserving valuable relations. Schwarzer and Knoll (2003) reasonably argue that the individual can improve, enhance one's personal resources to deal with the anticipated problems.

The above presented review of the state of investigation of the links between forgiveness and coping adequacy / inadequacy allows to conclude that willingness to forgive can perform the functions of various coping strategies depending on: 1) its *purposes*, such as to restore interpersonal understanding or to ease one's own emotional state and reduce tension; 2) the nature of the situation (the situation is liable to improvement or the conflict has come to a dead end and nothing can be done to tackle it); 3) the temporal orientation (dealing with the past or future problems); 4) type of forgiveness (forgiveness of others or forgiveness of oneself).

Willingness to forgive, in our opinion, can perform the function of a proactive coping strategy, when the person is prepared to forgive oneself or others for the failures or offences.

In the present article we have presented the results of the study aimed at identifying the relationships between various forms of forgiveness and the types of the coping strategies habitually chosen by the individuals to deal with stressful situations.

METHOD

Sample

Participants (36 females and 26 males) of the first mature age group (21 – 35 years) were recruited from the population of the university undergraduate and graduate students as well as the university alumni who volunteered to participate as acquaintances of the authors.

Data tools

The Heartland Forgiveness Scale (L. Y. Thompson, C. R. Snyder, L. Hoffman, 2005) was back-translated from English into Ukrainian by professional University psychologists with mature knowledge of English not lower than B2.

The Heartland Forgiveness Scale (HFS) is an 18-item, self-report questionnaire that measures a person's dispositional forgiveness (i.e., the general tendency to be forgiving), rather than forgiveness of a particular event or person. The HFS consists of the Total HFS and three six-item subscales (Forgiveness of Self, Forgiveness of Others, and Forgiveness of Situations).

For assessing the participants' coping behavior *Coping Inventory for Stressful Situations* (CISS; Endler & Parker, 1990) was used. It was adapted to the Ukrainian culture by T. L. Kryukova (2001). The CISS is a 48-item, self-report measure of three major types of coping styles: Task-Orientated, Emotion-Orientated and Avoidance Coping. It also identifies two types of avoidance patterns: Distraction and Social Diversion.

Besides, we used *The Self-handicapping Scale* (designed by Jones & Rhodewalt, 1982, and adapted to the Ukrainian culture by D. Nosenko, 2014). Self-handicapping has been conceptualized by D. Nosenko (2014) as a disengagement proactive coping strategy indicative of the limitations of coping resources and the individual's fear of the anticipated failure to cope with the problems in the future. The SHS is 25-item self-report questionnaire that requires respondents to rate their agreement (on 6-point scales) with statements reflecting the use of self-handicapping behaviors.

Procedure

The testing procedure was reviewed and approved by the Department of Educational and Developmental Psychology of Dnipropetrovsk National University, where the authors are currently employed. Students were scheduled for testing after their regular classes. They were provided with brief explanation of the research objectives and then asked to complete the above mentioned questionnaires individually.

Data analysis

The descriptive statistic program was applied to determined distribution characteristics. Since the sample was not numerous enough and distribution characteristics did not meet the criterion of normality, the empirical data were processed using non-parametric ϕ^* Fisher criterion for assessing intergroup differences on the percentage of participants who preferred particular coping strategies. The method of the median split was used to divide the sample into 2 groups by the criteria of the willingness to forgive and then the differences between the groups were assessed by ϕ^* Fisher criterion.

Research findings

Table 1 below shows intergroup differences in the preferences given by the participants to the choice of particular coping strategies.

Table 1

Intergroup differences in preferences to the choice of particular coping strategies by the participants of the group split into 2 subgroups on the degree of willingness to forgive

Coping strategies	Percentage of participants with preferences to different coping strategies in the subgroups	
	with low willingness to forgive oneself	with high willingness to forgive oneself
Problem-focused coping	45,2 %	61,3 %
Emotion-focused coping	61,3 %	32,3 %
Avoidance	54,8 %	38,7 %
Distraction	48,4 %	48,4 %
Social diversion	58,1 %	51,6 %
Self-handicapping	64,5 %	38,7 %

* $p \leq 0.01$. ** $p \leq 0.05$

As shown in tab. 1, the subgroups of participants with different levels of the willingness to forgive (higher vs. lower) appear to differ on the preferences given to the choice of different coping strategies.

The highest level of differences has been registered for the emotion-focused coping strategy; in the subgroup with a lower level of willingness to forgive 61,3 % of participants resort to this coping strategy, while in the subgroup with a higher level of willingness to forgive almost twice less percentage (32,3 %) of participants resort to this strategy. The differences are significant at $p \leq 0.01$.

Statistically significant differences (at $p \leq 0.05$) have been registered for self-handicapping, conceptualized as a disengagement proactive coping strategy.

There are differences on the level of a tendency between the frequencies of choice of the problem-focused strategy and the avoidance strategy.

The results of this stage of the empirical research prove our hypotheses and the hypotheses of some foreign scholars, reviewed in this paper, that forgiveness is a positive personality trait: the willingness to forgive oneself protects the individual from a high level of emotion-focused coping and its equivalent in the matrix of the proactive disengagement coping strategies – the tendency to resort to self-handicapping.

In the Coping Inventory for Stressful Situations by Endler and Parker the tendency to resort to emotion-focused coping is interpreted as a feeling of guilt for one's indecisiveness and inability to cope with situation, as a manifestation of one's emotional appraisal of situation, of one's proneness to experience pain and sufferings, fixation on one's failures and shortcomings, feeling of helplessness, tension and frustration.

So, our empirical findings are in line with the above presented interpretation of the inner meaning of the emotion-focused coping strategy, as a sign of the individual's inability to effectively cope with difficulties in life.

These findings prove the positive role of willingness to forgive in coping with problems in life.

As we expected, the individuals with a low level of forgiveness would more frequently resort to self-handicapping, which finds reflection in causing obstacles to oneself to get an excuse for one's anticipated failures.

Table 2 shows our empirical findings which throw light on the relationships between the willingness of the individual to forgive others and the frequencies of choosing particular coping strategies in stressful situations.

Table 2

Intergroup differences between the tendencies of the individuals with different levels of willingness to forgive in the choice of coping strategies of different types

Coping strategies	Percentage of participants with preferences to different coping strategies in the subgroups	
	with low willingness to forgive others	with high willingness to forgive others
Problem-focused coping	45,2 %	61,3 %
Emotion-focused coping	48,4 %	45,2 %
Avoidance	48,4 %	45,2 %
Distraction	61,3 %	35,5 %
Social diversion	45,2 %	64,5 %
Self-handicapping	54,8 %	48,4 %

** $p \leq 0.05$. *** $p \leq 0.1$.

As evident from the data presented in tab. 2, the individuals with higher level of willingness to forgive others do not avoid the solution of the problems that arise, as frequently as the individuals with a lower level of forgiveness do. Besides, the individuals with the higher level of forgiveness more willingly seek social involvement than the individuals with a lower level of forgiveness, which seems reasonable and explainable.

The comparison of the two subgroups of participants which differ on the levels of their willingness to forgive as an overall value (incorporating forgiveness of oneself, forgiveness of others and forgiveness, that is taken for granted the situation as a whole), allowed to make the following observations shown in tab. 3.

Table 3

Intergroup differences in preferences to the choice of particular coping strategies by the participants of the group split into 2 subgroups on the degree of total willingness to forgive

Coping strategies	Percentage of participants with preferences to different coping strategies in the subgroups	
	with low total willingness to forgive	with high total willingness to forgive
Problem-focused coping	38,7 %	67,7 %
Emotion-focused coping	61,3 %	32,3 %
Avoidance	54,8 %	38,7 %
Distraction	48,4 %	48,4 %
Social diversion	58,1 %	51,6 %
Self-handicapping	64,5 %	38,7 %

* $p \leq 0.01$. ** $p \leq 0.05$

As shown in tab. 3 the individuals with higher total level of willingness to forgive are characterized by the higher levels of preferences they give to the choice of the prob-

lem-focused strategy in dealing with stressful situations. They also distinctly differ on the lower proneness to resort to the emotion-focused strategy as well as demonstrate statistically significant lower tendency to resort to self-handicapping as a disengagement proactive coping strategy. These data correspond to the observations of other authors (Worthington & Scherer, 2004; Strelan & Covic, 2006), mentioned in the introduction to this article.

Conclusion

The conducted research confirmed the hypothesis that the individuals with different levels of willingness to forgive (both: to forgive oneself, others, the situation at large) significantly differ in their coping efficacy. They give preferences in coping with stressful situation to the problem-focused strategy, less frequently resort to the emotion-focused coping strategy, seek social support, if necessary, and avoid self-handicapping as a disengagement proactive coping strategy.

The above-described characteristic features of the coping behavior of the individuals with higher willingness to forgive allows to argue that willingness to forgive is a valuable positive resource of a mature personality.

The future prospects of this research are associated with checking hypotheses that willingness to forgive is an important emotional character strengths likely to be one of the key personality precursors of an individual psychological, social and subjective well-being.

The results of this research allow broaden the appraisal of the positive role of forgiveness as a valuable personality resource by stating its multi-functionality in enhancing the individuals coping efficacy.

On a moderate but statistically adequate sample of the grown-up participants it has been demonstrated, that forgiveness can be claimed to be a sufficiently informative precursor of coping adequacy in the multitude of its manifestations. It enhances the probability of choosing the problem-focused coping, reduces the likelihood of resorting to the emotion-focused and avoidance strategies is their different temporal orientation (reactive or proactive); and is predictive of resorting to social support in the interactive contexts.

References

- Berry, J. W. & Worthington, E. L., Jr., (2001), "Forgiveness, relationship quality, stress while imagining relationship events, and physical and mental health". *Journal of Counseling Psychology*, No. 48, p. 447–455.
- Berry, J.W., Worthington, E.L., Jr., Parrott, L. III, O'Connor, L. & Wade, N. G. (2001), "Dispositional forgivingness: development and construct validity of the Transgression Narrative Test of Forgivingness (TNTF)". *Personality and Social Psychology Bulletin*, No. 27, p. 1277–1290.
- Casarian, R. (1992). *Forgiveness: A bold choice for a peaceful heart*, Bantam Books, NY.
- DiBlasio, F. A. (1998). The use of decision-based forgiveness intervention within intergenerational family therapy. *Journal of Family Therapy*, No. 20, p. 77–94.
- Enright, R. D. & The Human Development Study Group (1996), "Counseling within the forgiveness triad: On forgiving, receiving forgiveness, and self-forgiveness". *Counseling and Values*, No. 40, p. 107–126.
- Enright, R. D. (2001), *Forgiveness is a choice, A step-by-step process for resolving anger and restoring hope*, APA Life Tools, Washington, DC.
- Enright, R. D. & Fitzgibbons, R. P. (2000), *Helping Clients Forgive: An Empirical Guide for Resolving Anger and Restoring Hope*, APA Books, Washington, DC.
- Exline, J. J., Worthington, E. L., Jr., Hill, P. C. & McCullough, M. E. (2003), "Forgiveness and justice: A research agenda for social and personality psychology". *Personality and Social Psychology Review*, No. 7, p. 337–348.
- Fitzgibbons, R. P. (1986), "The cognitive and emotive uses for forgiveness in the treatment of anger". *Psychotherapy*, No. 23, p. 629–633.
- Flanigan, B. (1992), *Forgiving the unforgivable*, Macmillan, NY.
- Folkman, S. & Moskowitz, J. T. (2000), "Positive affect and the other side of coping". *American Psychologist*, No. 55, p. 647–654.

- Gassin, E. A. (1999), "The psychology of forgiveness" ["Psihologiya proscheniya"]. *Voprosy psikhologii – The Issues of Psychology*, No. 4, p. 93–104.
- Gordon, K. C. & Baucom, D. H. (1998), "Understanding betrayals in marriage: A synthesized model of forgiveness". *Family Process*, No. 37, p. 425–449.
- Gordon, K. C., Baucom, D. H. & Snyder, D. K. (2000), "The use of forgiveness in marital therapy". In M. E. McCullough, K. I. Pargament & C. E. Thoresen (Eds.). *Forgiveness: Theory, Research, and Practice*, Guilford Press, New York, p. 203–227.
- Lazarus, R. S. & Folkman, S. (1984), *Stress, Appraisal, and Coping*, Springer, NY.
- Personality potential: structure and diagnostics [Lichnostnyy potentsial: struktura i diagnostika] (2011), D. A. Leontiev (Ed.), Smysl, Moscow.
- Luskin, F. (2002), *Forgive for Good: A Proven Prescription for Health and Happiness*, Harper Collins, San Francisco.
- Malcolm, W. M. & Greenberg, L. S. (2000), "Forgiveness as a process of change in individual psychotherapy". In M. E. McCullough, K. I. Pargament & C. E. Thoresen (Eds.). *Forgiveness: Theory, Research, and Practice*, Guilford Press, New York, p. 179–202.
- McCullough, M. E., Bellah, C., Kilpatrick, S. D. & Johnson, J. L. (2001), "Vengefulness: Relationships with forgiveness, rumination, well-being, and the Big Five". *Personality and Social Psychology Bulletin*, No. 27, p. 601–610.
- McCullough, M. E., Sandage, S. J. & Worthington, E. L., Jr. (1997), *To Forgive is Human: How to Put Your Past in the Past*, InterVarsity Press, Downers Grove, IL.
- Nosenko D. (2014), "Broadening the scope of proactive coping strategies through examining their links with dispositional self-evolution resources." *Visnik Dnipropetrovskogo universitetu. Seriya: Pedagogika i psihologiya – Dnipropetrovsk University Bulletin. Psychology & Pedagogics Series*, Vol. 20, p. 20–25.
- Owen, A. D., Hayward, R. D., & Toussaint, L. L. (2011), "Forgiveness and Immune Functioning in People Living with HIV-AIDS". Paper presented at 32nd annual meeting of the Society for Behavioral Medicine, Washington, DC, United States.
- Peterson, C. & Seligman, M. E. P. (2004). *Character Strengths and Virtues: A Handbook and Classification*, Oxford Press, NY.
- Pietrini, P., Guazzelli, M., Basso, G., Jaffe, K. & Grafman, J. (2000), "Neural correlates of imaginal aggressive behavior assessed by positron emission tomography in healthy subjects". *American Journal of Psychiatry*, No. 157, p. 1772–1781.
- Pollard, M. W., Anderson, R. A., Anderson, W. T., & Jennings, G. (1998), "The development of a family forgiveness scale". *Journal of Family Therapy*, No. 20, p. 95–110.
- Reed, G. L. & Enright, R. D. (2006), "The effects of forgiveness therapy on depression, anxiety, and posttraumatic stress for women after spousal emotional abuse". *Journal of Consulting and Clinical Psychology*, No. 74, p. 920–929.
- Rye, M. S., Loiacono, D. M., Folck, C. D., Olszewski, B. T., Heim, T. A., & Madia, B. P. (2001), "Evaluation of the psychometric properties of two forgiveness scales." *Current Psychology: Developmental, Learning, Personality, Social*, No. 20, p. 260–277.
- Schwarzer, R. & Knoll, N. (2003), "Positive coping: Mastering demands and searching for meaning". In S. J. Lopez & C. R. Snyder (Eds.). *Positive psychological assessment: A handbook of models and measures*, American Psychological Association, Washington, DC, p. 393–409.
- Seybold, K. S., Hill, P. C., Neumann, J. K. & Chi, D. S. (2001), "Physiological and psychological correlates of forgiveness". *Journal of Psychology and Christianity*, No. 20, p. 250–259.
- Strelan, P. & Covic, T. (2006), "A Review of Forgiveness Process Models and A Coping Framework to Guide Future Research". *Journal of Social and Clinical Psychology*, Vol. 25 No. 10, p. 1059–1085.
- Subkoviak, M. J., Enright, R. D., Wu, C., Gassin, E. A., Freedman, S., & Olson, L. M. (1995), "Measuring interpersonal forgiveness in late adolescence and middle adulthood". *Journal of Adolescence*, No. 18, p. 641–655.
- Toussaint, L., & Chedale, A. C. D. (2009), "Unforgiveness and the broken heart: Unforgiving tendencies, problems due to unforgiveness, and 12-month prevalence of cardiovascular health conditions". In M. T. Evans & E. D. Walker (Eds.). *Religion and Psychology*, Nova Publishers, NY, pp. 135–170.

- Toussaint, L. & Williams, D. R. (2003), "Physiological correlates of forgiveness: Findings from a racially and socioeconomically diverse sample of community residents". Presented at *A Campaign for Forgiveness Research Conference*, Atlanta, GA.
- Witvliet, C. V. O., Ludwig, T. E. & Vander Laan, K. L. (2001), "Granting forgiveness or harboring grudges: implications for emotion, physiology, and health". *Psychological Science*, No. 121, p. 117–123.
- Worthington, E. L., Jr. (Ed.). (2005). *Handbook of forgiveness*, Brunner-Routledge, NY.
- Worthington, E. L., Jr. & Scherer, M. (2004), "Forgiveness is an emotion-focused coping strategy that can reduce health risks and promote health resilience: Theory, review, and hypotheses". *Psychology and Health*, No. 19, p. 385–405.
- Worthington, E. L., Jr. (2001), "Unforgiveness, forgiveness, and reconciliation in societies". In R. G. Helmick & R. L. Petersen (Eds.). *Forgiveness and Reconciliation: Religion, Public Policy, and Conflict Transformation*, Templeton Foundation Press, Philadelphia, p. 161–182.

Надійшла до редакції 16.05.2016

УДК 159.922.7:316.356.2

L. V. Chernova, O. O. Bayer
Oles Honchar Dnipropetrovsk National University

MATERNAL UPBRINGING AS A FACTOR OF PERFECTIONISM DEVELOPMENT

Анотація. Досліджено роль материнського виховання у розвитку перфекціонізму дитини. До вибірки досліджуваних увійшли 35 підлітків-учнів 9–11 класів. Як психодіагностичні засоби застосовано Багатовимірну шкалу перфекціонізму Х'юїтта–Флетта, Багатовимірну шкалу перфекціонізму Фроста та опитувальник «Підлітки про батьків». Одержані дані оброблено із застосуванням кореляційного аналізу та критерію U-Манна–Уїтні. Установлено, що високі показники, які стосуються перфекціонізму в дитини, пов'язані із притаманними матері відсутністю позитивного інтереса та вираженими директивністю, ворожістю і непослідовністю у вихованні. Водночас зв'язку між високими стандартами діяльності, характерними для дитини, та особливостями виховного впливу матері виявлено не було.

Ключові слова: перфекціонізм, виховання, позитивний інтерес, директивність, ворожість, непослідовність.

Аннотация. Исследование направлено на выявление возможной связи между перфекционизмом и особенностями материнского воспитания. Выборку составили 35 учеников 9–11 классов. Психодиагностический инструментальный представлен двумя методиками для диагностики перфекционизма (Хьюитта–Флетта и Фроста) и методикой «Подростки о родителях». Полученные данные подверглись корреляционному анализу и поиску различий между неэквивалентными группами, которые показали наличие значимой связи между выраженным перфекционизмом детей и присутствием их матерям отсутствием позитивного интереса, высокими показателями по директивности, враждебности и непоследовательности как особенностям воспитания.

Ключевые слова: перфекционизм, воспитание, позитивный интерес, директивность, враждебность, непоследовательность.

Problem identification

The research of perfectionism have lately become very popular. Clinical psychologist M. Hollander (Hollander, 1965) was one of the first to work out the problem of perfectionism. According to him, perfectionists are used to making higher demands to themselves and their activities than everyday circumstances imply. Following classic

definitions, perfectionism includes one key parameter – the tendency of a personality to put excessively high standards of an action (Hollander, 1965; Missildine, 1963). Because of difficulties in following these models a subject finds himself constantly stressed and often unable to feel satisfied with the results of his own activity. The problem of perfectionism is fairly actual in the psychological science as high levels of this characteristic may become the reason of anxiety disorders and even depression. Recent research in the field proves that perfectionism may serve as a factor increasing the risk of suicidal behavior (Hewitt et al., 2014; Flett et al., 2014). There are also data showing it provokes the development of children's depression (Asseraf & Vaillancourt, 2015). This arises the questions of psychoprophylaxis and psychocorrection of emotional disorders.

Scientists focus on the development of depressive and anxiety disorders of subjects with high levels of perfectionism (Haranyan, 2006; Paramonova, 2011; Judeeva, 2007); the relation between narcissism and perfectionism (Kholmogorova & Haranyan, 2004); between perfectionism and motivation (Barcza-Renner et al., 2016; Stoeber et al., 2013); between perfectionism and coping strategies (Nevoyenna et al., 2015); between perfectionism and procrastination (Larskikh et al., 2015); between perfectionism and emotional well-being (Sorokina, 2013); the specifics of perfectionists' self-attitude (Komissarova, 2012; Mironova et al., 2010); people with different somatic disorders' manifestations of perfectionism (Bardone-Conea, 2007; Bardone-Conea et al., 2007; Feduleeva, 2013) and so on. Researchers view the structure of this psychological phenomenon differently but almost all agree that perfectionism is a multi-aspect one which possesses a multicomponent structure. Meanwhile, there are almost no papers revealing under the influence of which factors this personal trait is formed. On the basis of literature analysis we have come to conclusion that parental upbringing plays one of the leading roles in the development of perfectionism.

The objective of the present study

The paper aims at finding out the role of parental upbringing in the development of perfectionism and analyzing the relation between particular parental styles and perfectionism as well as the basic features of this relation.

According to theoretic sources of literature, there exist three basic factors of parental upbringing that may provoke the development of children perfectionism:

1. parents' excessive expectations and criticism.
2. a wrong parents' approach to upbringing when his or her actions are not praised or praised because of a child's achievements.
3. parents' own perfectionism when their behavior becomes a model for children to follow.

Let us consider them in detail. The first factor to provoke the development of perfectionism is *parents' excessive expectations and criticism* toward a child. This idea is shared by one of the leading researchers of perfectionism R. Frost who included "parental expectations" and "parental criticism" into his model of perfectionism as its components (Frost et al., 1990). These components are viewed as parents' subjective perception of being excessively demanding or critical towards a child. When studying the specifics of rearing styles, S. Kapustin (Kapustin, 2015) revealed that parents who are excessively demanding tend to consider their child as an object of upbringing from which it is important to shape a "decent" person. At the same time their relations with the child are characterized by a considerable distance and the behavior towards him or her depend on the extent he or she meets the parents' demands and expectations.

N. Chistyakova (Chistyakova, 2011) believes that the components of perfectionism connected with unrealistic parental expectations, criticism and control are in the least influenced by psychocorrection or even not influenced at all. When researching the relation between personal traits and perfectionism she found out that the more a personality strives at meeting parental expectations, the more the manifestations of

impulsiveness and dreaminess are seen in his or her behavior, such a subject is more prone to experiments and seeks independence. At the same time if a subject believes his or her parents tend to excessive criticism, he or she finds himself or herself unstable, easily caught by the influence of emotions, sometimes even prone to asocial behavior. Therefore we consider parental expectations a more adaptive component of the development of perfectionism in comparison with parental criticism.

Another factor that may provoke the development of perfectionism is a *parental style*. According to O. Kyznetsova (Kuznetsova, 2007), authoritarian parental style is a key factor. She believes that under such circumstances the demands to meet parental expectations and avoid failures are put on a child. Besides, the mass media and advertisement encourage parents to contribute as much resources to their children as possible in order to teach them everything they will need and be able to put high expectations on them. We think this is more typical in the situation of firstborns or single children. Besides, the authoritarian rearing style may cause a child's high anxiety and the feeling of insecurity. It was found out that the parents of the children with high anxiety demand discipline and obedience much more often (Popova et al., 2012).

Research also shows that parents' excessive control is the factor that provokes children's perfectionist concerns. In Kenney-Benson & Pomerantz's study students of elementary school as well as their mothers were chosen as a sample of participants. The authors diagnosed children with self-reports and modelled situations that might cause a mother's will to control (for example, over completing a task). A child's behavior and his or her mother's emotions were estimated. It was found out that mothers prone to excessive control provoke high perfectionist concerns in their children, especially that of a socially prescribed character. The authors also found that socially prescribed perfectionism indirectly conditions the relation between excessive maternal control and children's depressive symptoms (Kenney-Benson & Pomerantz, 2005).

It is interesting to note that Iranian researchers also found the influence of authoritarian upbringing on the development of children's perfectionism (Besharata et al., 2011). But according to the authors' results, children's perfectionism was considerably related to fathers' authoritarian upbringing. This enables us to hypothesize that the factor of ethnicity and culture where a child grows produces its impact on the development of his or her perfectionism, and the leading influence of either a father or a mother on this process is culturally conditioned.

Perfectionism may arise even under no tough upbringing and constant control. The presence of parents' encouragement is crucial for this process. D. Hamachek states that absence of praise or situations of praise of a child's actions, when parents' love depends on the results of his or her activity, contribute to the development of neurotic perfectionism (Hamachek, 1978). In the first case a child wishes to avoid discouragement, in the second he or she begins to realize that parents' estrangement as well as their high level of authoritarian control in the childhood may lead to the increase of self-criticism in the adolescence and later — to the appearance of suicidal tendencies.

The third factor provoking the development of perfectionism is *parents own perfectionism*. R. Frost and his colleagues found that mothers' perfectionism correlates with their daughters' perfectionism (Frost et al., 1990) when there is no such a tendency detected for fathers. G. Parker confirmed that a mother's perfectionism considerably influences the rise of this characteristic in girls as well as boys (Parker, 1993).

The research of parents' perfectionism and its influence on a child's personality and his or her development have become especially actual. In particular. It was found that adolescents whose parents are characterized by high level of perfectionism experience parents' pressure more often. Authors stress that it is important to take parents' perfectionism into account when considering adolescents' behavior and draw attention to the fact that parents' pressure significantly complicates children's adaptation (Randall et al., 2015). Foreign researchers also proved that parents-perfectionists are prone to

excessive control which in its turn is a factor of increasing children's anxiety (Affrunti & Woodruff-Borden, 2015). It was found that parents-perfectionists' upbringing policy differs considerably from that of parents with high levels of non-perfectionism. On the one hand, positive perfectionism is positively related to parents' acceptance both from mothers and fathers. On the other hand, both mothers and fathers with negative perfectionism are prone to parental criticism and permissiveness (Greblo & Bratko, 2014).

On the grounds of the analysis of literature we hypothesized that there is a relationship between parental upbringing and the development of children's perfectionism.

Method and sampling strategy

35 adolescents (19 males and 16 females), students of 9–11 classes of a secondary school participated in the research. The rearing style was chosen as an analogue of the independent variable.

Data tools

Measures included: Multidimensional Scale of Perfectionism by P. L. Hewitt & G. L. Flett (adapted by I. Hrachova) and Multidimensional Scale of Perfectionism by R. Frost (adapted by N. G. Haranyan) — these two scales give information on different components of perfectionism therefore we find it reasonable to use them both; the Questionnaire “Adolescents about Parents” by L. I. Vasserman, I. A. Gor'kovaya and Y. Y. Romitsyna (the adaptation of ADOR by E. Matejcek & P. Rican, 1983, which in turn is a modification of CRPBI by Earl S. Schaefer, 1965); the authors' Questionnaire aimed at acquiring data on the subjects' age, family composition and the order of children birth.

Procedure

The main strategy of processing the data was finding correlations between the scales of children's perfectionism and their mothers' rearing styles (in children's perception). The data distributions were checked on the subject of correspondence to the normal curve. The calculations were made in the IBM SPSS Statistics program.

Findings and conclusion

When analysing the results (see tab. 1) we found out that there is a correlation between mother's positive interest to a child and such components of perfectionism as parents' expectations ($r = -0.447$ at $p < 0.01$), parents' criticism ($r = -0.467$ at $p < 0.01$), and organization ($r = -0.435$ at $p < 0.05$) according to Frost's model. We also learnt that directiveness is correlated to parents' expectations ($r = -0.444$ at $p < 0.01$), parents' criticism ($r = -0.376$ at $p < 0.01$), and concern over making mistakes ($r = -0.405$ at $p < 0.01$). Mother's hostility is linked to parents' expectations ($r = -0.389$ at $p < 0.05$), parents' criticism ($r = -0.497$ at $p < 0.01$), children's doubting of quality of their actions ($r = -0.449$ at $p < 0.01$), and organization ($r = -0.43$ at $p < 0.05$). Besides, in the course of the research we found that inconsistency in upbringing is correlated to parents' criticism ($r = -0.446$ at $p < 0.01$) and children's doubting of quality of their actions ($r = -0.587$ at $p < 0.01$) according to Frost's scale.

Table 1

The specifics of relationship between rearing and children's perfectionism (according to R. Frost's scale)

Scales in “Adolescents about Parents”	Perfectionism indices according to R. Frost's “Multidimensional Scale of Perfectionism”					
	Concern over making mistakes	Personal standards	Parents' expectations	Parents' criticism	Doubting of quality of one's actions	Organization
Positive interest	-0.245	0.226	-0.447**	-0.467**	-0.213	0.435*
Directiveness	0.272	0.064	0.444**	0.376*	0.405*	-0.177
Hostility	0.296	-0.069	0.389*	0.497**	0.449**	-0.430*
Autonomy	-0.314	0.109	-0.016	-0.283	-0.131	0.143
Inconsistency	0.328	0.009	0.283	0.466**	0.587**	-0.298

* at $p < 0.05$;

** at $p < 0.01$.

The relation between positive interest and parents' expectations and parents' criticism is reverse that means in a child's view lack of parental goodwill and positive attitude are connected with their excessive exactingness and over-expectations. Meanwhile as parents' positive interest grows, a child's organization increases which manifests itself in his or her aspiration to be neat and keep personal things in order.

The indices of directiveness are also positively correlated with parental expectations and parental criticism. Moreover, a tendency for the increase of a child's hesitation in his or her actions when parental directiveness gets higher is revealed. These results show that parents' excessive control may lead to them being taken as those who are over-critical and over-expecting as well as a child's starting to hesitate how well he or she completed a certain task.

A mother's hostility tends to be positively correlated with parents' expectations, parents' criticism, and a child's doubting of quality of his or her actions. There is a correlation between hostility and organization although this is a reverse correlation. Viewing parents as those who neither respect nor love their child is connected with the child's hesitation in his or her actions and absence of a desire to keep things in order as there appears an image of over-criticizing parents who demand too much.

Inconsistency in upbringing tends to be correlated with parental criticism and a child's hesitation in his or her actions. Thus lack of logic in the process of rearing is related with the child's becoming non-confident in the results of his or her actions and constantly expecting reproaches.

As for the relations between maternal rearing and a child's perfectionism indices according to the Hewitt-Flett's model, we revealed only one significant correlation between directiveness and socially prescribed perfectionism ($r = 0.398$ at $p < 0.05$). No other relations with the rest of the components of the model were found.

Table 2

The specifics of relationship between directiveness (according to the Questionnaire "Adolescents about Parents") and children's perfectionism (according to R. Frost's scale)

	The names of scales in Flett's "Multidimensional Scale of Perfectionism"			
	General index	The index of self-oriented perfectionism	The index of others-oriented perfectionism	The index of socially prescribed perfectionism
The value of r-Pearson's criterion	0.316	0.062	-0.039	0.0398*

* at $p < 0.05$.

The character of the relation shows that as parents' directiveness increases, a child's socially prescribed perfectionism also gets higher. It means that the upbringing which implies parents' constant control and will to manage a child's actions may lead to him or her viewing surrounding people as those who present excessive demands and wishing to meet these expectations.

Our results show there is a relation between rearing styles and certain indices of a child's perfectionism (see tab. 2). The latter may develop in case parents do not show their interest in him or her, try to control him or her, are hostile and inconsiderate in the policy of upbringing.

Parents' positive interest is viewed as parental ability to take their child unconditionally and their positive attitude to the child notwithstanding his or her achievements and meeting their demands. We believe children who do not feel their parents love them and take them the way they are constantly strive to deserve this love and attention and as soon as they fail they begin to take the parents as critical and excessively demanding towards them.

We also think that children whose parents permanently control them develop a feeling of inability to complete an activity successfully. Meanwhile the pressure and

control lead to the fact a child tries to avoid criticism and meet expectations laid on him or her.

On the basis of the analysis of theoretical sources we hypothesized that children's level of perfectionism was related to the order of a child's birth and presence of siblings. We expected that firstborns and single children were more prone to perfectionism manifestations in comparison with children from large families, middle or youngest children. This idea is quite widespread among researchers. For example, there is a hypothesis that single children are typical of excessive perfectionism and high standards that they put for themselves and their achievements (Zyryanova, 2008). An interesting suggestion about single children was made by K. Leman (Leman, 2004). He thought that the key point in understanding a single child is knowing the reason why he or she became single in the family. Some parents wanted to have several children, but they failed to for different reasons, others wanted to have the only child. In the first case the child is a bliss, parents heap love on him or her, and he or she feels unique. In the second case parents bring up their children as adults and are admirers of strict discipline. And this is parents' exactingness and directivity as it was found out within our research are factors stimulating the development of separate components of perfectionism.

In order to verify this hypothesis U-Mann-Whitney criterion was used. Non-equivalent groups from single children and firstborns and the rest of the sample were made. Yet no differences between them were found (see tab. 3) that creates further perspective of the research.

Table 3

The results of the comparison of single children and firstborns with middle and youngest children in the level of manifestation of perfectionism components (with U-Mann-Whitney criterion)

Perfectionism components		The indices of U-Mann-Whitney
Multidimensional Scale of Perfectionism by P. L. Hewitt & G. L. Flett	Self-oriented perfectionism	0.087
	Others-oriented perfectionism	0.085
	Socially prescribed perfectionism	0.631
Multidimensional Scale of Perfectionism by R. Frost	Personal standards	0.557
	Parents' expectations	0.402
	Parents' criticism	0.79
	Concern over making mistakes	0.51
	Doubting of quality of one's actions	1
	Organization	0.363

Conclusion. Our findings show that parents' demands, criticism and high expectations are related to their children being excessively critical to themselves and becoming perfectionists. This research enables us to plan further explorations of perfectionism: on possible mediating factors of perfectionism development in single children and firstborns; cultural differences in perfectionism development as for more influential impact on it from mothers or fathers; and possible child's characteristics which contribute to development of perfectionism when parents practice the same rearing style.

References

- Affrunti, N. V. & Woodruff-Borden, J. (2015), "Parental perfectionism and overcontrol: examining mechanisms in the development of child anxiety". *Journal of Abnormal Child Psychology*, Vol. 43 (3), p. 517–529.
- Asseraf, M. & Vaillancourt, T. (2015), "Longitudinal links between perfectionism and depression in children". *Journal of Abnormal Child Psychology*, Vol. 43(5), p. 895–908.
- Barcza-Renner, K., Eklund, R. C., Morin, A. J. & Habeeb, C. M. (2016), "Controlling coaching behaviors and athlete burnout: investigating the mediating roles of perfectionism and motivation". *The Journal of Sport & Exercise Psychology*, Vol. 38(1), p. 30–44.

- Bardone-Conea, A. M. (2007), "Self-oriented and socially prescribed perfectionism dimensions and their associations with disordered eating". *Behaviour Research and Therapy*, Vol. 45(8), p. 1977–1986.
- Bardone-Conea, A. M., Wonderlich, S. A., Frost, R. O., Bulik, C. M., Mitchell, J. E., Uppal, S. & Simonich, H. (2007), "Perfectionism and eating disorders: Current status and future directions". *Clinical Psychology Review*, Vol. 27(3), p. 384–405.
- Besharata, M. A., Azizib, K. & Poursharifi, H. (2011), "The relationship between parenting styles and children's perfectionism in a sample of Iranian families". *Procedia – Social and Behavioral Sciences*, 3rd World Conference on Educational Sciences, Istanbul, Vol. 15, p. 1276–1279.
- Blatt, S. (1995), "The destructiveness of perfectionism". *American Psychologist*, Vol. 50 No. 12, p. 1003–1020.
- Chistyakova, N. A. (2011), "The relationship of students' perfectionism and personal characteristics" ["Vzaimosvyaz perfektsionizma i lichnostnykh osobennostey studentov"]. *Humanistic heritage of enlighteners in culture and education. The issues of International scientific and practical conference on December 17th, 2010 – Humanisticheskoye nasledie prosvetiteley v kulture i obrazovanii. Materialy Mezhdunarodnoi nauchno-prakticheskoi konferentsii 17 dekabrya 2010 h.*, Ufa, The publishing house of M. Akmullah Bashkir State Pedagogical University, p. 324–328.
- Feduleeva, A. G. (2013), "The specifics of perfectionism manifestations of people with different somatic diseases" ["Osobennosti proyavleniya perfektsionizma u lits s razlichnymi somaticheskimi zabolevaniyami"]. *Vestnik Permskogo universiteta. Filosofiya. Psikhologiya. Sotsiologiya – The Bulletin of Perm University. Philosophy. Psychology. Sociology*, No. 1 (13), p. 108–116.
- Flett, G. L., Hewitt, G. L., Heisel, P. L. & Martin, J. (2014), "The destructiveness of perfectionism revisited: Implications for the assessment of suicide risk and the prevention of suicide". *Review of General Psychology*, Vol. 18(3), p. 156–172.
- Frost, R. O., Marten, P., Lahart, C. & Rosenblatt, R. (1990), "The dimensions of perfectionism". *Cognitive Therapy and Research*, No. 14 (5), p. 449–468.
- Greblo, Z. & Bratko, D. (2014), "Parents' perfectionism and its relation to child rearing behaviors". *Scandinavian Journal of Psychology*, Vol. 55 (2), p. 180–185.
- Hamachek, D. E. (1978), "Psychodynamics of normal and neurotic perfectionism". *Psychology*, Vol. 15, p. 27–33.
- Haranyan, N. G. (2006), "Perfectionism and mental disorders" ["Perfektsionizm i psikhicheskiye rasstroistva"]. *Terapiya psikhicheskikh rasstroistv – The Therapy of Mental Disorders*, No. 1, p. 23–31.
- Hewitt, P. L., Caelian, C. F., Chen, Ch. & Flett, G. L. (2014), "Perfectionism, stress, daily hassles, hopelessness, and suicide potential in depressed psychiatric adolescents". *Journal of Psychopathology and Behavioral Assessment*, Vol. 36(4), p. 663–674.
- Hollender, M. H. (1965), "Perfectionism". *Comprehensive Psychiatry*, Vol. 6, p. 94–103.
- Judeeva, T. (2007), *Perfectionism as a personality factor of depressive and anxiety disorders* [Perfektsionizm kak lichnostnyi faktor depressivnykh i trevozhnykh rasstroistv], Author's abstract in candidacy for a degree of Ph. D. in Psychology: 19.00.04 – Developmental and Educational psychology, Moscow.
- Kapustin, S. A. (2015), "The use of an existential criterion for estimation of the personality of overprotective and over-demanding parents in the families of clients of psychological help with child-parent issues" ["Ispol'zovaniye ekzistentsialnogo kriteriya dlya otsenki lichnosti giperopekayushchikh i sverkhtrubovatel'nykh roditel'ey v sem'yakh klientov psikhologicheskoy konsultatsii po detsko-roditelskim problemam"]. *Vestnik Moskovskogo universiteta. Seriya 14: Psikhologiya – Moscow University Bulletin. Series 14: Psychology*, No. 2, p. 51–62.
- Kenney-Benson, G. A. & Pomerantz, E. M. (2005), "The role of mothers' use of control in children's perfectionism: implications for the development of children's depressive symptoms". *Journal of Personality*, Vol. 73 (1), p. 23–46.
- Kholmogorova, A. & Haranyan, N. (2004), "Narcissism, perfectionism, and depression" ["Nartsissizm, perfektsionizm i depressiya"]. *Moskovskiy psikhoterapevticheskiy zhurnal – Moscow Psychotherapeutic Journal*, No. 2, p. 18–35.

- Komissarova, L. G. (2012), "The specifics of self-attitude of students with Me-oriented perfectionism" ["Osobnosti samootnosheniya studentov s Ya-orientirovannym perfektsionizmom"]. *Vestnik Buryatskogo gosudarstvennogo universiteta – The Bulletin of Buryat State University*, No. 5, p. 46–51.
- Kuznetsova, O. N. (2007), "Perfectionism as a phenomenon of a modern schoolchild development" ["Perfektsionizm kak fenomen razvitiya sovremennogo shkolnika"]. *Vestnik KGU imeni N. A. Nekrasova – The Bulletin of N. A. Nekrasov Kostromskoy State University*, Vol. 3, p. 138–140.
- Larskikh, M. V. & Matyukhina, N. G. (2015), "The relationship between students' perfectionism and procrastination" ["Vzaimosvyaz mezhdru perfektsionizmom i prokrastinatsiyei u studentov"]. *Universum: psikhologiya i obrazovaniye: elektronnyi nauchnyi zhurnal – Universum: Psychology and Education: Electronic Scientific Journal*, No. 7 (17), available at: <http://7universum.com/ru/psy/archive/item/2370>.
- Leman, K. (2004), *The Birth Order Book: Why You Are the Way You Are*, Revell, Minnesota.
- Mironova, T. L. & Dondupova, E. V. (2010), "The specifics of self-attitude of students prone to perfectionism" ["Osobnosti samootnosheniya studentov sklonnykh k perfektsionizmu"]. *Vestnik Buryatskogo gosudarstvennogo universiteta – The Bulletin of Buryat State University*, No. 5, p. 88–100.
- Missildine, V. (1963), "Perfectionism – if you must strive "to do better". In W. Missildine (Ed.) *Your inner child of the past*, Pocket Books, New York, p. 75–90.
- Nevoyenna, O. A. & Denisenko, D. O. (2015), "The specifics of relationship between students' perfectionism and coping strategies" ["Osoblyvosti zv'yazku perfektsionizmu iz koping-strategiyamy u studentiv"]. *Visnyk Kharkivskogo natsionalnoho universytetu imeni V. N. Karazina. Seriya "Psikhologiya – The Bulletin of V. N. Karazin Kharkiv National University. Psychology Series*, No. 58, p. 29–32.
- Paramonova, V. V. (2011), *Perfectionism at anxiety and depressive disorders [Perfektsionizm pri trevoznykh i depressivnykh rasstroistvakh]*, Author's abstract in candidacy for a degree of Ph. D. in Psychology: 19.00.04 – Developmental and Educational psychology, Moscow.
- Parker, G. (1993), "Parental rearing style: examining for links with personality vulnerability factors for depression". *Social Psychiatry and Psychiatry Epidemiology Journal*, Vol. 28, p. 97–100.
- Popova, T. A. & Suleimanova, S. (2012), "The correlation between child and parent relations and a preschooler's anxiety" ["Vzaimosvyaz detsko-roditelskikh otnosheniy i trevozhnosti doshkolnika"]. *Fundamentalnye issledovaniya – Fundamental Research*, No. 11, p. 1145–1148.
- Randall, E. T., Bohnert, A. M. & Travers, L. V. (2015), "Understanding affluent adolescent adjustment: The interplay of parental perfectionism, perceived parental pressure, and organized activity involvement". *Journal of Adolescence*, Vol. 41, p. 56–66.
- Sorokina, L. V. (2013), "The relationship between sportsmen's perfectionism and emotional well-being" ["Svyaz perfektsionizma i emotsionalnogo blagopoluchiya sportsmenov"]. *Vestnik Tambovskogo universiteta. Seriya: Yestestvennyye i tekhnicheskiye nauki – The Bulletin of Tambov University. Series: Humanities and Technical Sciences*, Vol. 18 No. 1, p. 365–366.
- Stoeber, J., Davis, C. R. & Townley, J. (2013), "Perfectionism and workaholism in employees: The role of work motivation". *Personality and Individual Differences*, Vol. 55(7), p. 733–738.
- Zyryanova, N. M. (2008), "Early sibling research" ["Ranniye siblingovyye issledovaniya"], *Psikhologicheskiye issledovaniya — Psychological Research*, No. 2 (2), available at: <http://psystudy.ru/index.php/num/2008n2-2/100-zyrianova2.html>.

Надійшла до редколегії 13.03.2016

О. В. Опыkhailo

Oles Honchar Dnipropetrovsk National University

PERSONAL FACTORS OF GELOTOPHOBIA AS A FORM OF HUMOR RESPONSE INADEQUACY

Анотація. Наведено детальний огляд результатів останніх досліджень, присвячених вивченню гелотофобії. Розглянуто результати перевірки припущення про зумовленість наявності в людини гелотофобії притаманністю їй певних рис, що відрізняються від рис індивідів, які не страждають на гелотофобію. Розширено теоретичні уявлення про психологічний феномен страху стати об'єктом жартів, досі недостатньо емпірично досліджений у вітчизняній психології. Результати проведеного дослідження можуть бути застосовані в практиці психологічного консультування та психотерапії.

Ключові слова: гумор, гелотофобія, особистісні риси.

Аннотация. Рассмотрены современные представления о гелотофобии (страхе оказаться объектом шуток). Представлены результаты эмпирического исследования взаимосвязи между личностными факторами, принадлежащими к структуре глобальных диспозиционных черт личности, и гелотофобией. Полученные данные могут быть применены в практической работе психологов-консультантов и психотерапевтов.

Ключевые слова: юмор, гелотофобия, личностные черты.

Introduction

Usually people react positively towards the friendly smiling and laughter of others. They interpret laughter as an expression of joy or as an affiliative signal in social interactions (Ruch & Proyer, 2009). However, many researchers know that a lot of people fear being laughed at irrespective of whether there is positively or negatively motivated laughter. This phenomenon was called gelotophobia.

The German psychotherapist Michael Titze coined the term *gelotophobia* for describing the fear of being laughed at (Ruch, 2009; Ruch, Proyer & Popa, 2008). Several criteria for the assessment of gelotophobia were defined: fear of the humor of others, paranoid sensitivity towards alleged mockery by others, dysfunction of the harmonious interplay of physical motions, social withdrawal, etc. (Titze, 1996). Although gelotophobes long for human proximity, acknowledgement, and love, they constantly distance themselves from others (Titze, 2007).

Lately two new extensions of the gelotophobia-concept have been presented: *gelotophilia* (the joy of being laughed at) and *katagelasticism* (the joy of laughing at others). The term gelotophilia is used for describing people who exceedingly enjoy being laughed at by others. The term katagelasticism is used to describe persons that actively seek and enjoy situations in which they can laugh at others at the expense of these persons (Ruch & Proyer, 2009). At present gelotophobia is being studied both in a clinical (Ivanova et al., 2012) and non-clinical context.

The clinical concept of gelotophobia

M. Titze once observed that some individuals were controlled by a fear of being the objects of derisive laughter. Such people have never learned to appreciate humor and laughter positively. They don't develop adequate social skills. Shame casts them into the role of a shunned defensive character. They do not take any risks in their social lives. The main purpose of their lives is to protect themselves from being laughed at by others (Titze, 1996).

Based on his case-studies M. Titze describes causes and consequences of gelotophobia. Repeated traumatic experiences of not being taken seriously during childhood and adolescence, and/or intense traumatic experiences of being laughed at or ridiculed

during adulthood, may lead to the development of the fear of being laughed at. This development is preceded by peculiarities in the early parent-infant interactions. In this period, some infants are unable to develop a sense of belonging because they did not experience the feeling of being loved or appreciated. A major consequence is social withdrawal to avoid being laughed at or ridiculed (Ruch & Proyer, 2008).

Among the consequences of gelotophobia there are some which are shared with other fears (e.g., social withdrawal, low self-esteem, lack of liveliness etc.). On the other hand, there are also consequences that are specific for the fear of being laughed at. One of them is the so-called “*Pinocchio Complex*”. Gelotophobes respond even to positively motivated laughter and smiling in a way that indicates their fear of being put down or being otherwise humiliated by those who face them with laughter or smiling. M. Titze reports that their posture may get stiff and they develop muscular tension as a consequence of an emotional panic. The most conspicuous part of the appearance of gelotophobic patients, however, is their congeal expressive pattern and clumsy movements. H. Bergson compared people being laughed at or being cynically put down with wooden puppets or marionettes, and M. Titze referred to the well-known figure of Pinocchio to label this behavioral complex (Ruch, Proyer & Popa, 2008).

M. Titze describes the gelotophobes' general state to be “*agelotic*” (being unable to appreciate the benefits of laughter). The origin of this attitude was, in many cases, that they experienced their early reference persons as lacking a “smiling face.” The face they recollect from childhood corresponds to the petrified countenance of a sphinx: with a blank glance, being constantly disinterested and distant. M. Titze reckons that those may have been suffering from gelotophobic problems, as well. Thus, infancy (especially early parents-child interactions) plays an important role as a source of putative causes for the development of gelotophobia (Ruch, Proyer & Popa, 2008).

The most sensitive developmental phase for the gelotophobic is puberty. In this phase, juveniles carefully examine how others behave and how they react to them. Thereby, young persons try to identify with their peer group's predominant role behavior. If a juvenile differs from group norms in anything, he or she might easily be cast in the role of an outsider who is liable to be ridiculed (Titze, 2009). The result is that such individuals would be unable to fit into a social group in an inconspicuous and relaxed way. Thus, these individuals do not develop adequate social skills.

Besides M. Titze, other researchers conducted the study of gelotophobia in a clinical realm. They showed that gelotophobia was more prevalent among patients with personality disorders and schizophrenic disorders than among normal controls. Also, they found that the number of years spent in psychiatric care was positively related to gelotophobia (Ruch, Proyer & Popa, 2008).

Gelotophobia is said to be close and akin to Social Phobia (Carretero-Dios et al., 2010). They both have some relevant features in common, such as social withdrawal (Forabosco, Ruch & Nucera, 2009). In fact, the certainty that others find gelotophobes strange, curious, odd, etc., and the expectation of being laughed at is the feature that distinguishes gelotophobia from social phobia (Ruch & Proyer, 2008).

In order to clinically establish whether a fear of being laughed at can be considered Social Phobia scientists applied the eight criteria employed for Social Phobia in American Psychiatric Association. Furthermore, gelotophobia, as all kinds of psychopathological symptoms and problems, can be an element of a wider, possibly more severe, psychiatric picture. However, given a psychiatric condition there is a high probability to find a gelotophobic component (Forabosco, Ruch & Nucera, 2009).

However, the fear of being laughed at may be seen as pathological when the following criteria apply: the fear appears without sufficient cause; the physiological and behavioral symptoms appear with extraordinary intensity; the impact of the fear is prolonged (Ruch, 2009).

Gelotophobia as an individual difference phenomenon

Gelotophobia is studied not only in a clinical realm but also as an individual difference phenomenon (Ruch, Hofmann & Platt, 2015; Ruch et al., 2014).

By and large there are no relationships between socio-demographic variables and gelotophobia in normal individuals (Ruch & Proyer, 2008).

Some researchers examined the hypothesis that the fear of being laughed at was related to three emotions: shame, fear, and (low) joy. Gelotophobes reported that their maximal experience of shame was of a higher intensity and longer duration, also they reported experiencing shame more frequently during a typical week. Their maximal experience of happiness was less intense, and it took longer for these intense feeling to develop lasting for shorter periods of time. Gelotophobia was also positively related to intensity, duration, and frequency of fear (Platt & Ruch, 2009).

One of the studies examined the hypothesis that gelotophobia blurred the emotional responses between ridicule and good-natured teasing. Gelotophobes' perceptions do not discriminate between playful teasing and good-natured teasing. They do not identify the safe and non-threatening quality of the teasing situations (Platt, 2008).

Some scientists investigated whether the fear of being laughed at can be located in the comprehensive models of personality. The prime aim of one study was to locate gelotophobia in the Eysenckian PEN-model. Gelotophobes can be described to be mainly introverted and neurotic. Psychoticism also contributed to gelotophobia (Ruch & Proyer, 2009). It was also investigated whether gelotophobia can be located in the Five Factor Model (FFM). Gelotophobes can be described as introverted and emotionally instable, with a tendency to be hostile and not open to new experiences. Furthermore, there were also significant negative correlations with friendliness, openness and social desirability (Ruch, Proyer & Popa, 2008).

Gelotophobes experience themselves as low in bravery, curiosity, hope/optimism, curiosity, and zest (Proyer & Ruch, 2009). But they tend to have lower self-estimations of their own abilities and underestimate their true ability (Proyer & Ruch, 2009).

It should be highlighted that there are two lines of thinking about a relationship between gelotophobia and personality. Firstly, according to M. Titze one would hypothesize that repeated traumatic events of being laughed at during childhood and adolescence affects the personality development. In this line of thinking, personality changes as a consequence of gelotophobia. Secondly, it is argued that predispositions for gelotophobia exist which interact with eliciting conditions. Thus, personality traits determine who will cope well with incidences of being laughed at and who will develop the symptoms described (Ruch, Proyer & Popa, 2008).

The aim of the present study

The main aim of the present study was to find out whether or not gelotophobes would possess certain individual characteristics which distinguish them from non-gelotophobes. Our primary expectation in this study was to consider how far Ukrainians are likely to be gelotophobic.

Method

Participants

The sample consisted of 104 adults, 39 male and 65 female, whose ages ranged from 18 years to 69 years ($M = 29.21$; $SD = 13.23$). They were very diverse with respect to personal background.

Data tools

The Geloph<15> (Ruch & Proyer, 2008; Ruch & Titze, 1998) is a questionnaire designed for the subjective assessment of gelotophobia. It consists of 15 items relating to gelotophobic symptomatology with a four-point answer scale (1 = strongly disagree; 2 = moderately disagree; 3 = moderately agree; 4 = strongly agree).

The Humor Styles Questionnaire – HSQ (Martin et al., 2003) is a self-report scale that consists of 32 items, each of which is a self-descriptive statement about particular

uses of humor. Respondents rate the degree to which each statement describes them on a scale from 1 (totally disagree) to 7 (totally agree). Scores are obtained for 4 subscales relating to potentially beneficial and detrimental ways people typically make use of humor in their everyday lives. The number of items – 32 (8 for each subscale). Four humor styles: (1) Affiliative (use of humor to amuse others and facilitate relationships); (2) Self-enhancing (use of humor to cope with stress and maintain a humorous outlook during times of difficulty); (3) Aggressive (use of sarcastic, manipulative, put-down, or disparaging humor); (4) Self-defeating (use of humor for excessive self-disparagement, ingratiating, or defensive denial).

The Five-Factor Personality Questionnaire (a short-cut version of The Big Five) – FFM (Goldberg, 1993) is a personality test based on the five-factor model, a system of classifying personality traits. It consists of 30 adjectives (6 for each factor) with a seven-point answer scale from 1 (totally disagree) to 7 (totally agree). Respondents are asked to do the following: “Please, examine these 30 adjectives and decide to what extent they correspond to the character traits of your personality”. The five factors are Openness, Conscientiousness, Introversion, Agreeableness, and Neuroticism.

The Coping Inventory for Stressful Situations – CISS (Endler & Parker, 1990) is a scale for measuring multidimensional coping. Respondents are asked to rate each of the 48 items on a five-point Likert-type rating scale ranging from (1) “Not at all” to (5) “Very much”. Respondents are asked to “indicate how much you engage in these types of activities when you encounter a difficult, stressful, or upsetting situation”. The following defines the three coping dimensions of the CISS: Task, Emotion, and Avoidance. There are also two subscales for the Avoidance-Oriented scale; Distraction, and Social Diversion.

The Strategy and Attribution Questionnaire – SAQ (Nurmi, Salmela-Aro & Haavisto, 1995) is a self-reported questionnaire designed to assess cognitive and attributional strategies in both achievement context and affiliative situations. SAQ Achievement Context scale includes 60 questions on a 4-point Likert scale (1 = Strongly disagree to 4 = Strongly agree) divided between the following five scales: 1) Success-Expectation; 2) Task-irrelevant behavior; 3) Seeking Social Support; 4) Reflective Thinking; 5) Master-Orientation. The SAQ also provides five similar scales for affiliative situations: 1) Success-Expectation; 2) Task-irrelevant behavior; 3) Avoidance; 4) Master-Orientation; 5) Pessimism.

Procedure

All participants filled in the questionnaires that were given or mailed to them. They were not paid for their services but upon request they received an individual feedback via e-mail one to two months after they finished the study.

Results and Discussion

The answers to the fifteen items of the Gelotophobia scale were averaged. The total scores ranged from 1 to 2.87 (maximum possible score = 4.00) with a mean of 1.86 and a standard deviation of 0.44. There were 16.35 % of individuals with slight gelotophobia. No one could be considered to have marked and extreme gelotophobia.

We compared using different humor styles by gelotophobes and non-gelotophobes. The results are presented in tab. 1.

Table 1

Differences in using four humor styles between the groups of people without gelotophobia (group 1) and with gelotophobia (group 2)

Groups	The mean HSQ scores			
	<i>Affiliative</i>	<i>Self-enhancing</i>	<i>Aggressive</i>	<i>Self-defeating</i>
Group 1 N = 87	43.29	37.95	27.57	26.28
Group 2 N = 17	37.29	35.18	28.47	27.59
Significance levels (Student's t-criterion)				
Group 1 and group 2	Significant ($p < 0.05$)	–	–	–

Tab. 1 shows that gelotophobes have statistically significant differences in using affiliative humor style in comparison with non-gelotophobes. Thus people without gelotophobia use affiliative humor more often than gelotophobes.

We found out the differences in personality factors displaying between the groups of people without gelotophobia and with gelotophobia (tab. 2).

Table 2

Differences in personality factors displaying between the groups of people without gelotophobia (group 1) and with gelotophobia (group 2)

Groups	The mean FFM scores				
	<i>Introversion</i>	<i>Agreeableness</i>	<i>Conscientiousness</i>	<i>Neuroticism</i>	<i>Openness</i>
Group 1 N = 87	22.14	33.13	28.61	20.57	29.69
Group 2 N = 17	27.65	33.29	31.29	27.71	25.18
Significance levels (Student's t-criterion)					
Group 1 and group 2	Significant ($p < 0.01$)	–	Significant ($p < 0.05$)	Significant ($p < 0.001$)	Significant ($p < 0.01$)

Tab. 2 demonstrates that there are some statistically significant differences in the levels of Introversion and Neuroticism between people with the fear of being laughed at and non-gelotophobes. Some similar results have already been obtained in the scientific literature (Ruch & Proyer, 2009) but our research has also discovered the statistically significant differences in the levels of Conscientiousness and Openness.

Tab. 3 demonstrates the results of comparing gelotophobes and non-gelotophobes in using three coping dimensions.

Table 3

Differences in using coping dimensions between the groups of people without gelotophobia (group 1) and with gelotophobia (group 2)

Groups	The mean CISS scores		
	<i>Task</i>	<i>Emotion</i>	<i>Avoidance</i>
Group 1 N = 87	59.57	39.64	47.52
Group 2 N = 17	60.41	49.94	44.12
Significance levels (Student's t-criterion)			
Group 1 and group 2	–	Significant ($p < 0.001$)	–

Tab. 3 shows that gelotophobes use Emotion as a coping dimension more often than individuals without gelotophobia. It is interesting that gelotophobes almost do not differ from other individuals in the frequency of using such coping dimension as Task. In other words, gelotophobes as well as non-gelotophobes make purposeful task-oriented efforts aimed at solving the problem, cognitively restructuring the problem, or attempts to alter the situation but in this process self-oriented emotional reactions of gelotophobes including emotional responses, self-preoccupation, and fantasizing play a great role. The problem is that in some cases such reactions do not only diminish, but also increase stress.

Individuals with the fear of being laughed at in comparison with other people do not have any statistically significant differences in using such coping dimension as Avoidance (tab. 3). That is they also have a tendency to distract themselves with other situations or tasks or via social diversion as a means of alleviating stress.

We compared using different strategies by individuals without the fear of being laughed at and people with gelotophobia. The results are shown in tab. 4.

Table 4

Differences in using cognitive and attributional strategies between the groups of people without gelotophobia (group 1) and with gelotophobia (group 2)

Groups	The mean SAQ scores									
	<i>Achievement Context</i>					<i>Affiliative Situation</i>				
	Success-Expectation	Task-irrelevant behavior	Seeking Social Support	Reflective Thinking	Master-Oriented	Success-Expectation	Task-irrelevant behavior	Avoidance	Master-Oriented	Pessimism
Group 1 N = 87	14.99	4.4	12.11	14.89	3.03	10.4	7.33	3.31	19.1	3.62
Group 2 N = 17	11.71	6.76	12.29	15.41	4.88	10.06	10.82	6.65	18.41	5.76
Significance levels (Student's t-criterion)										
Group 1 Group 2	Signifi- cant (p < 0.01)	Signifi- cant (p < 0.01)	–	–	–	–	Signifi- cant (p < 0.01)	Signifi- cant (p < 0.01)	–	Significant (p < 0.01)

From table 4 we can see that in Achievement Context (tab. 4) individuals with gelotophobia have less tendency for Success-Expectation in contrast to Task-irrelevant behavior. It means that people with gelotophobia are less inclined to hope for success and vice versa take harder the possibility of failures in contrast to those who do not have the fear of being laughed at. Gelotophobes are characterized by the proneness to the behaviour which hampers the progress of their business. In Affiliative Situation individuals with gelotophobia possess higher indices of Task-irrelevant behavior ($t = 3.09$), Avoidance ($t = 2.69$) and Pessimism ($t = 3.19$) than non-gelotophobes.

Thereby people with gelotophobia are more disposed towards the behavior that puts obstacles in the way of interpersonal interaction than non-gelotophobes. Such people have a tendency to avoid social situations and feel agitation and discomfort while in them. They are also prone to create behavioral justifications in order to avoid the situations of social interaction.

Gelotophobes more often worry and constantly think about the possibility of failures in communication. Whereas individuals without gelotophobia demonstrate a tendency to be more active in the difficult situations of communication and possess a statistically higher level of Openness that may testify to a higher level of an inherent communicative competence, gelotophobes are more inclined to the causal attribution mistake which appears in the illusion of controlling and created inadequate image of the situation..

We suggest the following explanation of the data received. It is quite obvious that gelotophobia can be considered to be an individual difference aspect of normals (Ruch, 2009). However, as long as only sixteen per cent of our sample can be classified as people with gelotophobia, the fear of being laughed at is unlikely to have formed personality. Just the opposite, personality, at least partly, must have become determining in the perception of laughter and a mediator of this perception consequences.

Then we should say that although the most sensitive phase of the gelotophobia symptoms development is a period of puberty, by and large there are no relationships

between such sociodemographic variable like age and gelotophobia in normal individuals. These findings are confirmed by the work of the German scientists (Ruch & Proyer, 2008).

The results of our study fully conform to the results of the previous ones. In other words, people with gelotophobia use affiliative humor style far less than people without gelotophobia (Ruch, Beermann and Proyer 2009). This fact can be explained by the thing that they do not interpret laughter as an affiliative signal in social interactions (Ruch and Proyer 2009). Hence gelotophobes in contrast to people without gelotophobia have a considerably less tendency to joke with other people with the purpose of improving their interpersonal relationships.

In the previous studies it has been proved that gelotophobes as compared to others have a less tendency to use self-enhancing humor. In our research there were no statistically significant differences in the use of self-enhancing humor style, though the arithmetic means of using this humor among individuals without the fear of being laughed at were higher than among gelotophobes. The absence of a tendency to maintain a humorous view on the world among gelotophobes is explained by the fact that gelotophobes have not learnt to experience laughter as a positive means of shared identity (Ruch, Proyer & Popa, 2008).

As the results of our empirical research show, individuals with gelotophobia do not differ from others in the frequency of using self-defeating humor. It is not surprising because the fear of being laughed at does not contribute to emerging a tendency to use humor for excessive mockeries over oneself among gelotophobes.

Taking into consideration the fact that people who prefer affiliative humor style are characterized by a social extroversion and emotional stability, it is not surprising at all that individuals with gelotophobia have higher indices of Introversion and Neuroticism.

We have also discovered some statistically significant differences in the levels of such personality factors as Conscientiousness and Openness. One of the possible explanations of higher indices of Conscientiousness among gelotophobes can be their fear to provoke laughter in others, for example, by their clumsy, in their opinion, behavior. Therefore individuals with gelotophobia try to control themselves too much, that is why they have an increased level of a conscious control over their activity. Such people are characterized by a higher level of self-possession, persistency, good organization, discipline, responsibility, carefulness and also exactness in discharging their obligations. As a result, a type of personality that can be called "focused" or "unilateral" arises.

As for Openness, the following explanation of the lower indices of this personality factor among gelotophobes can be given. As our analysis of some literary sources shows, gelotophobes constantly estrange themselves from others. Their subjective experience of life is that they do not belong to the community and that they are neither liked nor accepted by their peers. Consequently, they are very lonely (Titze, 2007). Thus, such people can be called individuals who are rather closed to a new experience and narrow-minded. Such people are often perceived by others as ordinary, "comfortable" and conservative.

Further, we will pay attention to the fact that people with the fear of being laughed at use Emotion as a coping dimension more often than individuals without gelotophobia. Some previous researchers of an emotional sphere of gelotophobes connected it with such emotions as fear, shame, and happiness (be they causes or consequences) (Platt & Ruch, 2009). In our research it was found out that gelotophobes have a tendency to demonstrate the emotional reactions directed towards them. Such reactions include emotional responses, self-preoccupation, and fantasizing. However, gelotophobes do not differ statistically from other individuals in the frequency of using such coping dimensions as Task and Avoidance.

And finally, the last finding of our research is the fact that in Achievement Context individuals with gelotophobia have a less tendency for Success-Expectation in contrast

to Task-irrelevant behavior. In Affiliative Situation individuals with gelotophobia possess higher indices of Task-irrelevant behavior, Avoidance and Pessimism than non-gelotophobes.

At present studying gelotophobia is being intensively continued. A profound analysis of it will allow to work out an appropriate psychological diagnostics and system of help for individuals with gelotophobia.

References

- Carretero-Dios, H., Ruch, W., Agudelo, D., Platt, T. & Proyer R. T. (2010), "Fear of being laughed at and social anxiety: A preliminary psychometric study". *Psychological Test and Assessment Modeling*, Vol. 52 No. 1, pp. 108–24.
- Edwards, K. R., Martin, R. A. & Dozois, D. J. A. (2010), "The fear of being laughed at, social anxiety, and memories of being teased during childhood". *Psychological Test and Assessment Modeling*, Vol. 52 No. 1, pp. 94–107.
- Forabosco, G., Ruch, W. & Nucera, P. (2009), "The fear of being laughed at among psychiatric patients". *Humor: International Journal of Humor Research*, Vol. 22 No. 1/2, pp. 233–51.
- Ivanova A., Stefanenko E., Enikolopov S., Proyer R. & Ruch W. (2012), "The fear of being laughed at in healthy people and psychiatric patients. Assessing gelotophobia in Russia". *Bridging Eastern and Western Psychiatry*, Vol. 8, pp. 10–17.
- Platt, T. (2008), "Emotional responses to ridicule and teasing: Should gelotophobes react differently?" *Humor: International Journal of Humor Research*, Vol. 21 No. 2, pp. 105–28.
- Platt, T. & Ruch, W. (2009), "The emotions of gelotophobes: Shameful, fearful, and joyless?" *Humor: International Journal of Humor Research*, Vol. 22 No. 1/2, pp. 91–110.
- Proyer, R. T. & Ruch, W. (2009), "How virtuous are gelotophobes? Self- and peer-reported character strengths among those who fear being laughed at". *Humor: International Journal of Humor Research*, Vol. 22 No. 1/2, pp. 145–63.
- Proyer, R. T. & Ruch, W. (2009), "Intelligence and gelotophobia: The relations of self-estimated and psychometrically measured intelligence to the fear of being laughed at". *Humor: International Journal of Humor Research*, Vol. 22 No. 1/2, pp. 165–81.
- Ruch, W. (2009), "Fearing humor? Gelotophobia: The fear of being laughed at. Introduction and overview". *Humor: International Journal of Humor Research*, Vol. 22 No. 1/2, pp. 1–25.
- Ruch, W., Beermann, U. & Proyer, R. T. (2009), "Investigating the humor of gelotophobes: Does feeling ridiculous equal being humorless?" *Humor: International Journal of Humor Research*, Vol. 22 No. 1/2, pp. 111–43.
- Ruch, W., Hofmann, J. & Platt, T. (2015), "Individual differences in gelotophobia and responses to laughter-eliciting emotions". *Personality and Individual Differences*, Vol. 72, pp. 117–21.
- Ruch, W., Hofmann, J., Platt, T. & Proyer, R. T. (2014), "The state-of-the art in gelotophobia research: A review and some theoretical extensions". *Humor: International Journal of Humor Research*, Vol. 27, pp. 23–45.
- Ruch, W. & Proyer, R. T. (2009), "Extending the study of gelotophobia: On gelotophiles and katagelasticians". *Humor: International Journal of Humor Research*, Vol. 22 No. 1/2, pp. 183–212.
- Ruch, W. & Proyer, R. T. (2008), "The fear of being laughed at: Individual and group differences in gelotophobia". *Humor: International Journal of Humor Research*, Vol. 21 No. 1, pp. 47–67.
- Ruch, W. & Proyer, R. T. (2009), "Who fears being laughed at? The location of gelotophobia in the Eysenckian PEN-model of personality". *Personality and Individual Differences*, Vol. 46, pp. 627–30.
- Ruch, W. & Proyer, R. T. (2008), "Who is gelotophobic? Assessment criteria for the fear of being laughed at". *Swiss Journal of Psychology*, Vol. 67 No. 1, pp. 19–27.
- Ruch, W., Proyer, R. T. & Popa, D. E. (2008), "The fear of being laughed at (gelotophobia) and personality". *Anuarul Institutului de Istorie "G. Baritiu" din Cluj-Napoca (Ed.), Series Humanistica*, Vol. VI, pp. 53–68.

- Titze, M. (2009), "Gelotophobia: The fear of being laughed at". *Humor: International Journal of Humor Research*, Vol. 22 No. 1/2, pp. 27–48.
- Titze, M. (1996), "The Pinocchio Complex: Overcoming the fear of laughter". *Humor & Health Journal*, Vol. V No. 1, pp. 1–11.
- Titze, M. (2007), "Treating gelotophobia with humordrama". *Humor & Health Journal*, Vol. XVI No. 3, pp. 1–11.

Надійшла до редколегії 24.04.2016

УДК 159.923. 363: 076

О. І. Богучарова, Н. В. Ткаченко

Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара

КОПІНГ-СТРАТЕГІЇ ЯК ФАКТОР «ПОЗИТИВНОЇ» АДАПТАЦІЇ ВИМУШЕНИХ МІГРАНТІВ

Анотація. За результатами дослідження українських юнаків серед внутрішньо переміщених осіб (ВПО) виявлено, що перспективи позитивної адаптації особистості тим сприятливіші, чим вищі індекси продуктивних копінг-стратегій і чим більше задіяні копінг-ресурси поведінки подолання стресу. Доведено, що переважна більшість ВПО мають обмежений спектр копінг-стратегій і ресурсів стресоподолання, низькі показники рефлексії і осмислення життя, суперечливу модель інтернального контролю, що стосується відповідальності, звернену до минулого, поряд із високою ситуативною тривожністю. Продемонстровано, що травма вимушеної міграції негативно впливає на всі компоненти «позитивної» адаптації ВПО за винятком копінгів сімейних ситуацій.

Ключові слова: внутрішньо переміщені особи (ВПО), ситуація вимушеної міграції, копінг-стратегії, психологічні наслідки воєнного конфлікту, позитивна адаптація, постресове зростання, ресурси стресоподолання.

Аннотация. В соответствии с результатами исследований украинских юношей среди внутренне перемещенных лиц (ВПЛ) выяснено, что перспективы позитивной адаптации личности тем благоприятнее, чем выше индексы конструктивных копинг-стратегий и чем больше задействовано ресурсов совладания со стрессом. Доказано, что ВПЛ имеют ограниченный спектр копинг-стратегий и ресурсов совладания, низкие показатели рефлексии и осмысленности жизни, противоречивую модель интернального контроля в области ответственности, обращенную в прошлое, наряду с высокой ситуативной тревожностью. Продемонстрировано, что травма вынужденной миграции негативно изменяет все компоненты «положительной» адаптации ВПЛ за исключением копингов семейных ситуаций.

Ключевые слова: внутренне перемещенные лица (ВПЛ), ситуация вынужденной миграции, копинг-стратегии, психологические последствия вооруженного конфликта, позитивная адаптация, постстрессовый рост, ресурсы стрессосовладания.

Постановка проблеми. Найхарактерніший психологічний стан, який розвивається в результаті впливу несприятливих життєвих умов, зокрема воєнного конфлікту (АТО на Сході України) із подальшим вимушеним переселенням із зони бойових дій, втратою домівок, близьких, а також можливості жити звичним життям і працювати, називають психологічним стресом (Lazarus & Folkman, 1984; Agarkov et al., 2009; Misko & Tarabrina, 2004; Tytarenko, 2007). За неусталеності термінології цей стан також визначають як психотравму, еустрес, дистрес чи травматичний стрес, фрустраційну реакцію, постстресову дезадаптацію та більш специфічно – культурний шок, стрес акультурації (Berry, 1997; Triandis, 1994; Oberg, 1960). Такий складний за своєю природою стан має психофізіологічні, особистіс-

ні та соціальні аспекти тлумачення. Якщо врахувати, що у вимушеному міграційному потоці зі Сходу України і Криму за різними статистичними даними опинилося від 1,5 до 2,5 млн осіб, то стає очевидним, що наукове дослідження соціальних груп зі статусом «внутрішньо переміщені особи» (ВПО), які змушені пристосовуватися до нового оточення, є надзвичайно актуальне.

Можемо припустити, що існують суттєві відмінності в показниках «позитивної» адаптації чоловіків (групи юнаків) зі статусом ВПО як суб'єктів мігрантського руху та аналогічними показниками інших груп без цього статусу, які рельєфно відображені в їх копінг-стратегіях і ресурсах стресоподолання. Причому ці відмінності залежать від того, як групи ставляться до травматичної події (вимушеної міграції, воєнного конфлікту, втрати близьких).

Мета дослідження полягає в теоретичному обґрунтуванні та емпіричному дослідженні адаптивних стратегій юнаків-вимушених мігрантів (копінг-поведінка, копінг-стратегії, ресурси стресоподолання) як компонентів «позитивної» пост-стресової адаптації. *Предмет* дослідження: механізми впливу копінг-стратегій на успішність «позитивної» адаптації.

Огляд останніх публікацій. Одним із механізмів подолання особистістю несприятливих життєвих умов є копінг-стратегії, основною функцією яких є адаптація, пристосування людини до середовища (Lazarus & Folkman, 1984; Nartova-Bochaver, 1997; Tytarenko, 2012). З огляду на розмаїття поглядів щодо їх кількості та сутності виділяють декілька класифікацій: психоаналітичну (B. Compas, J. Connor-Smith, H. Saltzman, A. Thomsen, M. Wadsworth), диспозиційну (Schaefer & Gorsuch, 1993), трансактну (Lazarus & Folkman, 1984) і ресурсну (Matheny et al., 1988; Hobfoll, 1989; Mueller et al., 2010). Копінг не можна назвати автоматизованою поведінкою на кшталт психологічного захисту. У цілому копінг – мінливі процеси, однак усвідомлювані, стійкі патерни копінгів оформлюються в копінг-стратегії чи особистісні стилі.

Внутрішньою передумовою ефективного розвитку копінгів є особистісні ресурси подолання (Matheny et al., 1988; Hobfoll, 1989; Mueller et al., 2010). Вони розмаїті, ієрархізовані й взаємопов'язані. Зазвичай до ресурсів відносять здібності, навички, уміння й компетенції людини та моральну, емоційну, матеріальну, інструментальну допомогу соціального середовища. Наприклад, у позитивній психології найголовніший ресурс протистояння стресу – оптимізм: якщо людина вірить, що ситуація не безнадійна, спрямовує свої прагнення до успіху, вона легше переживає труднощі, зазнає менших втрат і розчарувань, здатна до позитивної адаптації (Seligman, 2002). Наявності поняття «позитивної» адаптації (пристосування) сучасна наука завдячує позитивній психології, яка розглядає адаптацію як процес «посттравматичного зростання» особистості в складних життєвих ситуаціях. Не менш важливі ресурси соціального оточення – інституціональні структури, формальні організаційні системи й групи самопідтримки. За своєю суттю соціальна підтримка людини з іншого оточення – це вся та підтримка, що реалізується у її взаємодії з членами соціальної групи, яка дозволяє особистості відчувати прийняття та розуміння, свою цінність і значущість у житті інших, набутти впевненості у власних силах (Hobfoll, 1989). Ресурсний підхід включено до більш широкого екологічного підходу, який розвивається в парадигмі відповідності в системі «особистість – середовище». Згідно з нього стрес – це результат дисбалансу між вимогами середовища та ресурсами людини, що призводить до негативних наслідків, порушень здоров'я та суб'єктивного неблагополуччя.

Суттєво впливають на процеси подолання стресу вимушеної міграції особливості самої ситуації та вимоги, що висувають до суб'єкта міграції. Серед усіх ситуацій за критерієм успішності / неуспішності їх результатів та особливого характеру структури.

Отже, крім класичної дилеми, яка стосується визначення поняття «стрес», не менш гостро постає проблема суб'єктивних станів, що формуються під час застосування стратегій стресоподолання у відповідь на стресор. Більшість нових розробок пов'язана саме з необхідністю аналізу опосередкованих факторів і/або індивідуальних, які відіграють визначальну роль у фіксації усталених негативних проявів людини.

Методичний інструментарій дослідження – комплекс методів і методик: методика копінг-стратегій Р. Лазаруса (адаптація Т. Крюкової, Є. Куфтяк); опитувальник копінгів стресу (COPE) К. Карвера, М. Шейєр, Дж. Вейнтрауб (адаптація О. Расказової, Т. Гордєєвої, Є. Осіна), в якому значно розширено перелік копінг-стратегій; опитувальник ресурсів опанування стресу (CRIS) К. Matheny, W. Currett, J. Pugh, D. Ayscock, H. Taylor (адаптація А. Махнач, Ю. Постиякової); тест «Смисложиттєві орієнтації» (СЖО, або PIL) Дж. Крамбо та Л. Махолик (адаптація Д. Леонтьєва); методика визначення рівня рефлексивності А. В. Карпова й В. В. Пономарьової; для встановлення переваги «світливих» рис особистості над «темними», «здорових» – над «хворобливими» – особистісний опитувальник Г. Айзенка, форма EPQ; Фрайбурзький опитувальник шкали депресивності й невротичності; шкала тривожності Спілбергера–Ханіна (SA, TA); тест «Рівень суб'єктивного контролю» за шкалою локус контролю Дж. Роттера (РСК) (адаптація Є. Бажина, О. Голинкіної, О. Еткінда); внутрішня оцінка успішності пристосування за шкалою суб'єктивного благополуччя Г. Перуе-Бадю (G. Perrudet-Badoux) (адаптація М. В. Соколової); неструктуроване інтерв'ю.

Основний дизайн дослідження: квазіексперимент для нееквівалентних груп, психологічне тестування. Результати емпіричного дослідження обробляли із застосуванням пакета програм SPSS 20.00 для Windows. *Математико-статистичні методи:* кластерний аналіз (алгоритм К-середніх) для забезпечення нееквівалентності груп у квазіексперименті. Достовірність відмінностей досліджуваних визначали за t-критерієм Стюдента, узгодженість усередині груп – за критерієм г-Пірсона.

Вибірка. До вибірки увійшли 110 осіб (учні коледжів, студенти ВНЗ, молоді дніпропетровські працівники): група з 50 юнаків зі статусом ВПО із Донбасу та група з 60 юнаків без статусу ВПО, пересічні місцеві жителі (ПММ), $M=18,2$, $\sigma=3,67$. Гендерно однорідну вибірку, в якій були тільки чоловіки (юнаки), обрано не випадково. У деяких дослідженнях (Triandis, 1994) доведено, що під час вимушеної міграції чоловіки більш успішно адаптуються до нового середовища, ніж жінки, які зазнають різних психосоматичних розладів, що вважається реакцією на еміграцію.

Результати дослідження. Зазвичай виділяють 2 основні копінг-стратегії реагування людини на складні життєві ситуації: 1) *концентрація на проблемі* чи проблемно-орієнтоване подолання, – найбільш дієва і конструктивна стратегія; 2) *емоційно-орієнтоване подолання* чи емоційне реагування – неготовність людини до активних дій у складній ситуації, її налаштованість на переживання негативних емоцій і почуттів (гніву, образи, відчуття болю, відчаю, самозвинувачення) (Lazarus & Folkman, 1984). У цілому проблемно-орієнтовані копінг-стратегії пов'язані з більшою успішністю діяльності і їх суб'єктивно оцінюють як ефективніші, ніж емоційно-орієнтовані копінг-стратегії.

З огляду на це та відповідно до об'єкта й предмета дослідження, а також із урахуванням вимог до проведення кластерного аналізу ми спробували вивести два нові конструкти: продуктивні копінг-стратегії (PCS) і непродуктивні копінг-стратегії (NPCS) юнаків. Практично ці конструкти вводили шляхом трансформації шкал за методиками копінг-стратегій Р. Лазаруса; COPE К. Карвера та ін.; CRIS К. Matheny і т. д. До цих шкал додавали шкалу нейротизму EPQ Г. Айзенка й субшкалу досягнень РСК.

Намагаючись згрупувати увесь масив даних навколо двох змінних, було вирішено, по-перше, провести кореляційний аналіз показників шкал, які визначають продуктивні та непродуктивні копінгові стратегії для підтвердження наявності зв'язку між шкалами; по-друге, обрахувати рівень статистичної значущості за кожною зі шкал. Останні величини достатньо показово підтвердили наявність сильного позитивного зв'язку між змінними за різними методичними прийомами. Це підтвердило наше припущення про те, що підібрані шкали дійсно мають спільний аспект. Тож теоретично ми змогли обґрунтувати загальний показник продуктивності копінг-стратегій і загальний показник непродуктивності або неефективних копінгів. Зазначимо, що трансформація відбувалася шляхом підсумовування показників за вищезазначеними шкалами. Тобто шкали продуктивних та непродуктивних копінг-стратегій було трансформовано. Після цього для організації дослідження підвиборки із різним статусом стосовно внутрішнього переміщення за базовими змінними – шкала «адаптивні копінг-стратегії» (проблемно-орієнтований копінг) і шкала «непродуктивні напіваадаптивні», допоміжні копінг-стратегії було застосовано кластерний аналіз – алгоритм К-середніх. За результатами кластеризації сформовано 2 кластери (групи), третій кластер (групу) не було сформовано (табл. 1).

Проаналізувавши отримані результати кластеризації, ми з'ясували, що до першого кластера (групи) увійшли 48 досліджуваних із високим і вище середнього рівнем сформованості адаптивних копінг-стратегій і високим і середнім рівнем напіваадаптивних копінг-стратегій. Також до цього кластера увійшли 9 осіб зі статусом ВПО (що дорівнює майже 20,9 % від кластера успішних юнаків; 18,75 % від всієї вибірки ВПО; 8,18 % – від загальної вибірки, де N=110 осіб), усі інші юнаки без статусу, їх в 4,5 разу більше, ніж успішних юнаків ВПО (39 осіб). Другий кластер (групу) складають 62 людини з рівнем розвитку адаптивних копінг-стратегій на межі між низьким і середнім і середнім рівнем сформованості напіваадаптивного копінг. Меншість цієї групи складає 21 особа без статусу ВПО (19 % усієї вибірки), решта – 41 особа – мігранти. Отже, можна стверджувати, що обрані кластери різняться (за їх попарного порівняння за t-критерієм Стьюдента) на статистично значущому рівні. Також важливо, що вибірка не була розділена за набутим статусом ВПО – зовнішнім щодо нашого предмета дослідження, тому можна вважати, що ВПО, як і ПММ, здатні до «позитивної» адаптації.

Таблиця 1

Розподіл за кластерами загальної вибірки юнаків зі статусом і без статусу ВПО за показниками «продуктивні» (PCS) і «непродуктивні копінгові стратегії» (NPCS)

Кластер досліджуваних	Описові показники	PCS	NPCS
Перший	Середнє	59, 896	56, 188
	N	48	48
	Стандартне відхилення	6,660	4,734
Другий	Середнє	54, 356	44, 426
	N	62	62
	Стандартне відхилення	6,660	4,463
Результат	Середнє	56, 773	49, 554
	N	110	110
	Стандартне відхилення	7,777	7, 420

Відомо, що війна практично знищує якості особистості, покладені в основі будь-якої життєвої обдарованості, у тому числі й здатність до успішної адаптації. Успішність діяльності, як і адаптації, традиційно прийнято співвідносити зі здібностями. Тобто можна вважати, що війна «знищує» обдарованих особистостей. У копінгах обдарованість виявляється як зріла, адаптивна, гнучка стратегія, а нездатність, брак хисту є невротична, неадекватно жорстка реакція. В основі обох цих стратегій – складні здатності до емоційного регулювання й саморегулювання.

Якщо з цієї позиції оцінити одержані дані за кластерами, то юнаки як із статусом ВПО, так і без статусу повинні були продемонструвати приблизно однакові показники регулювання й саморегулювання. На жаль, тільки 8 % ВПО досягли високих і вище середніх результатів. Тож очевидно, що значна частина юнаків ВПО не має продуктивних копінг-стратегій, які дозволили б успішно опанувати складну життєву ситуацію вимушеного переселення. Водночас частина юнаків без статусу теж потрапила до другого кластера, хоча їх значно менше.

Аналізуючи специфічні групи, крім життєвої обдарованості також слід враховувати різний соціальний статус груп щодо тієї травматичної події, якою є воєнний конфлікт і до якої вони опосередковано залучені, і вимушене переселення. Згідно з поглядами науковців (П. Штомпка, 2001), травматичні зміни діють на різні групи соціуму нерівномірно: «...у кожній травмі є центральні групи, які глибоко переживають і сприймають її, та периферійні групи, для яких вона – неістотна, маргінальна ... Вплив тих самих потенційно травматичних подій (ситуацій) може бути якісно протилежним для різних груп» (тут і далі переклад наш. – *Авт.* (Shtompka, 2001, с. 13). Такими центральними групами, які зазнали нищівного впливу війни, у першу чергу є ВПО. Війна буде «тиснути» на них і далі. Саме цим можна пояснити 4-кратне зниження продуктивності копінг-стратегії ВПО.

У результаті проведеного дослідження виявлено три рівні вираженості копінг-стратегій: 18,65 % продуктивні, адаптивні, активні; 42,25 % – напівпродуктивні, напівадаптивні, пасивні; 40,10 % – непродуктивні, неадаптивні, специфічні серед ВПО/ПММ відповідно. Можна зробити висновок, що у ВПО наявне домінування непродуктивних, напівадаптивних і неадаптивних (82 %), а у ПММ, навпаки, домінування продуктивних копінг-стратегій (65 %). Це наочно демонструє і детальний аналіз одержаних даних. У юнаків ВПО серед найвищих за значенням стратегій стресоподолання немає проблемно-орієнтованих, спрямованих на подолання самого джерела стресу копінгів, крім «прийняття ситуації». Проте за цією копінг-стратегією у юнаків ВПО відсутні достовірно значущі розбіжності із місцевими юнаками ($t=1,11254$ у разі $p \leq 0,266$). Це вказує на те, що хоча й одержано позитивну ознаку постстресової адаптації особистості ВПО, але юнаки без цього статусу так само мають цю стратегію. І напевно вони будуть опановувати стрес переселення. Тому в них значно більше шансів бути успішними в житті й в протидії стресорам. Усі інші копінг-стратегії ВПО стосуються *уникнення*, відмови від вирішення проблеми, відволікання й ігнорування існуючих труднощів.

На основі цих даних можна дійти висновку, що, по-перше, переважна більшість копінг-стратегій у ВПО є незріла реакція, а у моделі (профілю) неадаптивності ВПО суттєво знижений когнітивний складник; по-друге, ВПО має значно меншу кількість внутрішніх засобів подолання труднощів ситуації переселення та низьку здатність до регуляції і саморегуляції, що зумовлено відомою закономірністю: чим ближче до епіцентру травматичної події, тим більшої травматизації зазнає людина.

Для того щоб наочно продемонструвати наявні копінг-стратегії у ВПО, ми звернулися до аналізу ресурсів копінг-стратегії за даними CRIS. Під час оцінки відмінностей між двома групами юнаків серед ВПО та без цього статусу за методикою CRIS було виявлено значущі відмінності у юнаків із ВПО за t -критерієм Стьюдента, особливо за шкалами «прийняття себе й інших» ($p \leq 0,002$) (активний особистісний копінг), «упевненість» ($p \leq 0,004$), «фінансова незалежність» ($p \leq 0,001$) (копінг, спрямований на оцінювання), «фізична стійкість» ($p \leq 0,003$), «контроль стресу» ($p \leq 0,003$) (превентивний копінг, що дозволяє підтримувати здоров'я), «структурування» ($p \leq 0,004$), «ухвалення рішень» ($p \leq 0,003$) (активний копінг) (табл. 2). Вищезазначені результати COPE доводять, що для ВПО важлива не стільки «спрямованість на себе», скільки зосередження на джерелі стресу.

Таблиця 2

**Відмінності в рівнях ресурсів копінг-стратегії у юнаків серед ВПО
та юнаків без статусу за t-критерієм Стьюдента**

	CP	CC	B	ПР	СП	ФН	ФЗ	ФС	КС	КН	С	РП
t	2,01	-2,30*	2,226*	2,249*	2,19	2,799*	1,92	2,524*	2,12	2,38	2,390*	2,22*
p	0,001	0,003	0,003	0,003	0,003	0,1	0,6	0,003	0,003	0,7	0,004	0,03

Примітки: CP – саморозкриття; CC – спрямованість на себе; B – упевненість; ПР – прийняття себе й інших; СП – соціальна підтримка; ФН – фінансова незалежність (благополуччя); ФЗ – фізичне здоров'я; ФС – фізична стійкість; КС – контроль стресу; КН – контроль напруження; С – структурування; РП – вирішення проблем.

Знак * вказує на достовірні розбіжності.

Водночас за даними CRIS для ВПО важливе і саме джерело стресу, і особистісні ресурси подолання стресу, зокрема «прийняття себе й інших», «впевненість» $-2,226 \leq t \leq 2,249$ за $0,004 \leq p \leq 0,001$. І хоча «спрямованість на себе» і «впевненість» у ВПО мають від'ємні значення ($-2,300 \leq t \leq 2,226$ за $0,004 \leq p \leq 0,003$) (табл. 2), що означає вищий їх середній показник у ПММ порівняно з ВПО, однак загалом показники розбіжностей в особистісних ресурсах вказують на те, що ПММ навіть більше, ніж ВПО, готові до позитивної адаптації й постстресового зростання, оскільки вважається, що особистісні ресурси подолання стресу, які виразно проявилися у ВПО, більш спрямовані на емоційне-фокусоване, ніж проблемне опанування. І саме останнє допомагає людині долати життєві труднощі, а цього якраз як проблемно-орієнтованого та оціночного опанування ВПО не вистачає.

Проблемно-орієнтоване та оціночне опанування у CRIS представлене такими шкалами, як «структурування» ($p \leq 0,004$), «вирішення проблем, чи ухвалення рішень» ($p \leq 0,003$), «контроль стресу» ($p \leq 0,003$), «контроль напруження» ($p \leq 0,7$) «впевненість» ($p \leq 0,003$), «соціальна підтримка» ($p \leq 0,003$), але саме вони нижчі у ВПО або їх розбіжності з ПММ незначущі.

Так, за логічним аналізом стресорів цілком когнітивні ресурси – «структурування» та «вирішення проблем» – $-2,239 \leq t \leq -2,220$ за $0,004 \leq p \leq 0,003$ з від'ємними значеннями, що вказує на розбіжності між ВПО і ПММ. Причому і ресурси оцінювання можливих наслідків стратегій подолання, як-от «контроль стресу» $t = 2,120$ за $p \leq 0,003$, мають недостатньо високі значення з достатньою достовірністю, у той час як «контроль напруження» $t = 2,380$ за $p \leq 0,7$, навпаки, має достатньо високе значення з недостатньою достовірністю.

Для ВПО важливі й соціально-орієнтовані ресурси, наприклад, «соціальна підтримка». Результати за цією шкалою теж на межі розбіжностей, хоча відмінності достовірні ($t = 2,189$ за $p \leq 0,003$). Така ж сама ситуація з шкалою «фінансове благополуччя» ($t \leq 2,99$ при $p \leq 0,1$), яка вимірює свободу суб'єкта від стресів, пов'язаних із фінансовими проблемами: значення розбіжностей тут високе, але вони не достовірні.

Таким чином, можна припустити, що ВПО не розраховують на свої сили в опануванні ситуації, а лише змінюють своє ставлення до існуючої проблеми і життєвої ситуації. Недарма деякі дослідники вказують, що мігранти майже не використовують як проблемно-орієнтований, так і превентивний копінг, а також опанування, пов'язане із логічним аналізом стресорів і оцінюванням можливих наслідків стратегій подолання.

Основними ресурсами ВПО, пов'язаними з відчуттям контролю в складній життєвій ситуації, є прийняття себе й інших, а також актуальне фізичне здоров'я, вимірювані шкалами «фізичне здоров'я» й «прийняття себе й інших» CRIS.

Останню шкалу було розглянуто вище, тепер звернемось до аналізу результатів за шкалою «фізичне здоров'я» і пов'язаних із нею, які відображають розвиненість інструментальних ресурсів особистості.

Внутрішнім критерієм рівня пристосованості до життєвих умов є відчуття психоемоційної стабільності, задоволеності життям, тілесного комфорту. Цей компонент успішності пристосування до життя проявляється у збереженні внутрішніх енергетичних ресурсів, відсутності напруги та тривоги і є своєрідна «дійсність іншого порядку» (Т. Титаренко та ін.). Чи дійсно це так у ВПО? Серед інструментальних ресурсів, спрямованих на досягнення тілесного комфорту, є розбіжності між ВПО і ПММ за «контролем напруження» ($t=2,381$ за $p \leq 0,7$) – шкала, за якою спостерігаються достатньо високі значення, але недостатньо висока достовірність; за «контролем стресу» ($t=2,117$ за $p \leq 0,003$) – шкала, за якою, навпаки, встановлено недостатньо високі значення, але достатню достовірність. Тобто в області інструментальних ресурсів у ВПО або високі показники з низькою достовірністю чи на межі значущості, або показники із низьким значенням, проте достовірні.

На противагу цьому «фізичне здоров'я» ($t=1,960$ за $p \leq 0,6$) серед інструментальних ресурсів є шкала, яка не досягає ані значення рівня достовірності, ані рівня надійності показника розбіжностей. Лише «фізична стійкість» $t=2,524$ за умови $p \leq 0,003$ як інструментальний ресурс є виняток і вказує на існування розбіжностей між ВПО і ПММ у превентивному запобіганні дії стресорів. Більш притаманна ця характеристика ВПО також і за COPE. Дійсно, дані COPE свідчать про різні копінг-стратегії ВПО, де превентивні, психосоматичні (фізіологічні) копінг-ти, такі як «використання заспокійливих засобів» ($t=2,645$ за $p \leq 0,01$), на високому рівні значущості. Але навряд чи пігулки або алкоголь допоможуть внутрішньому мігранту у тривалому превентивному копінг-у у складній життєвій ситуації примусового переселення, в якій він опинився.

Зауважимо, що загалом особистісні ресурси ВПО не пов'язані з перетворенням кризової ситуації міграції як проблемно-орієнтованої. У цілому ВПО афективно реагують на складну життєву ситуацію примусового переселення. Саме тому у ВПО яскравіше представлене емоційне опанування, причому воно існує як суперечливе утворення. Дані COPE свідчать, що ВПО відмовляються від емоційної соціальної підтримки з боку оточення ($p \leq 0,05$). Одним з можливих пояснень цього феномена є вплив травми «свідка боєвих зіткнень» та примусової міграції, яка негативно змінює всі компоненти «позитивної» адаптації за винятком сімейних ситуацій, де найбільш повно актуалізуються ресурси, здатні забезпечити проблемно-орієнтоване та оціночне опанування.

Отже, ВПО приймають кризову ситуацію свого життя як невід'ємний її складник, на відміну від ПММ, які теж, хоч і опосередковано, але залучені до військового конфлікту на Сході України, та вирішують її за рахунок фізичної стійкості, витривалості, загального фізичного здоров'я, тобто найбільш складно відтворюваних якостей організму людини. Саме тому копінг-стратегії юнаків ВПО більш енерговитратні й виснажливі.

Аналіз ВПО за взаємозв'язком шкал «фізичне здоров'я», «впевненість», «прийняття себе й інших» із показником загальної інтернальності (від $0,40 \leq r \leq 0,42$ за $0,001 \leq p \leq 0,005$) доводить, що для них притаманний вищий розвиток особистісних ресурсів. Вони припускають більш емоційне, ніж проблемне, подолання, тобто не розраховують на свої сили в опануванні ситуації, а лише змінюють своє ставлення до існуючої складної проблеми і життєвої ситуації.

Порівнявши коефіцієнти кореляції показників копінг-стратегій (методика Р. Лазаруса) і рефлексії, ми одержали результати, які свідчать про те, що показники рефлексивності й копінгової активності корелюють більш щільно і в ширшому діапазоні у ПММ, ніж у ВПО (табл. 3). У юнаків ВПО, як і у ПММ, рефлексія

також корелює із «пошуком соціальної підтримки» ($r=0,3169$ за $p \leq 0,001$) і водночас ми встановили кореляцію рефлексії з неадаптивною копінг-стратегією «уникнення» ($r=0,44$ за $p \leq 0,001$). Причому в ПММ ця кореляція з уникненням від'ємна ($r=-0,4404$ за $p \leq 0,001$). Із урахуванням того, що юнаки ПММ не мають травми вимушеної міграції, у них більш оптимальні умови розвитку суб'єктних характеристик. Юнакам ВПО потрібні додаткові зусилля, надситуативна активність, щоб розвиватися та зростати як суб'єкт міграційної активності.

Таблиця 3

Значення коефіцієнтів кореляції r-Пірсона між копінг-стратегіями й показниками ситуаційної рефлексії у юнаків ВПО та юнаків ПММ

Тип копінг-стратегії	Значення коефіцієнтів кореляції			
	ВПО		ПММ	
	r	p	r	p
Конфронтаційний копінг	0,0097	0,05	0,0070	0,005
Дистанціювання	-0,1262	0,001	-0,3342	0,05
Самоконтроль	0,2011	0,001	0,1009	0,001
Пошук соціальної підтримки	0,3169	0,001	0,4387	0,05
Прийняття відповідальності	0,1029	0,001	0,1024	0,001
Уникнення	0,344	0,001	-0,4404	0,001
Планування вирішення проблеми	-0,0312	0,005	0,2418	0,05
Позитивна переоцінка	0,1151	0,001	0,3153	0,05

Більш вражаючі результати можна одержати, якщо порівняти вищенаведені дані кореляцій із результатами методик COPE і CRIS. За показниками копінг «соціальна підтримка» у ПММ значно вищий, розмаїтіший і зафіксований наскрізно в результатах усіх методик (Лазарус: $r=0,4387$ за $p \leq 0,01$; COPE: $M=3,34 \pm 1,27$, $t=2,344$ за $p \leq 0,01$; CRIS: $t=2,189$ за $p \leq 0,03$). У ВПО немає такого явища. Вони більше потребують інструментальної соціальної підтримки (COPE $M=2,45 \pm 1,07$, $t=2,244$ за $p \leq 0,001$) та «прийняття себе й інших» ($t=2,249$ за $p \leq 0,02$, CRIS). У цьому випадку ВПО потребують активнішого втручання в їх долі інституціалізованих структур, оскільки незадоволені своїм матеріальним станом, матеріально-побутовими умовами, тобто зовнішніми ознаками становища, а не психологічними характеристиками.

Як зазначають відомі дослідники проблеми оптимального функціонування людини (Arshava & Amineva, 2012; Maksymenko, 2011; Psychological help..., 2015), рушійним фактором, який «пробуджує» активність, спрямовану на подолання кризових ситуацій і позитивну адаптацію, є наявність в особі важливої мети, яка зумовлює зростання в стресогенних умовах. За тестом СЖО життя вважають таким, що має сенс, за наявності цілей, відчуття задоволеності в разі їх досягнення та впевненості у спроможності ставити перед собою цілі, вибирати задачі і досягати бажаних результатів.

Аналіз результатів смисложиттєвих орієнтації засвідчив, що тільки 25 % ВПО, на противагу 45 % ПММ, високо оцінюють своє життя як наповнене сенсом і успішне; 40 % ВПО та 50 % ПММ оцінюють як нормальне; 35 % ВПО та 5 % ПММ не бачать сенсу і цінності у теперішньому житті. Розвинуті орієнтації на самореалізацію виявлено тільки в тих ВПО, яких можна вважати соціально-інтегрованою особистістю (навчання в університеті, проживання з родичами, постійний зв'язок із батьками, які залишилися на окупованій території, матеріальна забезпеченість) (за $0,01 \leq p \leq 0,05$). У ПММ ця орієнтація вища (за $p \leq 0,001$). Кореляції з ресурсами копінгових стратегій у ВПО такі: шкала «локус контролю – життя» корелює з контролем напруженням, фізичним здоров'ям та фізичною стресостійкістю ($0,251 \leq r \leq 0,373$). У юнаків ПММ зв'язки такі самі, але перебувають у шир-

шому діапазоні ($0,302 \leq r \leq 0,444$) за щільної кореляції інструментальних ресурсів із локусом контролю-Я ($r \leq 0,410$). ВПО і ПММ значно відрізняються за показниками процесу і результативності життя $0,250 \leq r \leq 0,293$ і $0,388 \leq r \leq 0,442$ за $0,001 \leq p \leq 0,004$ відповідно. У ПММ ці показники корелюють із саморозкриттям, спрямованістю на себе, упевненістю, прийняттям себе й інших, соціальною підтримкою, тобто особистісними і соціальними ресурсами за COPE (усі на рівні $p \leq 0,001$).

Доцільно навести одержані кореляції копінг-стратегій із показниками інтернальності РСК (загальна і субшкали). У ВПО показники інтернальності у сфері досягнень не мають щільно скорельованих зв'язків із CRIS-шкалами «структурування» та «вирішення проблем». Тобто ВПО не лише не вистачає ресурсів, які відносять до когнітивних, проблемно-фокусованих копінг-стратегій, а й тих когнітивних копінгів, які в них є, зокрема це «прийняття ситуації», що мають вищу кореляцію з екстернальним локусом контролю, ніж із інтернальним. Тобто ВПО, на відміну від ПММ, перекладає відповідальність за своє життя із себе на зовнішні обставини. Причому інтернальна відповідальність у сфері досягнень у них звернена в минуле, а у сфері невдач – у теперішній час більше, ніж у майбутнє. Тому ВПО і бракує контролю в життєвих ситуаціях загалом, у тому числі у виробничій і міжособистісній сферах, за винятком інтернальності в сімейних стосунках. Тобто успіхи вони приписують собі, а поразки – оточенню, ситуації. Дослідження ПММ за взаємозв'язком шкал «спрямованість на себе» і «впевненість» із інтернальністю у сфері досягнень (від $0,319 \leq r \leq 0,576$ за $0,001 \leq p \leq 0,005$) демонструє, що вони розраховують на свої сили, але не нехтують і соціальною підтримкою та когнітивними ресурсами. Можемо вважати, що ПММ використовують не тільки менш енерговитратні ресурси, вони ще й більш успішні майже у всіх сферах життя.

Визначивши відмінності між групами, переважну більшість однієї з яких становили ПММ, а іншої – ВПО, отримані за кластерним аналізом (К-середні) за шкалами екстраверсії, інтроверсії, суб'єктивного благополуччя депресивності, нейротизму; тривожності (SA, TA), психотизму, ми встановили достовірні розбіжності (табл. 4). Прикметно, що рівні суб'єктивного благополуччя, екстраверсії, ситуативної тривожності демонструють сталі розбіжності.

Таблиця 4

Відмінності між групами ВПО і ПММ (кластери) за показниками особистісних рис

Тести та їх шкали		Усереднена величина показників		Значення t-критерію Стьюдента	p*
		кластер 1	кластер 2		
EPQ, FPI, SA, ST, SWB	SWB	30,96	25,08	3,95	0,001
	Інтроверсія	22,03	23,68	-1,33	незначущі
	Екстраверсія	34,75	31,12	3,33	0,001
	Нейротизм	19,34	19,44	-0,07	незначущі
	Депресивність	7,34	12,44	-2,18	0,001
	ST	8,34	11,44	3,51	0,001
	SA	19,58	16,35	-2,063	незначущі
	Психотизм	2,36	3,17	-1,021	незначущі

* кореляція значуща в разі $p < 0,05$.

Незначущими виявились показники інтроверсії, особистісної тривожності, нейротизму, психотизму.

Висновки. Отже, будь-який поділ людей за статусом (ВПО і ПММ) не дає однозначної відповіді стосовно здатності до «позитивної» адаптації. Щоправда, більшість ВПО має обмежений ресурс копінг-стратегій. Можна вважати, що лише невелика частина ВПО і переважна більшість ПММ здатні до переживання суб'єктивного благополуччя, вияву екстраверсії як риси особистості більш товариської, експресивної, радісної і такої, яка не відчуває суцільної тривожності з

приводу стресової ситуації. Навпаки, ці ситуації дозволяють їй самовдосконалити свої продуктивні копінг-стратегії.

Перспективи подальшого дослідження полягають у тому, що осмислення науковими засобами таких кризових катастрофічних ситуацій, як військовий конфлікт, тероризм чи вимушена міграція, дзеркально відображених у складних долях українських громадян, допоможе з'ясувати, наскільки суспільство толерантне до своїх внутрішніх мігрантів-чоловіків, що дасть можливість змінити їх життя на краще.

Бібліографічні посилання

- Agarkov, V. A., Bronfman, S. A. & Orzhekhovskaya, A. I. (2009), "Specifics of frustration reactions and psychic defense of those experiencing psychic trauma" ["Izuchenie osobennostey frustratsionnykh reaktsiy i mekhanizmov psikhicheskoyzaschity u lits perezhivshykh psikhicheskuyu travmu"]. *Voprosy psikhologii ekstremalnykh situatsiy – The issues of psychology of extremal situations*, No. 4, p. 17–37.
- Arshava, I. F. (2012), "The actual state of the research of coping with complex life situations" ["Suchasnyi stan doslidjennya problemy podolannya osobystistu slkanykh zhyttyevykh sytuatsiy"], available at: http://nbuv.gov.ua/j-pdf/Vnadps_2012_5_28.pdf.
- Berry, J. W. (1997), "Immigration, acculturation and adaptation". *Applied psychology: an international review*, Vol. 46 (1), p. 5–34.
- Maksymenko, K. S. (2011), *Negative states of a personality [perezhyvannya nehatyvnykh staniv osobystistu]*, KMM, Kyiv.
- Psychological help to a personality who undergoes consequences of traumatic events [Psykholohichna domopoha osobystosti scho pevezhivaye naslidky travmatychnykh podiy]* (2015), T. M. Tytarenko (Ed.), Milenium, Kyiv.
- Schaefer, C. & Gorsuch, R. (1993), "Situational and personal variations in religious coping". *Journal of the Scientific study of religion*, Vol. 32 No. 2, p. 136–147.
- Shtompka, P. (2001), "Social change as a trauma" ["Sotsialnoye izmernenie kak travma"]. *Sotsiologicheskiye issledovaniya – Sociological researches*, No. 1, p. 6–16.
- Hobfoll, S. E. (1989), "Conservation of resources: A new attempt at conceptualizing". *American Psychologist*, Vol. 44, p. 513–523.
- Lasarus, R. & Folkman, S. (1984), *Stress, appraisal and coping*, Springer, New York.
- Matheny K. B., Curlett, W. L., Pugh, J. L. & Aucock, D. W. (1988), *Coping resources inventory for stress. Manual*, Health PRISMS, Inc., Atlanta, GA.
- Misko, E. A. & Tarabrina, N. V. (2004), "The specifics of life perspective of the Afgan War veterans and Chornobyl accident licvidators" ["Osobennosti zhyznennoy perspektivy u veteranov voyny v Afganistane i likvidatorov avarii na ChAES"]. *Psikhologicheskii zhurnal – Psychological journal*, Vol. 25 No. 3, p. 44–52.
- Mueller, M., Kennerley, H., McManus, F. & Westbrook, D. (2010), *Oxford guide to surviving as a CBT therapist*, Oxford University Press, New York, NY.
- Nartova-Bochaver, S. K. (1997), "Coping behavior" in the system of concepts of the psychology of personality" ["Coping behavior" v sisteme ponyatiy psikhologii lichnosti"]. *Psikhologicheskii jurnal – Psychological journal*, No. 5, p. 20–30.
- Oberg, K. (1960), Cultural chock: Adjustment to new cultural environment. *Practical Antropology*, No. 7 Vol. 44, p. 112–123.
- Seligman, M. E. P. (2002), *Authentic Happiness: Using the New Positive Psychology to Realize Your Potential for Lasting Fulfillment*, Free Press, New York, NY.
- Triandis, X. (1994), *Culture and social behavior*, McGraw-Hill, New York, NY.
- Tytarenko, T. M. (2007), "Life tasks of a personality as a social and psychological factor of modelling the future" ["Zhyttyevi zavdannya osobystosti yak sotsial'no-psykholohichni chynnyk modelyuvannya maybutnyoho"]. In S. D. Maksymenko (Ed.). *Scientific studies in social and political psychology – Naukovi studii is sotsialnoi ta politychnoi psykholonii*, Issue 16 (19), Millenium, Kyiv, p. 304–311.
- Tytarenko, T. M. (2012), "Psychological possibilities of self-rehabilitation in a difficult life situation" ["Psykholohichni mozhyvosti samoreabilitatsii u skladnii zhyttevii sytuatsii"]. In V. M. Doniy, T. M. Nessen, I. G. Yermakov (Eds.). *Rehabilitation pedagogics of the XXIst century: collection of articles – Reabilitatsiyna pedahohika XXI stolittya: naukovo-metodychnyi zbirnyk*, In 2 parts, Part 1, p. 142–149.

Надійшла до редколегії 26.05.2016

А. О. Буханець, О. О. Байєр*Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара*

ЗВ'ЯЗОК СУВЕРЕННОСТІ ПСИХОЛОГІЧНОГО ПРОСТОРУ ІЗ ТИПОМ КОПІНГ-СТРАТЕГІЙ І НАЯВНІСТЮ ВНУТРІШНЬООСОБИСТІСНИХ КОНФЛІКТІВ В ЮНАЦЬКОМУ ВІЦІ

Анотація. Розглянуто й обґрунтовано актуальність проблеми порушення психологічного простору юнаків і зв'язку даного явища із їх вибором копінг-стратегій і наявністю внутрішньоособистісних конфліктів. Наведено результати емпіричного дослідження, згідно із якими для молодих людей із порушеною суверенністю психологічного простору характерне уникнення як копінг-стратегія. З'ясовано, що молоді, суверенність психологічного простору яких порушувалася, притаманна наявність конфлікту у внутрішньоособистісній сфері.

Ключові слова: суверенність психологічного простору, здорові та депривовані границі, копінг-стратегії, внутрішньоособистісні конфлікти, юнацький вік.

Аннотация. Рассмотрены результаты исследования взаимосвязи суверенности психологического пространства молодых людей с выбором ими копинг-стратегий и присущих им внутриличностных конфликтов. Описаны результаты эмпирического исследования, в соответствии с которыми молодые люди с нарушенными психологическими границами отдают предпочтение бегству как копинг-стратегии. В ходе исследования также доказано, что субъектам с депривированными границами суверенности психологического пространства свойственны конфликты во внутриличностной сфере.

Ключевые слова: психологическое пространство, здоровые и депривированные границы, копинг-стратегии, внутриличностные конфликты, юношеский возраст.

Постановка проблеми. Динамічність соціально-історичних процесів у нашому суспільстві висуває певні вимоги до особистої автономії, наявності власного психологічного простору та свободи людини. Але право на особисте життя стосується кожного, незалежно від віку та статусу. У житті особистості є такий простір (територія житла чи сфера особистих переживань), куди оточуючі не мають права потрапити без запрошення. У цьому просторі людина відчуває себе невразливою, тут вона належить самій собі.

У психологічному сенсі для дорослої людини внутрішня зона безпеки – це можливість бути аутентичною, розслабитися, не слідувати нав'язливим стереотипам, не боятися зовнішніх оцінок. Інколи важко досягнути цього стану, адже звичайними є ситуації, коли доводиться чимось поступатися, жертвувати, робити те, чого не хочеться, щоб досягти запланованого (Kupriyanchuk, 2011).

За даними ЮНІСЕФ, зараз в Україні 70 % дітей до 14 років страждають від фізичного або психологічного насилля. До того ж в 11 % сімей практикують фізичне покарання дітей «у межах виховного процесу», а кожен десятий чоловік в Україні вважає, що має право підіймати руку на свою дружину (Koshyrets, 2013). Звичайно, що ці та багато інших суміжних факторів впливають на подальше сприйняття людини себе та своїх територіальних меж.

Як пише український дослідник А. В. Драпака, порушення фізичних меж людини без її згоди означає акт насильства (Драпака, 2012). Першим наслідком порушення чийось тілесних меж є суб'єктивне відчуття себе скоріше річчю, ніж особистістю. Наприклад, батьки можуть порушити межі своєї дитини, лупцюючи її, змушуючи довгий час перебувати в незручній позі або їсти проти волі. Внаслідок такого досвіду дитина може втратити контакт із власним тілом, адже звикне, що інші можуть робити із ним усе, що завгодно. Випадки агресивної поведінки, вандалізму, крадіжок із боку підлітків і молодих людей, на думку вчених, частіше

можна спостерігати в ситуаціях, коли потреба дитини в особистому життєвому просторі виявлялась депривованою із самого початку життя або внаслідок стресових подій (наприклад, поява вітчима). І чим сильнішим було вторгнення дорослих у її приватне життя (наприклад, у формі читання особистих записів, привласнення або усуспільнення цінних речей і т. д.), тим більш різкою була відповідна реакція (у вигляді бурхливих протестних реакцій, втечі з дому, крадіжок тощо). Асоціальні тенденції дітей і підлітків, які почали своє життя в дитячому будинку та мали важкий досвід депривації особистісного простору, виявляються дуже стійкими і їх неможливо скорегувати навіть у разі усиновлення та переходу в дитбудинок сімейного типу (Nartova-Bochaver, 2002).

Проблема психологічного простору особистості й суверенності як характеристики психологічного простору має глибоке коріння як у вітчизняній, так і в зарубіжній психології. Перші спроби визначення межі феномену психологічного простору були зроблені З. Фрейдом. Він і його послідовники (А. Фрейд, К. Хорні) постулювали існування кордонів між Я та зовнішнім світом, а також між Я і Воно. Вони також наголошували на існуванні внутрішніх і зовнішніх кордонів, у межах яких перебуває все усвідомлене особистістю (Freud, 1968).

Стосовно поведінки людини поняття «особистий простір» було вперше використане Р. Соммером, основоположником науки проксемики (Abramova, 1995). Вона вивчає закономірності просторового розміщення і поведінку людей в аспекті переживання ними суб'єктивного комфорту, що досягається завдяки наявності в кожного невидимої просторової «оболонки» (Valedinskaya & Nartova-Bochaver, 2002).

Сучасний дослідник В. В. Коширець вважає, що проблема порушення психологічного простору є дуже актуальна, адже стосується відразу двох сфер життя людини (Koshyrets, 2013). Перша сфера пов'язана з індивідуальністю особистості. На думку С. К. Нартової-Бочавер, у кожної людини впродовж усього життя формується свій психологічний простір, який уміщує такі компоненти: своє тіло, особиста територія, речі, звички, соціальні зв'язки та цінності (Nartova-Bochaver, 2004). Друга сфера пов'язана з взаємодіями особистості в соціумі. Через протистояння з іншими суб'єкт знаходить чіткі межі свого простору, захищає їх від руйнівного втручання (Koshyrets, 2013).

Загалом проблему психологічного простору вивчали і продовжують вивчати багато вчених у галузі психології і соціології, особливо вітчизняні: С. К. Нартова-Бочавер, Д. Б. Іркін, Т. Д. Шевеленкова, А. Л. Журавльов, А. Б. Купрейченко, Н. А. Кондратова, О. В. Пополітова, а також українські науковці – А. В. Драпака та О. В. Григор'єва.

На думку С. К. Нартової-Бочавер, у кожного індивідуума впродовж усього життя формується свій психологічний простір, який включає такі компоненти, як своє тіло, особиста територія, речі, звички, соціальні зв'язки та цінності (Nartova-Bochaver, 2002). Порушення кордонів психологічного простору, особистої автономії іншими людьми може сприйматися нею в багатьох випадках агресивно, вороже.

Водночас, згідно з Г. С. Абрамовою, саме через протистояння з іншими людьми особа встановлює чіткі межі свого психологічного простору, захищає їх від небезпеки руйнівного впливу сторонніх (Abramova, 1995). Дженей і Беррі Уайнхолди описують психологічні межі як структуру, яка не дозволяє людям втручатися в простір один одного та визначати, що є «вашим», а що – «моїм». Індивідууми створюють свої межі за допомогою спілкування з тими людьми, у яких є власні межі. У сім'ях із чіткими межами діти швидко вчаться розрізняти поняття «моє» та «не моє» (Weinhold & Weinhold, 2008).

Учені виділяють такі види психологічних меж. *Фізичні границі* дають можливість контролювати власне тіло та майно. *Емоційні границі* характеризують те, як

люди ставляться один до одного на рівні відчуттів. *Ментальні границі* визначають те, як люди сприймають світ. *Духовні* – допомагають розвинути стійкість духовного об'єкта та любити себе без будь-яких умов (Weinhold & Weinhold, 2008).

Мета даної статті – дослідження особливостей зв'язку суверенності психологічного простору та вибору типу копінг-стратегій і наявності внутрішньоособистісних конфліктів у молодих людей.

Юність – перехід від пубертатного віку до самостійного життя. У цей період повністю завершується фізичне дозрівання. Починається психологічне дозрівання, пов'язане з розвитком самовизначення, самосвідомості (Birukova, 2007). Психологія спілкування в підлітковому і юнацькому віці ґрунтується на суперечливому переплетінні двох потреб: відокремлення і потреби в приналежності, включеності в якусь групу чи спільноту. Відокремлення найчастіше означає емансипацію від контролю старших.

Посилюється потреба не тільки в соціальній, а й просторовій територіальній автономії, недоторканності свого особистого простору (Кон, 1985). Звичайно, що на цьому етапі молодь може зазнавати впливу різних стресових факторів, тому головне призначення копінг-стратегій – забезпечення й підтримка благополуччя особистості, а також її фізичного, психічного здоров'я, отримання задоволення від відносин з оточенням і діяльності. При цьому не завжди копінгі відіграють позитивну роль у житті особистості, оскільки вони можуть бути як конструктивними (спонукання до рішучих дій, заспокоєння), так і деструктивними (ухилення від відповідальності, емоційні переживання) (Kurpiyanchuk, 2011).

О. В. Куфтяк визначає основні фактори формування копінг-стратегій у дітей, які є першопричини основних способів подолання людиною труднощів у подальшому житті (Kuftyak, 2012). Перший – *якість установленої прихильності дитини до матері*. Цей фактор включає задоволення базових потреб, насамперед потреби в безпеці, адже саме відчуття безпеки дозволяє будувати адаптивні «внутрішні моделі».

Наступним фактором є *система особистісних відносин дитини*, до якої зараховують суб'єктивно пережиті зв'язки з іншими людьми мікро- та макрооточення й особливості самої дитини, що проявляються у взаємодії з іншими. Куфтяк зазначає, що наявність значущих відносин із близькими дорослими формує у дітей стратегії, спрямовані на пошук соціальної підтримки.

Третім фактором формування копінг-стратегій є *сімейний контекст*. Це система умов життєдіяльності сім'ї, яка включає функціональні, рольові, комунікативні та поведінкові характеристики сім'ї та її членів.

Наступний фактор – це *дитячо-батьківські відносини*. Їх якість впливає як на психічний розвиток дитини, соціальну адаптацію, так і на способи подолання важких ситуацій і проблем. Характер дитячого досвіду відносин з батьками пов'язаний з вибором копінг-поведінки в дорослому віці. Високий рівень емоційно-комунікативних дисфункцій у сім'ї батьків, неприйняття та відсутність підтримки в дитинстві блокують вибір конструктивного способу подолання труднощів у дорослому віці.

І нарешті, останнім фактором є *модель копінг-поведінки*, яка є зразком для дитини, де вона може побачити необхідні форми пристосування, давно створені й використовувані дорослими людьми навколо неї (Kuftyak, 2012). Отже, виходячи з даної класифікації, ми можемо припустити, що на формування вибору копінг-стратегій у дорослому віці впливає багато чинників, особливо тих, які відігравали важливу роль у дитинстві.

Відомо, що поняття психологічних захистів і копінг-поведінки є схожі, адже вони спрямовані на подолання стресу, водночас між цими феноменами існують певні відмінності, які доречно розглянути детальніше. Основна розбіжність полягає в тому, що копінг-поведінка – це усвідомлений процес, на відміну від механізмів

мів психологічного захисту. Л. І. Анциферова вважає, що люди, які використовують механізми психологічного захисту в стресових ситуаціях, сприймають світ як небезпечний, схильні до песимізму, мають низьку самооцінку. На відміну від них, люди, які в подібних ситуаціях послуговуються копінг-стратегіями, є оптимісти, мають позитивну самооцінку, реалістично сприймають світ і володіють вираженою мотивацією досягнення (Antsyferova, 1994).

Перейдемо до аналізу зв'язку переживання порушень психологічного простору із притаманними підлітку внутрішньоособистісними конфліктами. Юнацький вік супроводжується характерними кризами. На цьому етапі людина вступає в нове життя, тому закономірно можуть поставати, як вважає молода людина, невіршувані питання, виникати нові сумніви, життя сприймається як складне (Birukova, 2007). Внутрішньоособистісний конфлікт відіграє в житті молодшої людини двояку роль: з одного боку, він може бути основою розвитку, з іншого – причиною невротичних реакцій. Якщо людині вдається перебороти конфліктну ситуацію, вона набуває нових адаптивних умінь, самореалізується; якщо ж вихід не знайдений, механізми психологічного захисту не усувають тривогу, конфлікт перетворюється на джерело невпевненості особистості, унеможливорює нові цілі (Shemyakina, 2012).

В юнацькому віці, як відомо, посилюється емансипація від контролю дорослих, але молодь все рівно прагне близьких стосунків, а тому їм стає притаманний конфлікт суперечливих потреб у дистанціюванні й незалежності та залежності й підтримці. Юність – період вибору життєвих цінностей, перед людиною постають питання «хто я?», «ким я прагну бути?», тому характерним може стати конфлікт між навчанням та дружбою, активною життєдіяльністю і коханням тощо (Shemyakina, 2012). Із віком збільшується і кількість соціальних ролей: син, студент, колега, друг, коханий — тому можливе і переживання рольових конфліктів.

Виклад основного матеріалу дослідження. На основі теоретичного аналізу наукової літератури нами була сформульована гіпотеза, згідно з якою особливості переживання молоддю психологічного простору пов'язані з її вибором певного типу копінг-стратегій і притаманними їй внутрішньоособистісними конфліктами.

Наголосимо, що особистості із розширеними або звуженими межами психологічного простору застосовують дезадаптивні копінг-стратегії частіше, ніж адаптивні, і при цьому їм притаманний більш виражений внутрішньоособистісний конфлікт. Застосування певних копінг-стратегій дозволяє суб'єкту ніби «закрити очі» на вторгнення в його особисту територію або розширення своїх меж, коли він сам зазіхає на чийсь територію. У подібних очікуваннях ми спиралися на дослідження С. К. Нартової-Бочавер і О. В. Куфтяка (Kuftyak, 2012; Nartova-Bochaver, 2004), які стверджують, що формування копінг-стратегій, як і суверенності психологічного простору, беруть свій початок ще в дитинстві і мають істотний вплив на дорослу особистість. Також методологічною основою дослідження стали праці О. Б. Фанталової (Fantalova, 1996), які також навели нас на думку про взаємозв'язок рівня переживання психологічного простору та вираженості внутрішньоособистісного конфлікту.

Результати дослідження. Емпіричне дослідження було проведено із залученням до складу вибірки 40 молодих осіб – 20 дівчат і 20 хлопців віком від 18 до 24 років. Для досягнення поставленої мети й перевірки висунутих гіпотез застосовано такі методи: 1) *теоретичного* аналізу, що дозволили з'ясувати основні характеристики порушення психологічного простору та особливості його виявлення в молоді; 2) *емпіричні*, зокрема психодіагностичні опитувальники «Суверенність психологічного простору» (Nartova-Bochaver, 2004), «Рівень співвідношення цінності та доступності в різних життєвих сферах» (Fantalova, 1996), Опитувальник способів подолання труднощів Р. Лазаруса, С. Фолкмана (адаптація Т. Л. Крюкової) (Krukova, 2007; Lazarus & Folkman, 1988) і *математико-*

статистичні (установлення розбіжностей за допомогою коефіцієнта ϕ^* -Фішера); 3) інтерпретаційні – у вигляді якісного аналізу, опису та інтерпретації одержаних результатів.

Для перевірки гіпотез ми розділили нашу вибірку на 2 підгрупи: до першої було віднесено осіб зі здоровими межами психологічного простору, а до другої – тих, у яких ці межі порушені, які не відчують автономності та самостійності власної особистості. До другої групи увійшли особи як із ригідними психологічними межами (ті, які занадто відособлені від оточуючого світу), так і з розмитими (ті, хто легко допускає втручання у свій простір інших). Обидва варіанти – прояви психологічно деструктивного відчуття суб’єктивного психологічного простору.

Таблиця 1

Розбіжності між досліджуваними із здоровими та порушеними межами психологічного простору за вибором типу копінг-стратегій (за критерієм ϕ^* -Фішера)

	Типи копінг-стратегій		
	пошук соціальної підтримки	уникнення	планування
Значення ϕ^*	$\phi^*=1,71$ за $p<0,05$	$\phi^*=1,65$ за $p<0,05$	$\phi^*=1,43$ за $p<0,08$

Як бачимо (табл. 1), існують відмінності між молодими людьми зі здоровими та порушеними межами суверенності психологічного простору за пошуком соціальної підтримки. На рис. 1 видно, що для групи осіб зі здоровими межами суверенності звичок середнє значення за пошуком соціальної підтримки дорівнює 15, а для групи з порушеними межами – 13. Такі результати можна пояснити тим, що молоді люди, у яких у дитинстві були довірчі, близькі стосунки з батьками і дорослі не порушували їх особистого простору та суверенності зв’язків, у дорослому віці обирають пошук соціальної підтримки як копінг-стратегію, спрямовану на продуктивне подолання труднощів, опір, прийняття та співробітництво (Kupriyanchuk, 2011).

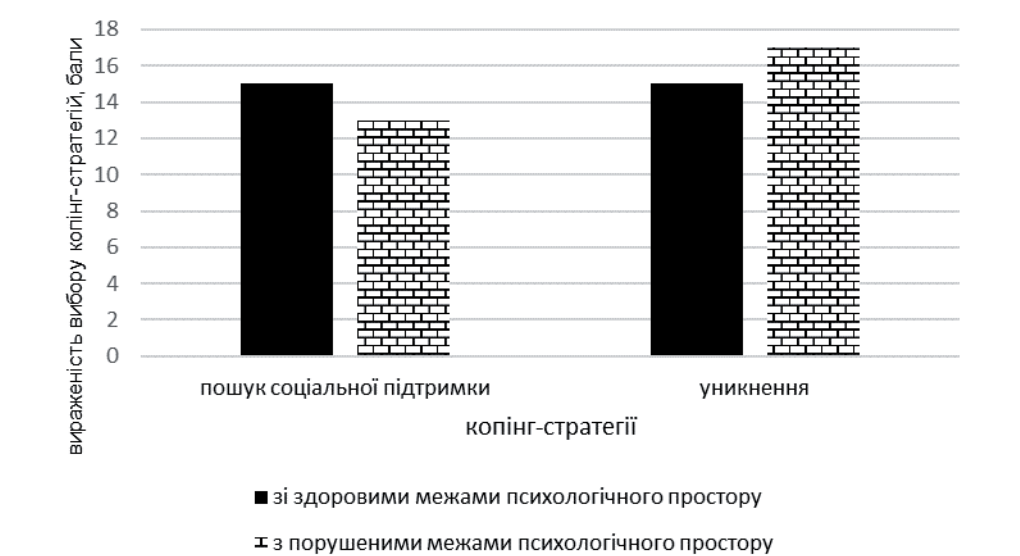

Рис. 1. Порівняння груп досліджуваних із різним відчуттям суверенності психологічного простору за вибором типу копінг-стратегій

Можна стверджувати (табл. 1), що існують також значущі відмінності між молоддю зі здоровими або порушеними межами суверенності психологічного

простору за такою копінг-стратегією, як уникнення. На рис. 1 видно, що для групи молодих людей зі здоровим відчуттям суверенності психологічного простору середнє значення за уникненням дорівнює 15, а для групи з порушеними межами – 17. Наші результати відповідають даним О. В. Куфтяка, який зазначав, що особистості, в сім'ях яких панували деструктивні батьківсько-дитячі відносини, на відміну від дітей, яких виховували в сім'ях із гармонійними стосунками, обирають уникнення як стратегію психологічного подолання (Kuftyak, 2012). Можливо, батьки таких дітей ігнорували їх особистісний простір, контролювали їх соціальні зв'язки, тому й зараз їм притаманна фіксація на тривожності, страх налагодити близькі стосунки. Аналізуючи попередні результати, можна припустити, що чим вище прагнення знайти інформаційну та емоційну підтримку, тим менші зусилля, спрямовані на втечу від проблем і соціуму (Kupriyanchuk, 2011).

Наступним кроком нашого дослідження було встановлення наявності кореляційного зв'язку між рівнем суверенності психологічного простору досліджуваних і наявністю внутрішньоособистісного конфлікту.

Таблиця 2

Розбіжності між досліджуваними зі здоровими та порушеними межами психологічного простору за наявністю внутрішньоособистісних конфліктів за критерієм ϕ^* -Фішера

Показник суверенності психологічного простору	Результати порівняння груп досліджуваних за наявністю внутрішньоособистісного конфлікту
Суверенність фізичного тіла	$\phi^*=1,78$ за $p<0,04$
Суверенність соціальних зв'язків	$\Phi^*=2,06$ за $p<0,02$

Як бачимо (табл. 2), існують відмінності між молодими людьми зі здоровими та порушеними межами суверенності фізичного тіла та наявністю внутрішньоособистісних конфліктів. Було встановлено (рис. 2), що для групи досліджуваних зі здоровими границями суверенності фізичного тіла середнє значення за наявністю внутрішньоособистісних конфліктів дорівнює 41, а для групи з порушеними границями – 46. На нашу думку, це можна пояснити тим, що молодь із досвідом утисків суверенності тіла в дитинстві (тобто ті, яких примушували їсти, коли не хотілося, носити одяг, що не подобався, до яких застосовували тілесні покарання) мають виражений особистісний конфлікт. Варіантами його вираження може бути ситуація, за якої молодій людині хочеться близьких стосунків, обіймів, сексу й водночас – він боїться, що такі відносини можуть завдати йому болю – як тілесного, так і духовного.

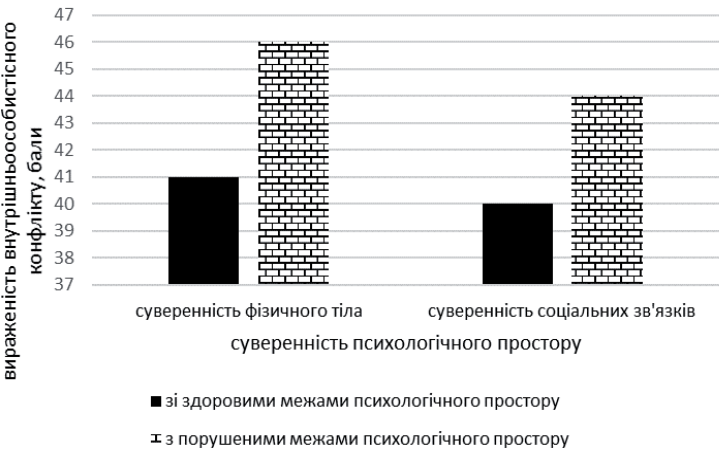

Рис. 2. Порівняння груп досліджуваних із різним відчуттям суверенності психологічного простору за наявністю внутрішньоособистісних конфліктів

Також було з'ясовано (табл. 2), що існують відмінності за наявністю внутрішньоособистісних конфліктів і між досліджуваними зі здоровими та порушеними межами соціальних зв'язків. На рис. 2 видно, що для молодих людей зі здоровими межами суверенності соціальних зв'язків середнє значення за наявністю внутрішньоособистісних конфліктів дорівнює 40, а для групи з порушеними межами – 44. Даний факт можна інтерпретувати за допомогою таких спостережень, згідно з якими дитина, суверенність зв'язків якої порушували (наприклад, занадто контролювали, із ким вона спілкується, підслуховували телефонні розмови, втручалися в особисте життя тощо), є носій особистісного конфлікту. Таким особистостям складно встановлювати по-справжньому довірчі стосунки, для них нехарактерне стабільне ставлення до своїх знайомих, їм важко зрозуміти, як можна любити й ненавидіти водночас. Відносини з оточуючими в них засновані на такому переконанні: якщо ця людина робить для мене щось хороше – вона мій друг, якщо вона робить щось, що мені не подобається, то це цілком свідчить про її ставлення до мене.

Висновки. Проведене дослідження дозволяє констатувати наявність зв'язку між переживанням порушення психологічного простору, обраними суб'єктом стратегіями психологічного подолання та наявністю вираженого внутрішньоособистісного конфлікту. Для молодих людей із порушеною суверенністю психологічного простору домінуючою стратегією копінг-поведінки є втеча, їм притаманний внутрішньоособистісний конфлікт за суверенністю власного тіла й соціальних зв'язків; суб'єктам із здоровими межами притаманний пошук соціальної підтримки та планування як стратегії копінг. Відсутні відмінності між групами досліджуваних із різним відчуттям психологічного простору за такими стратегіями психологічного подолання, як конфронтація, дистанціювання, самоконтроль, відповідальність і позитивна переоцінка та за наявністю конфлікту в особистісній сфері за суверенністю речей, звичок, території й цінностями, що й визначає подальші перспективи дослідження даної проблематики.

Результати дослідження можуть бути використані в практиці психологічного консультування та психокорекції молоді.

Бібліографічні посилання

- Abramova, Y. H. (1995), "The psychology of the environment: the origins and directions" ["Psikhologiya sredy: istoki i napravleniya"]. *Voprosy psikhologii – The Issues of Psychology*, No. 2, p. 130–131.
- Antsyferova, L. I. (1994), "A personality in difficult life circumstances: rethinking and transformation of situations and psychological defence" ["Lichnost' v trudnykh zhiznennykh situatsiyakh: pereosmysleniye, preobrazovaniye situatsiy i psikhologicheskaya zaschita"]. *Psikhologicheskii zhurnal – Psychological Journal*, No. 1, p. 3–18.
- Birukova, L. A. (2007), "Specifics of development of subjectivity in early youth" ["Osobennosti razvitiya sub'yektnosti v ranney yunosti"]. *Izvestiya Rossiyskogo gosudarstvennogo pedagogicheskogo universiteta imeni A. I. Hertseny – The Issues of Russian Herzen State Pedagogical University*, No. 44, p. 322–329.
- Drapaka, A. V. (2012), "Violence as a form of violating psychological borders of a personality" ["Nasyl'stvo yak forma porushennya psykhologichnykh mezh osobystosti"]. *Problemy suchasnoyi psykholologii – The Problems of the Modern Psychology*, No. 16, p. 294–303.
- Fantalova, Y. B. (1996), "The level of correspondence of "value" and "accessibility" in different life spheres" ["Uroven' sootnosheniya "tsennosti" i "dostupnosti" v razlichnykh zhiznennykh sferakh"]. *Zhurnal prakticheskogo psikhologa – The Journal of a Practical Psychologist*, No. 2, p. 32–37.
- Freud, A. (1968), *Ego and mechanisms of defense*, Karnac Books, London.
- Kon, I. S. (1985), "The psychology of independence" ["Psikhologiya samostoyatelnosti"]. *Znaniye – sila – Knowledge is Power*, No. 7, p. 42–44.

- Koshyrets, V. V. (2013), "Personal space of student youth: conceptual and empirical aspects of the phenomenon" ["Osobystisnyi prostir studentskoyi molodi: kontseptualno-empirichni aspekty vyvchennya fenomenu"]. *Visnyk natsionalnoii akademii Derzhavnoi prykordonnoi sluzhby Ukrainy – The Bulletin of Academy of State Border Guard Service of Ukraine*, No. 4, p. 24–38.
- Krukova, T. L. (2007), "The questionnaire of the ways of coping (adaptation of WCQ methodics)" ["Oprosnik sposobov sovladaniya (adatpatsiya metodiki WCQ)"]. *Zhurnal prakticheskogo psikhologa – The Journal of a Practical Psychologist*, No. 3, p. 93–112.
- Kuftyak, Y. V. (2012), "The factors of coping behavior development in childhood and adolescence" ["Faktory stanovleniya sovladaushego povedeniya v detskom i podrostkovom vozraste"]. *Psikhologicheskiye issledovaniya – Psychological Research*, No. 2, p. 16–31.
- Kupriyanchuk, Y. V. (2011), "Psychological coping strategies of dealing with difficult life situations" ["Psikhologicheskiye koping-strategii preodoleniya trudnykh zhyzninnykh sytuatsiy"]. In Y. A. Kleiberg (Ed.) *Obrazovanie v sovremennom mire: sbornik statey – Education in the Modern World: collection of papers*, Saratov University publishing house, p. 41–52.
- Lazarus, R. & Folkman, S. (1988), *Manual for Ways of Coping Questionnaire*. Palo Alto, CA.
- Nartova-Bochaver, S. K. (2002), "The concept of "psychological space of a personality" and its euristic possibilities" ["Ponyatiye "psikhologicheskoye prostranstvo lichnosti" i yego evristicheskiye vozmozhnosti"]. *Psikhologicheskaya nauka i obrazovaniye – Psychological Science and Education*, No. 1, p. 35–42.
- Nartova-Bochaver, S. K. (2004), "The questionnaire "The sovereignty of the psychological space" – a new method of personality diagnostics" ["Oprosnik "Suverennost' psikhologicheskogo prostranstva" – novyi metod diagnostiki lichnosti"]. *Psikhologicheskii zhurnal – Psychological Journal*, No. 5, p. 77–89.
- Shemyakina, O. O. (2012), "The research of intrapersonal conflicts of the youth period of development" ["Issledovaniye vnutilichnostnykh konfliktov yunosheskogo etapa razvitiya"]. *Psikhologicheskaya nauka i obrazovaniye – Psychological Science and Education*, No. 2, p. 53–61.
- Valedinskaya, O. R. & Nartova-Bochaver, S. K. (2002), "Personal space and possibilities of its "measuring" ["Lichnoye prostranstvo cheloveka i vozmozhnosti yego "izmereniya"]. In S. V. Maltsev (Ed.). *Psikhologiya zrelosti i stareniya [The Psychology of Maturity and Aging]*, Leto, Moscow, p. 60–77.
- Weinhold, B. & Weinhold, J. (2008), *Breaking Free of the Co-dependency*, Trap. Novato, CA.

Надійшла до редколегії 11.03.2016

УДК 159.923

Д. С. Волков, С. В. Ноздрін

Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара

ВПЛИВ ІНДИВІДУАЛЬНО-ТИПОЛОГІЧНИХ ВЛАСТИВОСТЕЙ НА ПРОДУКТИВНІСТЬ ІНТЕЛЕКТУ

Анотація. Проаналізовано наукові праці вітчизняних і зарубіжних авторів, що стосуються дослідження інтелекту, а також індивідуально-типологічних властивостей особистості. Вивчено вплив індивідуально-типологічних властивостей на продуктивність інтелекту особистості. Установлено підвищення продуктивності інтелекту в разі високої спонтанності, сензитивності та низької екстраверсії, лабільності й ригідності. Доведено збільшення швидкості виконання інтелектуальних завдань за високої спонтанності, сензитивності, тривожності, агресивності, ригідності та низької інтроверсії. Уперше запропоновано й розраховано показники динаміки зниження кількості виконаних завдань протягом усього часу (D_t) і показник зниження кількості

кості правильно виконаних завдань протягом усього часу (D_p). З огляду на результати дослідження можна стверджувати про важливість врахування індивідуально-типологічних властивостей особистості в умовах ведення професійної діяльності для підвищення ефективності праці.

Ключові слова: продуктивність інтелекту, індивідуально-типологічні властивості, професійна та навчальна діяльність.

Аннотация. Проведен краткий анализ научных работ отечественных и зарубежных авторов, касающихся интеллекта, а также исследования индивидуально-типологических свойств личности. Изучено влияние индивидуально-типологических свойств на производительность интеллекта личности. Результаты исследования показали, что происходит повышение производительности интеллекта при высокой спонтанности, сензитивности и низкой экстраверсии, лабильности, ригидности. Выявлено увеличение скорости выполнения интеллектуальных задач при высокой спонтанности, сензитивности, тревожности, агрессивности, ригидности и низкой интроверсии. Впервые предложены и рассчитаны показатели динамики снижения количества выполненных заданий в течение всего времени (D_p) и показатель снижения количества правильно выполненных заданий в течении всего времени (D_p). Учитывая результаты исследования, можно утверждать о важности учета индивидуально-типологических свойств личности в условиях ведения профессиональной деятельности для повышения эффективности труда.

Ключевые слова: продуктивность интеллекта, индивидуально-типологические свойства, профессиональная и учебная деятельность.

Постановка проблеми. Проблема вивчення інтелекту залишається актуальною, адже в сучасних умовах глобальної активізації інформаційного простору, автоматизації та комп'ютеризації багатьох галузей людської діяльності відбувається підвищення вимог до ефективної інтелектуальної діяльності в усіх сферах функціонування суспільства, особливо в системі діяльності «людина-машина». У зв'язку з цим можна вважати перспективним широке вивчення і дослідження детермінант інтелектуального потенціалу особистості.

Аналіз досліджень інтелекту дозволяє стверджувати, що проблема розуміння інтелекту як психологічного феномену постійно перебуває в полі зору різних учених (Г. Айзенк, Д. Векслер, Г. Гарднер, П. Я. Гальперін, Дж. Гілфорд, Ю. З. Гільбух, В. М. Дружинін, О. М. Леонтьєв, О. Р. Лурія, С. Д. Максименко, Е. Л. Носенко, С. Л. Рубінштейн, М. Л. Смольсон, Ч. Спірмен, Р. Стернберг, М. О. Холодна та ін.) (Guilford, 1967; Neisser, 1976; Nosenko, 2003; Vernon, 1983). Але у поглядах науковців на цю проблему існують розбіжності, які проявляються у досить неоднозначному визначенні сутності, структури і функцій інтелекту, розробці різних, доволі суперечливих методологічних підходів до його вивчення (Holodnaya, 2002; Druzhinin, 2000).

У сучасній психологічній науці найбільш розробленою є психометрична парадигма досліджень інтелекту, у якій інтелект визначають як природжений чи успадкований унітарний об'єкт, який може бути вимірний (Г. Айзенк, У. Нейсер, С. Спірмен, М. О. Холодна та ін.) (Eysenck, 1992; Holodnaya, 2002).

Як наголошують різні автори (М. М. Захарова, С. Л. Рубінштейн, М. Л. Смольсон, Р. Стернберг та ін.), у психологічній науці проблема вивчення інтелекту впродовж досить тривалого часу залишається невирішеною (Smulson, 2003). Розкриття інтелектуального потенціалу людей є сьогодні одним із найбільш актуальних завдань, проте його виконання потребує насамперед уточнення змісту поняття «інтелект», оскільки теоретична невизначеність уявлень про його природу, структуру і механізми ускладнює експериментальні дослідження розвитку й функціонування інтелекту (Pasichnyk & Maksymenko, 2012). Такі дослідники як Д. Гебб, К. Спірмен й Е. Хант зазначають, що інтелект характеризують як вроджені, так і набуті властивості (Conway et al., 2003; Smulson, 2003). Г. Гард-

нер вказує на наявність складного множинного інтелекту, що дозволяє ширше розкрити сутність інтелекту людини (Gardner, 1995; Solso, 2007).

Дослідження різних авторів свідчать, що різні підходи (структурний, біологічний, когнітивний, системний) до вивчення інтелекту надзвичайно важливе для розуміння цього феномену, кожному із яких належить свій вагомий внесок у виявлення його природи, проте жоден із них не характеризує повною мірою психологічну сутність даного явища, не дає його вичерпної характеристики; водночас вони не взаємовиключні.

Неможливо розглядати інтелект без урахування інших властивостей особистості, оскільки такий підхід може призвести до викривлення теоретичних напрацювань. Роль індивідуально-типологічних особливостей людини у процесі діяльності постійно вивчали різні автори протягом усього розвитку психологічної науки (В. О. Бодров, Є. П. Ільїн, В. Д. Небиліцин, І. П. Павлов, В. А. Суздалева, Л. М. Собчик та ін.) (Ilyin, 2011; Pavlov, 1952; Klimov, 2006). Дослідження представників різних психологічних напрямків стосуються різних теорій, які різнобічно розкривають унікальність функціонування людської психіки (Egorov, 2007; Kuznesova, 2005). Питання про особливості типологізації людської особистості, а також про її тісний взаємозв'язок і вплив на успішність у різних видах діяльності залишається відкритим і повністю не вивченим.

У своїх дослідженнях Є. П. Ільїн обґрунтовує теорію про вплив типологічних характеристик людини на ефективність і надійність її діяльності, особливо в екстремальних умовах і в результаті впливу надзвичайних подразників на організм людини (Ilyin, 2011). Подальші дослідження також виявили взаємозв'язок типологічних властивостей нервової системи (лабільності, сили), рівня нейротизму, екстраверсії, темпераменту, здібностей у різних видах діяльності (Ilyin, 2008).

Дослідження Л. М. Собчик розкривають такі типологічні властивості особистості, як лабільність, ригідність, агресивність, тривожність, екстраверсія, інтроверсія, спонтанність і сензитивність (Sobchik, 2005). Біологічні основи індивідуальних відмінностей між індивідами за низкою психологічних характеристик, насамперед психодинамічних, докладно були розглянуті В. М. Русаловим (Ilyin, 2011).

У працях В. Д. Бодрова, Є. П. Ільїна, Г. В. Охромій та інших указано на те, що типологічні особливості нервової системи безпосередньо впливають на успішність у навчальній і професійній діяльності, перебіг процесів пам'яті, уваги, особливості переробки інформації тощо (Ohromiy & Kasuga, 2014).

Зазначимо, що дослідження В. Д. Бодрова, В. Г. Зархіна, Є. П. Ільїна, І. П. Павлова, М. Р. Щукіна та інших підтверджують те, що типологічні особливості нервової системи безпосередньо впливають на успішність у навчальній і професійній діяльності, роботу процесів пам'яті, уваги, інтелекту. Тому ми поділяємо думку наведених авторів, але вважаємо їх наукові доробки такими, що потребують глибшого вивчення.

Отже, обумовленість успішності професійної діяльності типологічними особливостями двояка: через вплив на розумові здібності як задатки і через вплив на формування тих чи інших психічних станів за певних особливостей перебігу діяльності, у результаті того чи іншого зовнішнього впливу на суб'єкт діяльності (Klimov, 2006).

У наявних дослідженнях, що стосуються впливу індивідуально-типологічних властивостей особистості на інтелектуальну продуктивність, наголошено на важливості їх урахування в навчальній і професійній діяльності. Проте, незважаючи на широкий спектр досліджень цієї проблеми у психологічній науці, дане питання залишається відкритим і потребує подальшого вивчення. Тому в нашій статті ми зосередили увагу на дослідженні саме індивідуально-типологічних властивостей, що впливають на продуктивність інтелекту особистості.

Мета написання цієї статі полягає в поданні результатів емпіричного дослідження впливу індивідуально-типологічних властивостей на продуктивність інтелекту особистості.

Методи дослідження. Для визначення продуктивності інтелекту застосовано методи теоретичного аналізу багатодетермінованості й взаємовпливу різних індивідуально-типологічних особливостей. За допомогою організаційних методів проведено порівняльний аналіз різних факторів, які дозволили визначити розглядувані взаємозв'язки.

Для перевірки гіпотез дослідження застосовано емпіричні методи. Нами були застосовані такі методики: індивідуально-типологічний опитувальник Л. М. Собчик; методику «Прогресивні матриці» Дж. Равена. Це дозволило одержати валідні та репрезентативні результати щодо показників екстраверсії, інтроверсії, лабільності, ригідності, агресивності, сензитивності, спонтанності, тривожності й інтелектуальних показників досліджуваних. Емпіричне дослідження проведено на вибірці із 80 досліджуваних – студентів факультету психології Дніпропетровського національного університету ім. Олеся Гончара. Вік досліджуваних – 18–20 років. Тестування за методиками здійснено в груповій формі перед початком занять у навчальній аудиторії.

Аналіз та обробка результатів. Обробку результатів дослідження проведено за допомогою математико-статистичних методів, визначення кореляції – за методом рангової кореляції Спірмена. Узагальнення результатів здійснено із застосуванням інтерпретаційних методів (класифікація й узагальнення інтерпретаційних даних).

Результати дослідження. 1. Результати дослідження індивідуально-типологічних властивостей за методикою Л. М. Собчик засвідчили, що дуже високі показники *екстраверсії* (середній бал – 8,29) мали 25 % досліджуваних, високі показники (середній бал – 5,97) – 45 %, середні показники (середній бал – 3,71) – 21 % і низькі показники (середній бал – 1,2) – 9 % досліджуваних. Дуже високі показники *спонтанності* (середній бал – 8,22) виявлено у 15 % досліджуваних, високі показники (середній бал – 6,05) – 48 %, середні показники (середній бал – 3,6) – у 17 % і низькі показники (середній бал – 1,21) – у 20 % досліджуваних відповідно. Дуже високі показники *агресивності* (середній бал – 8,25) мали 9 % досліджуваних, високі показники (середній бал – 5,69) – 51 %, середні показники (середній бал – 3,6) – 28 % і низькі показники (середній бал – 1,42) – 12 % досліджуваних. Дуже високі показники *ригідності* (середній бал – 8) зафіксовано у 8 % досліджуваних, високі показники (середній бал – 5,88) – 60 %, середні показники (середній бал – 3,47) – у 23 % і низькі показники (середній бал – 2) – у 9 % досліджуваних. Дуже високі показники *інтроверсії* (середній бал 8,45) мали – 16 % досліджуваних, високі показники (середній бал – 5,94) – 48 %, середні показники (середній бал – 3,82) – 25 % і низькі показники (середній бал – 1,4) – 11 % досліджуваних. Дуже високі показники *сензитивності* (середній бал – 8,55) виявлено у 13 % досліджуваних, високі показники (середній бал – 5,88) – 56 %, середні показники (середній бал – 3,54) – у 18 % і низькі показники (середній бал – 1,62) – у 13 % досліджуваних. Дуже високі показники *тривожності* (середній бал – 8,6) мали 15 % досліджуваних, високі показники (середній бал – 5,76) – 50 %, середні показники (середній бал – 3,7) – 28 % і низькі показники (середній бал – 1,5) – 7 % досліджуваних. Дуже високі показники *лабільності* (середній бал – 8,25) зафіксовано у 13 % досліджуваних, високі показники (середній бал – 6,01) – у 70 %, середні показники (середній бал – 3,77) – у 17 % досліджуваних відповідно.

2. Результати дослідження інтелекту за методикою «Прогресивні матриці» Дж. Равена продемонстрували дуже високі показники (середній бал – 54,35) у 25 % досліджуваних, високі показники (середній бал – 49,06) – у 61 % і середні показники (середній бал – 39,62) – у 14 % досліджуваних. Середній бал пра-

вильних відповідей у вибірці становив – 49,27 балу. Середня тривалість методики – 18,76 хв. Середній бал правильних відповідей за перший інтервал (0–5 хв) становив 26,4 балу, за другий інтервал (6–10 хв) – 12,7 балу, за третій інтервал (11–15 хв) – 6,82 балу та за останній інтервал – 2,53 балу відповідно.

Інтерпретація результатів дослідження. Аналіз результатів, одержаних у ході емпіричного дослідження, свідчить, що серед досліджуваних майже рівномірно переважають високі показники майже за всіма індивідуально-типологічними властивостями, а також високі показники інтелекту.

За результатами дослідження індивідуально-типологічних властивостей і показників інтелекту виявило такі взаємозв'язки.

Високі показники екстраверсії знижували продуктивність мислення на 4 %, високі показники ригідності – на 4 %, високі показники лабільності – на 5 %; високі показники спонтанності підвищували продуктивність мислення на 2 %; показники інтроверсії, сензитивності, тривожності й агресивності майже не впливали на продуктивність мислення (табл. 1).

Таблиця 1

Результати дослідження взаємозв'язку індивідуально-типологічних властивостей і продуктивності інтелекту

Індивідуально-типологічна властивість	Методика «Прогресивні матриці» Дж. Равена	
	середній бал правильних відповідей	середня тривалість виконання завдань (хв)
Висока екстраверсія	48,93	19,00
Низька екстраверсія	50,69	19,09
Висока спонтанність	49,62	18,58
Низька спонтанність	48,81	19,71
Висока агресивність	49,33	18,31
Низька агресивність	49,30	19,8
Висока ригідність	48,75	18,94
Низька ригідність	50,52	19,17
Висока інтроверсія	49,22	19,21
Низька інтроверсія	49,52	18,58
Висока сензитивність	48,22	17,02
Низька сензитивність	48,34	17,22
Висока тривожність	49,12	18,78
Низька тривожність	49,73	19,15
Висока лабільність	49,01	19,08
Низька лабільність	51,14	18,66

Високі показники спонтанності підвищували швидкість виконання завдань на 6 %, високі показники тривожності й ригідності – на 2 %, високі показники агресивності – на 8 % і високі показники лабільності – на 6 %; високі показники інтроверсії зменшували швидкість на 4 %; показники екстраверсії та сензитивності майже не впливали на швидкість виконання завдань.

Для визначення продуктивності інтелекту досліджуваних нами були розраховані показники динаміки зниження кількості виконаних завдань протягом усього часу (D_i) і значення зниження кількості правильно виконаних завдань протягом усього часу виконання (D_p). Для визначення динаміки зниження кількості виконаних завдань обчислено різницю кількості виконаних завдань кожного часового інтервалу (часовий інтервал – $t = 5$ хв). Для з'ясування динаміки зниження кількості правильно виконаних завдань вираховано різницю кількості правильно виконаних завдань кожного часового інтервалу. Чим більша сума різниць у кожному часовому інтервалі, тим сильніше знижувалася продуктивність загальної кіль-

кості виконаних завдань і зокрема правильно виконаних завдань, що свідчило про негативні тенденції у динаміці виконання інтелектуальних завдань. Застосування наведених вище розрахунків дозволило виявити ті індивідуально-типологічні властивості, які найбільш негативно або позитивно впливали на динаміку зниження загальної кількості виконаних завдань і кількості правильно виконаних завдань. Результати розрахунків показників D_i і D_p наведено нижче (табл. 2).

Таблиця 2

Результати дослідження взаємозв'язку індивідуально-типологічних властивостей і динаміки загальної кількості виконаних і правильно виконаних інтелектуальних завдань

Індивідуально-типологічна властивість	Методика «Прогресивні матриці» Дж. Райвена	
	показник зниження кількості виконаних завдань D_i	показник зниження кількості правильно виконаних завдань D_p
Висока екстраверсія	-21,66	-23,63
Низька екстраверсія	-18,54	-23,25
Висока спонтанність	-22,37	-25,45
Низька спонтанність	-19,01	-20,23
Висока агресивність	-23,05	-25,67
Низька агресивність	-18,28	-21,08
Висока ригідність	-21,89	-23,27
Низька ригідність	-19,47	-24,11
Висока інтроверсія	-19,96	-22,98
Низька інтроверсія	-23,73	-25,13
Висока сензитивність	-21,12	-22,37
Низька сензитивність	-20,81	-26,44
Висока тривожність	-20,82	-22,38
Низька тривожність	-22,41	-25,79
Висока лабільність	-21,07	-22,81
Низька лабільність	-20,51	-27,12

У досліджуваних із високими показниками екстраверсії максимальна кількість виконаних завдань протягом усього часу знизилася на 15 % більше, ніж у досліджуваних із низькими показниками, у досліджуваних із високими показниками спонтанності – на 16 % більше, у досліджуваних із високими показниками агресивності – на 23 % більше, із високими показниками ригідності – на 12 % більше, із високими показниками сензитивності – на 8 % більше; із високими показниками інтроверсії – на 16 % менше, із високими показниками тривожності – на 8 % менше відповідно; досліджувані з високими та низькими показниками лабільності мали майже однаковий показник зниження кількості виконаних завдань.

У досліджуваних із високими показниками спонтанності максимальна кількість правильно виконаних завдань протягом усього часу знизилася на 21 % більше, ніж у досліджуваних із низькими показниками, у досліджуваних із високими показниками агресивності – на 21 % більше, із високими показниками інтроверсії – на 11 % менше, із високими показниками сензитивності – на 16 % менше, із високими показниками тривожності – на 14 % менше, із високими показниками лабільності – на 16 % менше відповідно; досліджувані із високими та низькими показниками екстраверсії мали майже однаковий показник зниження кількості правильно виконаних завдань.

Таким чином, проведене емпіричне дослідження підтвердило позитивний і негативний вплив індивідуально-типологічних властивостей особистості на продуктивність інтелекту. Було встановлено, що в разі високих показників їх спонтанності, сензитивності та низьких екстраверсії, лабільності, ригідності кількість

правильно виконаних завдань збільшується в середньому на 5–8 %. Високі значення спонтанності, сензитивності, тривожності, агресивності, ригідності й низькі показники інтроверсії позитивно впливали на швидкість виконання інтелектуальних завдань (у середньому на 3–6 %). Проте найбільш негативно на продуктивність виконання завдань і кількість правильно виконаних завдань протягом усього часу впливали високі показники як екстраверсії, так і інтроверсії, спонтанності й агресивності. Інші показники майже не впливали на продуктивність досліджуваних.

Висновки. Аналіз наукової літератури та проведене емпіричне дослідження дозволяє зробити такі висновки.

Вивчивши теоретико-методологічні матеріали наукових доробок, зазначимо, що проблема дослідження інтелекту та його детермінант залишається відкритою й повністю не вивченою. Сучасні умови розвитку суспільства потребують ширшого дослідження явища інтелекту з урахуванням різних психологічних характеристик, у першу чергу індивідуально-типологічних властивостей. Вивчення індивідуально-типологічних властивостей особистості дозволяє розкрити особливості певних психічних процесів індивіда, виявити вплив цих властивостей на професійну діяльність і міжособистісні комунікації.

У результаті проведеного дослідження продуктивності інтелекту вперше запропоновано та розраховано показники динаміки зниження кількості виконаних завдань протягом усього часу (D_t) і показник зниження кількості правильно виконаних завдань протягом (D_p).

Дане емпіричне дослідження дозволило розкрити вплив індивідуально-типологічних властивостей на продуктивність інтелекту у студентів. Розкрити вплив таких шкал, як «екстраверсія», «інтроверсія», «спонтанність», «сензитивність», «лабільність», «ригідність», «агресивність», «тривожність» на продуктивність інтелекту особистості. Виявлено позитивний і негативний вплив різних індивідуально-типологічних властивостей на продуктивність інтелекту. Результати дослідження дозволяють стверджувати про важливість урахування індивідуально-типологічних властивостей у навчальній і професійній діяльності.

Таким чином, сучасні умови інтелектуальної праці потребують певних особистісних якостей від спеціаліста. Тому врахування індивідуальних властивостей працівників дозволить організувати професійний відбір працівників, побудувати оптимальний робочий процес, спрогнозувати правильний підбір інтелектуальних навантажень відповідно до можливостей працівника та підвищення продуктивності праці.

Бібліографічні посилання

- Akimova, M. (2012), "The relationship of speed and accuracy of response choice with the basic properties of the nervous system" ["Spivvidnoshennya shvydkosti i tochnosti reaktsiy i vyboru z osnovnyimi vlastyostyamy nervovoyi systemy"]. *Novye issledovaniya v psikhologii y v vozrastnoy fizyologii – New research in psychology and age physiology*, Vol. 1, p. 102–114.
- Conway, A., Cowan, N., Bunting, M., Theriault, D. & Minkoff S. (2002), "A Latent Variable Analysis of Working Memory Capacity, Short-Term Memory Capacity, Processing Speed, and General Fluid Intelligence". *Intelligence*, Vol. 30 No. 2, p. 163–183.
- Druzhinin, V. N. (2000), *Psychology of general abilities [Psihologiya obshchih sposobnostey]*, Piter, Saint Petersburg.
- Egorov, V. (2007), *Psychology of individual differences [Psikhologiya individualnykh vidminnostey]*, Prosvita, Moscow.
- Eysenck, H. (1992), "Four Ways Five Factors are not Basic". *Personality and Individual Differences*, Vol. 13 (6), p. 667–673.
- Gardner, H. (1995), *Reflections on multiple intelligences: Myths and messages*, Phi Delta Kappan, Philadelphia.
- Guilford, J. (1967), *The Nature of Human Intelligence*, McGraw-Hill, New York.

- Holodnaya, M. A. (1990), "Is there any intelligence as psychic reality" ["Suschestvuet li intellekt kak psihicheskaya realnost"]. *Voprosy psikhologii – Issues of psychology*, No. 5, p. 121–128.
- Holodnaya, M. A. (2002), *Psychology of intelligence: research paradoxes [Psihologiya intellekta: paradoksyi issledovaniya]*, Piter, Saint Petersburg.
- Ilyin, E. P. (2008), *Differential psychology of professional activity [Differentsialnaya psihologiya professionalnoy deyatel'nosti]*, Piter, Saint Petersburg.
- Ilyin, E. P. (2011), *Psychology of individual differences [Psihologiya individualnykh razlichiy]*, Piter, Saint Petersburg.
- Klimov, A. (2006), "Personalization" ["Indyvidualnyy styl diyal'nosti"]. In Yu. B. Hyppenreiter (Ed.). *Psikhologiya yndyvidualnykh razlychyy – Psychology of individual differences*, Nauka, Moscow, p. 140–144.
- Kuznecova, O. V. (2005), *Individually-typological factors of adaptability of the individual [Individualno-tipologicheskie faktory adaptivnosti lichnosti]*, Author's abstract in candidacy for a degree of Ph. D. in Psychology: 19.00.04 – General Psychology, The History of Psychology, Odessa.
- Neisser, U. (1976), *Cognition and Reality: Principles and Implications of Cognitive Psychology*, WH Freeman, New York.
- Nosenko, E. L. & Kovriga, N. V. (2003), *Emotional intelligence. Conceptualization of the concept, basic functions [Emotsiyniy intellekt. Kontseptualizatsiya ponyattya, osnovni funktsiyi]*, Vischa shkola, Kyiv.
- Ohromiy, G. & Kasuga, O. (2014), "Criteria for determining the exercise tolerance". *Sport in University – Universitatea de Stat din Moldova, National Institute of Physical Education and Sport*, Chisinau, Moldova, Vol. 16, p. 82–90.
- Pasichnyk, I. D. & Maksymenko, S. D. (2012), "Cognitive psychology as a part of studying human memory" ["Kohnityvna psikhologhiia v konteksti doslidzhennia pam'iaty liudyny"]. *Scientific notes: Psychology and Pedagogy Series – Naukovi zapysky: Seriiia "Psikhologhiia i pedahohika"*, Issue 20, p. 3–16.
- Pavlov, I. (1952), *Complete Works in 6 volumes [Povne zibrannya tvoriv v 6 tomakh]*, Vol. 3, Izdatel'stvo akademii nauk SSSR, Moscow.
- Smulson, M. L. (2003), *Psychology of intelligence [Psihologiya rozvitku intelektu]*, Nora-druk, Kyiv.
- Sobchik, L. N. (2005), *Personality psychology. Theory and practice of psycho-diagnostics [Psikhologiya individualnosti. Teoriya i praktika psihodiagnostiki]*, Rech, Moscow.
- Solso, R., MacLin, O. & Kimberly, M. (2007), *Cognitive Psychology* (8th Edition), Pearson, New York.
- Vernon, P. (1983), "Speed of information processing and general intelligence", *Intelligence*, Vol. 7 Issue 1, p. 53–70.

Надійшла до редколегії 16.05.2016

УДК 1159.942

Н. В. Грисенко, К. Ю. Батаєва

Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара

РОЛЬ РІЗНИХ ФОРМ БЛАГОПОЛУЧЧЯ У ЗАДОВОЛЕНOSTІ ШЛЮБОМ ОСІБ ЗРІЛОГО ВІКУ

Анотація. Проаналізовано феномен благополуччя особистості, його структуру та форми. Наведено результати емпіричного дослідження ролі різних форм благополуччя в задоволеності шлюбом чоловіків і жінок зрілого віку. Виявлено наявність позитивного кореляційного зв'язку між більшістю складників психологічного, соціального та суб'єктивного благополуччям осіб зрілого віку і їх задоволеністю шлюбом. Як найменш значущі визначено показники особистісного росту та соціального

внеску в жінок, автономії, особистісного росту та узгодженості із суспільством – у чоловіків.

Ключові слова: задоволеність шлюбом, психологічне благополуччя, соціальне благополуччя, суб'єктивне благополуччя, люди зрілого віку.

Аннотация. Представлен теоретический анализ феномена благополучия, его структуру и формы. Предложены результаты эмпирического исследования роли разных форм благополучия в ощущении удовлетворенности браком в зрелом возрасте. Выявлены положительные корреляционные связи между большинством составляющих психологического, социального и субъективного благополучия. Незначимыми оказались показатели личностного роста и социального вклада у женщин, автономии, личностного роста и согласованности сообществом – у мужчин.

Ключевые слова: удовлетворенность браком, психологическое благополучие, социальное благополучие, субъективное благополучие, люди зрелого возраста.

Постановка проблеми дослідження. Останнім часом у працях багатьох дослідників висвітлено питання щодо проблеми задоволеності шлюбом і рівня благополуччя. Адже відомо, що наразі інститут сім'ї та шлюбу перебуває у стані серйозних соціокультурних та економічних трансформацій, на жаль, не завжди позитивних. Особливого значення в цьому контексті набуває вивчення проблеми впливу різних форм благополуччя на особливості функціонування сімей, а також задоволеність шлюбом.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Досліджуючи феномен задоволеності шлюбом у вітчизняній і зарубіжній психології останніх трьох десятиріч, науковці виявили численні чинники, які підтвердили багатогранність цього поняття. Розглядом даних чинників займалися такі вчені: Ю. Є. Альошина, І. Ю. Борисов, С. І. Голод, О. О. Григор'єва, Т. А. Гурко, А. Н. Обозова, В. А. Сисенко, А. Ю. Тавіт, А. В. Шавлов та ін.

Феномен благополуччя також вивчали багато дослідників: К. Ріфф, К. Кіз, Н. Бредберн, П. Фесенко, Т. Шевеленкова, А. Вороніна, Є. Улганова та ін. Виявлено, що благополуччя – позитивний потенціал особистості, основними характеристиками якого є життя в достатку, спокої, добробуті та щасті. Ми припускаємо, що, можливо, саме різні форми благополуччя є ті вирішальні конструкти, які впливають на продуктивність шлюбу, задоволеність або незадоволеність ним. Власне, це й обрано основною проблемою дослідження, що визначає його актуальність як у загальнопсихологічному, так і у прикладному аспектах.

Метою написання статті є теоретичне обґрунтування та емпіричне дослідження характеру ролі різних форм благополуччя в задоволеності шлюбом осіб зрілого віку. Досягнення мети дослідження передбачає виконання таких завдань: 1) теоретичне обґрунтування імовірності впливу різних форм благополуччя на рівень задоволеності шлюбом осіб зрілого віку; 2) емпірична перевірка наявності впливу благополуччя на задоволеність шлюбом.

Викладення основного матеріалу дослідження. У результаті огляду літератури було виявлено, що зрілий дорослий вік – своєрідний проміжний етап, що охоплює період життя людини приблизно від 40 до 60 років. Однак ці межі досить умовні, тому і тривалість зрілого дорослого віку в різних людей різна. На сьогоднішній день не існує єдиної загальноприйнятої класифікації вікових періодів особистості. Виділяють безліч періодизацій, які виокремлюють різні вікові межі стосовно зрілого віку. За класифікацією Дж. Біррена, зрілий вік охоплює період від 25 до 50 років (Vaizer, 2008). Е. Еріксон наголошує, що в період життя приблизно від 40 до 50 років особистості притаманне більш послідовне та менш нестійке самовідчуття. У періодизації В. Ф. Моргуна зрілість охоплює період від 40 до 50 років. На думку автора, у цей період настає пік життєвого шляху особистості, досягається професійна майстерність, закріплюється певне становище в суспільстві, з'являється бажання передати свій досвід іншим (Vaizer, 2008). У нашо-

му дослідженні ми послуговуватимосся класифікацією Моргуна і проведемо емпіричне дослідження особистостей віком від 40 до 50 років. Відомо, що у зрілому віці відбуваються зумовлені способом життя та проблемами віку важливі зміни в Я-концепції, зокрема узагальнюється життєвий досвід, з'являються відчуття реалізованості чи нереалізованості життєвих планів, втрати молодості, людина більше орієнтується на теперішнє і бажає досягнути благополуччя.

Проблема благополуччя в даний час є об'єкт дослідження багатьох наук: економіки, психології, соціології, філософії. Пов'язано це з тим, що на сьогоднішній день учені не можуть визначити, що ж є основа для рівноваги особистості. Поняття «благополуччя» у західній психології трактують у широкому сенсі як багатофакторний конструкт, складний взаємозв'язок культурних, соціальних, психологічних, фізичних, економічних і духовних чинників (Kulikov, 2007). Зокрема, за М. Селігманом, благополуччя людини – це позитивна афективність, поєднана з діяльністю (Seligman, 2004). Існують різні погляди на виявлення форм благополуччя, зокрема еудемоністичний і гедоністичний. У межах гедоністичного підходу благополуччя розглядають як виявлення задоволеності життям і позитивних почуттів. Суб'єктивне благополуччя основне в гедоністичному підході (Deci & Ryan, 2008). Аристотель наголошував, що повноцінне життя передбачає не лише наявність щасливих моментів, а й особливої чесноти – можливості займатися справою, яка стимулює прояв позитивних емоцій. Даний погляд породжує еудемоністичний напрям дослідження конструктивного функціонування людини. У межах цього підходу популярна концепція психологічного благополуччя К. Ріфф (Ryff, 1989). К. Кіз у своїх працях наголошує на тому, що не менш важливим у житті людини є соціальний компонент, який включає певні вимоги до особистості. Оскільки індивідууми повністю приналежні до соціальних структур, то вивчення форм благополуччя може бути повним лише в разі оцінювання та вивчення соціального благополуччя (Keyes, 2002). Тому наше дослідження форм благополуччя стосується визначення ознак психологічного, соціального та суб'єктивного благополуччя.

Психологічне благополуччя – це узгодженість психічних процесів і функцій, відчуття цілісності, внутрішньої рівноваги. Термін «психологічне благополуччя» у науковий обіг увів Н. Бредберн, визначивши його як суб'єктивне відчуття щастя і задоволеності життям. Інтегрувавши більш ранні праці в галузі психології розвитку, клінічної, гуманістичної і екзистенціальної психології, К. Ріфф заклала основи уявлення про психологічне благополуччя як комплексне поняття і виділила шість основних компонентів психологічного благополуччя: самоприйняття, позитивні відносини з оточенням, автономія, екологічна майстерність, мета в житті, особистісний ріст.

Найвищою соціальною цінністю особистості є соціальне благополуччя, із яким пов'язані життєво важливі інтереси людства. Соціальне благополуччя проявляється в достатній для особистості динамічній системі соціальних зв'язків, із наявністю позитивних міжособистісних відносин у вигляді дружби та любові (Koz'mina, 2013). Л. В. Куликов стверджує, що соціальне благополуччя – це задоволеність особистості своїм соціальним статусом і актуальним станом суспільства, до якого вона себе зараховує. Соціальне благополуччя визначають за допомогою оцінки соціальних умов і соціального функціонування особистості (Kulikov, 2007). К. Кіз виокремлює п'ять напрямів у дослідженні соціального благополуччя: соціальне прийняття, соціальна актуалізація, узгодженість із суспільством, соціальний внесок, соціальна інтеграція (Keyes, 1998). Соціальне благополуччя є інтегральний показник ефективності функціонування соціальної сфери, відображення соціального самопочуття, рівня добробуту, якості життя населення, індикатор соціальної безпеки, суспільної системи в цілому. Можна припустити, що певною мірою соціальне благополуччя є індикатор економічного, політично-

го та соціального росту населення, тому не дивно, що показники соціального благополуччя – критерії, які впливають на задоволеність шлюбом, адже не менш важливою для подружжя є належна реалізація основних соціальних функцій сім'ї, а саме репродуктивної, виховної, господарсько-побутової, емоційної, комунікативної.

Суб'єктивне благополуччя виражає ставлення людини до своєї особистості, життя і процесів, які мають важливе значення для неї та характеризуються відчуттям задоволеності. Суб'єктивне благополуччя проявляється в належному конструктивному балансі позитивних і негативних емоцій і прояву відчуття щастя і задоволеності життям. Переживання суб'єктивного благополуччя має значну культурну й етнічну зумовленість. М. Аргайл зауважив, що за допомогою соціальних опитувальників виявлено, що найчастіше людей, які відчувають себе щасливими та задоволеними життям, можна зустріти в Індії, а найрідше – у Швеції (Argyle, 1987). Модель Дінера включає такі компоненти: позитивні й негативні емоції, задоволення життям. Дінер стверджує, що велика частина людей так чи інакше визначають своє життя термінами «добре-погано» (Ryan & Deci, 2001). Тому суб'єктивне благополуччя можна визначити як стан фізичного і духовного самозадоволення життям. Під суб'єктивним благополуччям можна розуміти досягнення людиною повної зрілості, відчуття власної значущості, життя, яке характеризується емоційною насиченістю (Shamionov, 2008). Відомо, що задоволеність чи незадоволеність шлюбом можуть ставати каталізаторами активності суб'єктивного благополуччя і навпаки. Адже мова йде не просто про переживання благополуччя або неблагополуччя, а про процеси, які певною мірою є його детермінанти і самі зазнають впливу суб'єктивного переживання благополуччя. Як відомо, взаємовідносини особистостей у подружжі, їх поведінка та почуття впливають на рівень задоволеності шлюбом, у даному випадку задоволеність є характеристика подружжя як цілісного організму, а суб'єктивне благополуччя – прояв активності кожного із членів подружжя окремо.

У психологічному дослідженні сім'ї та подружжя основний акцент роблять на вивченні задоволеності шлюбом. Більшість фахівців визначають задоволеність шлюбом як внутрішню суб'єктивну оцінку, ставлення подружжя до власного шлюбу. Найповніше визначення задоволеності шлюбом дає С. І. Голод: «Задоволеність шлюбом є результат адекватної реалізації уявлення про сім'ю, що склались у свідомості людини під впливом зустрічей із різними подіями, що становлять її досвід (дійсний або символічний) у даній сфері діяльності» (тут і далі переклад наш. – *Авт.*) (Golod, 1984). На думку В. А. Сисенка, поняття «задоволеність подружнім життям» досить широке та містить міру задоволення всіх потреб особистості (Boniwell, 2012). Ю. Є. Альошина встановила, що задоволеність шлюбом залежить від стажу сімейного життя (Boniwell, 2012).

Т. А. Гурко систематизував одержані дані різних досліджень стосовно чинників, які впливають на задоволеність шлюбом, і виокремив чотири групи таких чинників: економічні та соціально-демографічні характеристики сім'ї (величина сукупного сімейного прибутку, кількість дітей у сім'ї, вік подружжя); характеристики позасімейної сфери життя подружжя (професійна сфера, взаємодія подружжя із найближчим соціальним оточенням); установки та поведінка подружжя у сферах сімейної життєдіяльності (розподіл господарсько-побутових обов'язків і збіг установок у цій сфері, організація дозвілля); характеристики подружніх стосунків (емоційно-моральні цінності, почуття кохання та поваги до партнера, спільні погляди й інтереси, вірність) (Jydaryan & Antonova, 2005).

Дослідження чинників, покладених в основі формування відчуття благополуччя та його впливу на задоволеність шлюбом, актуальні у зв'язку зі збільшенням кількості розлучень, характерним для сучасного суспільства. Така закономірність особливо часто помітна в шлюбах зі стажем сімейного життя від 15 до 20 років. Слід зауважити, що збільшення кількості конфліктів і розлучень у пар саме із

таким стажем сімейного життя може збільшуватися через те, що найчастіше даний період супроводжується кризою середнього віку та «синдромом спустошеного гнізда». Результати досліджень, проведених Р. Бладом, Д. Вульфом, Б. Парісом, Є. Лакі, свідчать про те, що зі збільшенням стажу сімейного життя задоволеність ним подружжя зменшується. Інший погляд у Х. Фелдмана, Г. Спанієра, К. Кеннона – вони стверджують, що задоволеність шлюбом у подружжя зі стажем понад 20 років зростає.

У результаті здійснення різних досліджень виявлено, що до основних психологічних детермінант задоволеності шлюбом належать: усвідомлення єдності цілей, можливість самореалізації в сім'ї, відсутність фрустрованих потреб, взаємна довіра та симпатія, близькість, вільне спілкування, безбар'єрність відносин. Дані детермінанти є змістові одиниці психологічного, соціального й суб'єктивного благополуччя. Спостереження Г. Навайтиса довели, що в чоловіків існують складні взаємозв'язки між успіхами на роботі, особистісним ростом і сімейними відносинами. Нестабільність, на думку автора, у подружніх відносинах з'являється у випадку професійних чи фінансових невдач, ці критерії є складниками соціального благополуччя (Олександров 2009).

За даними Т. В. Андрєєвої (Andreeva & Kononova, 2002), задоволеність жінок і чоловіків шлюбом майже однакова, проте в чоловіків вона не пов'язана зі ступенем традиційності їх уявлень про розподіл ролей у сім'ї, а в жінок між задоволеністю шлюбом і традиційними уявленнями зв'язок виявлено.

Психологи встановили, що найбільш задоволеними своїм шлюбним життям, щасливими та успішними вважають себе не ті жінки, які досягли успіху в кар'єрі, мають різносторонні здібності та інтереси, незалежні, самостійні, мають гарний вигляд, а жінки, для яких характерні м'якість, щирість, турботливість і доброзичливість. Тобто підтверджено відсутність зв'язку між особистісним ростом як критерієм психологічного благополуччя та задоволеністю шлюбом.

Запропонована В. Є. Ткаченко система факторів, що забезпечують високий ступінь прояву показників задоволеності шлюбом, містить два блоки характеристик: особистісні якості членів подружжя та особливості їх взаємодії. До блоку особистісних якостей автор відносить: високий рівень особистісної зрілості, адекватність самооцінки, соціально-психологічні характеристики особистості. Блок особливостей шлюбної взаємодії охоплює такі фактори: взаємна допомога в особистісному зростанні, спрямованість на особистісну ідентифікацію з партнером, емоційне прийняття (турбота, розуміння) (Tkachenko, 2011). Усі вищеперераховані фактори є критерії психологічного, соціального та суб'єктивного благополуччя, які впливають на задоволеність шлюбом осіб зрілого віку.

Ми встановили, що задоволеність чи незадоволеність подружнім життям залежить від великої кількості факторів, які нерозривно взаємопов'язані між собою та доповнюють один одного. Вважаємо, що вміння людей у зрілому віці зберігати гармонійні, позитивні та конструктивні стосунки досягають нелегкою працею, терпінням і взаєморозумінням. Вважають, що у зрілому віці пара досягає сьомої, найвищої стадії відносин – любові, яка є індикатор щастя. Проте відомо, що досягнення любові, основним критерієм якої є самопожертва та бажання зробити кохану людину щасливою, неможлива без особистісної рівноваги та відчуття благополуччя. Ми припускаємо, що компоненти психологічного, соціального й суб'єктивного благополуччя безпосередньо пов'язані із задоволеністю чи незадоволеністю шлюбом в осіб зрілого віку.

Організація емпіричного дослідження. Для здійснення емпіричного дослідження ми відібрали групу з 50 шлюбних пар. Вік досліджуваних – від 40 до 50 років. Досліджувані – жителі Дніпропетровської області, які відрізняються за освітою, сферою діяльності, соціальним статусом. В основу емпіричного дослідження було покладено такі *гіпотези*: 1) якщо рівень складників психологічного благо-

получчя (автономії, наявності мети в житті та особистісного зростання) у чоловіків має високий ступінь, то вони будуть більш задоволені шлюбом; 2) якщо жінки мають високий рівень психологічного благополуччя за такими показниками: самоприйняття, позитивні відносини з оточенням, екологічна майстерність, то вони будуть задоволені подружнім життям; 3) якщо чоловікам притаманний високий рівень соціального благополуччя і його складників (соціальної актуалізації, узгодженості з суспільством, соціального внеску), вони будуть більш задоволені шлюбом; 4) якщо жінкам властивий високий рівень соціального благополуччя і його компонентів (соціального прийняття та соціальної інтеграції), то вони будуть задоволені шлюбом; 5) якщо чоловіки та жінки мають високий рівень суб'єктивного благополуччя, то, імовірно, вони будуть задоволені власним шлюбом.

Для емпіричної перевірки гіпотез обрано такі психодіагностичні методики: для визначення рівня задоволеності шлюбом досліджуваних нами застосовані «Тест на задоволеність шлюбом» (Ю. Є. Альошина, Л. Я. Гозман, Є. М. Дубовська) і «Тест-опитувальник – Задоволеність шлюбом» (В. В. Столін, Т. Л. Романова, Г. П. Бутенко). Для оцінки рівня психологічного благополуччя застосовано опитувальник «Шкали психологічного благополуччя» (К. Ріфф, адаптований Т. Д. Шевеленковою та Т. П. Фесенко) Для одержання інформації щодо показників соціального благополуччя застосовано опитувальник «Шкала соціального благополуччя» (“Social well-being scale”) К. Кіза, адаптований А. Г. Четверик-Бурчак. На основі даних, одержаних за методиками тесту «PANAS» Д. Уотсона, Л. Е. Кларк, А. Теллегена, модифікованого Є. М. Осіним («Шкала позитивного афекта та негативного афекта»), і «Шкали задоволеності життям» Е. Дінера, Р. Емонса, Р. Ларсена й Ш. Гріфін в адаптації Д. О. Леонтьєва і Є. М. Осіна, обчислено показник суб'єктивного благополуччя за формулою, запропонованою Е. Дінером: $SWB = LS + PA - NA$.

На даний період проведено лише первинний аналіз результатів за допомогою програми Statistica 10.0 і здійснено аналіз за допомогою коефіцієнта кореляції r-Пірсона між методиками на виявлення задоволеності шлюбом і шкалами методик на виявлення різних форм благополуччя. У подальшому заплановано проведення регресійного аналізу для виявлення ступеня значущості різних форм благополуччя у відчутті задоволеності шлюбом осіб зрілого віку, зокрема окремо чоловіків і жінок.

На першому етапі дослідження нами були проаналізовані результати за показниками задоволеності шлюбом. За методикою «Тест на задоволеність шлюбом» Ю. Є. Альошиної виявлено, що: *низький рівень* задоволеності шлюбом мають 24 % жінок і 22 % чоловіків; *середній рівень* – 42 % жінок та 54 % чоловіків; *високий рівень* – 34 % жінок і 24 % чоловіків. Кількість представників кожного рівня задоволеності шлюбом у відсотковому співвідношенні зображено на рис. 1.

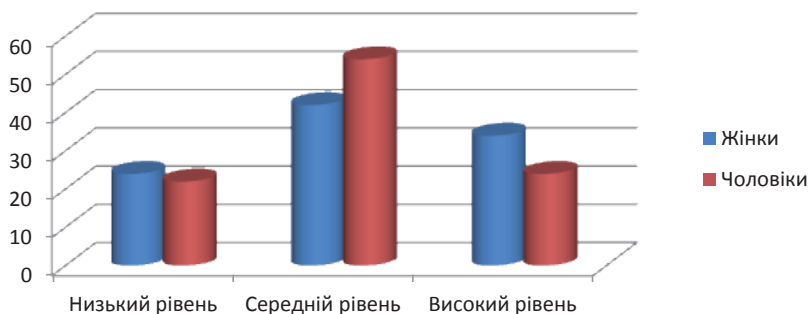

Рис. 1. Відсоткова частка рівнів задоволеності шлюбом осіб зрілого віку за методикою «Тест на задоволеність шлюбом» (Ю. Є. Альошина, Л. Я. Гозман, Є. М. Дубовська)

За методикою «Тест-опитувальник – Задоволеність шлюбом» В. Століна виявлено, що *низький рівень* задоволеності шлюбом мають 24 % жінок і 38 % чоловіків; *середній рівень* – 42 % жінок і 38 % чоловіків; *високий рівень* – 34 % жінок і 24 % чоловіків. Кількість представників кожного рівня задоволеності шлюбом у відсотковому співвідношенні подано нижче (рис. 2).

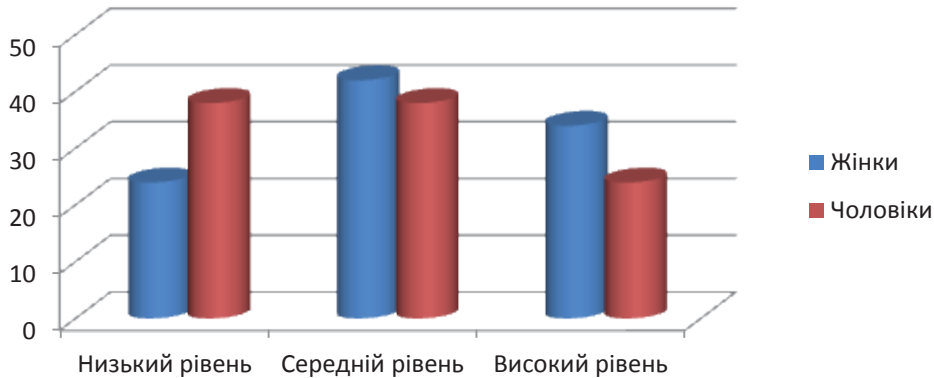

Рис. 2. Відсоткова частка рівнів задоволеності шлюбом осіб зрілого віку за методикою «Тест-опитувальник – Задоволеність шлюбом» (В. Столін, Т. Романова, Г. Бутенко)

За результатами методик на виявлення рівня задоволеності шлюбом було виявлено, що більша кількість досліджуваних мають середній рівень задоволеності шлюбом, це свідчить про можливу узгодженість установок подружніх пар, схожість їх духовних орієнтирів, відповідність характерів, узгодженість уявлень про функції сім'ї (хоча конфлікти все ж неминучі). Також можна констатувати, що в цілому жінки більш задоволені шлюбом, ніж чоловіки. Хоча, як вважає О. А. Добриніна, жінки критичніші в оцінці соціально-психологічного клімату в сім'ї, ніж чоловіки (Baturin et al., 2013), а А. Шишкіна стверджує, що жінки більш орієнтовані на сім'ю, але менш задоволені нею (Oleksandrov, 2009).

На другому етапі для аналізу специфіки зв'язку різних форм благополуччя та задоволеності шлюбом у представників нашої вибірки досліджуваних було застосовано коефіцієнт кореляції r -Пірсона. У результаті статистичного аналізу виявлено позитивний значущий кореляційний зв'язок між трьома формами благополуччя (психологічного, суб'єктивного, соціального) і їх складниками й задоволеністю шлюбом у зрілому віці. Одержані результати свідчать про підтвердження гіпотези щодо існування певних особливостей впливу різних форм благополуччя на задоволеність шлюбом осіб зрілого віку. Отже, можна стверджувати, що коли особистість зрілого віку перебуває у стані повного психологічного, соціального та суб'єктивного благополуччя, то вона безпосередньо задоволена своїм подружнім життям. Дані наведено в табл. 1.

Таблиця 1

Показники коефіцієнта кореляції r -Пірсона між різними формами благополуччя та рівнем задоволеності шлюбом осіб зрілого віку

Показник благополуччя	Задоволеність шлюбом за методикою Альошиної	Задоволеність шлюбом за методикою Століна
Самоприйняття	0,5270*	0,4599*
Позитивні відносини з оточенням	0,4265*	0,4468*
Автономія	0,2129*	0,2657*
Екологічна майстерність	0,4484*	0,4206*

Закінчення табл. 1

Показник благополуччя	Задоволеність шлюбом за методикою Альошиної	Задоволеність шлюбом за методикою Століна
Наявність цілі	0,5180*	0,4830*
Особистісне зростання	0,2357*	0,2529*
Соціальне прийняття	0,3909*	0,3220*
Соціальна актуалізація	0,4691*	0,4589*
Узгодженість із суспільством	0,2769*	0,3848*
Соціальний внесок	0,3215*	0,2518*
Соціальна інтеграція	0,3640*	0,2395*
Суб'єктивне благополуччя	0,6490*	0,6505*

*кореляційно значущий зв'язок на рівні $p \leq 0,05$.

У результаті окремого аналізу специфіки впливу різних форм благополуччя на задоволеність шлюбом у жінок нашої вибірки досліджуваних було встановлено, що не існує позитивної кореляції між задоволеністю шлюбом і такими критеріями психологічного благополуччя, як особистісне зростання і критеріями соціального благополуччя (соціальне прийняття, соціальний внесок, соціальна інтеграція) (табл. 2). Отже, вищеперераховані складники благополуччя не впливають на рівень задоволеності шлюбом жінок зрілого віку. Можна припустити, що якщо жінка розвивається, відкрита новому досвіду, реалізує свій потенціал, змінюється відповідно до власних знань, досягає поставлених цілей, то дані умови не обов'язково є вирішальні фактори, які регулюють ступінь її задоволеності шлюбом. Така закономірність можлива у зв'язку з емансипацією сучасної жінки, для якої досягнення особистісного розвитку не взаємопов'язане із задоволеністю шлюбом і реалізацією себе як дружини й матері. За результатами нашого дослідження також виявлено, що критерії соціального благополуччя: соціальне прийняття, соціальний внесок і соціальна інтеграція, які проявляються в довірчих стосунках із оточенням, позитивному ставленні до людей, упевненості у своїй соціальній значущості для суспільства, приналежності до соціальних інститутів, не впливають на задоволеність жінок шлюбом. Можливо, через те, що жінці властиве сприйняття сімейного благополуччя в розрізі з продиктованими соціумом стереотипами, функція збереження сімейного добробуту і досягнення взаєморозуміння в сім'ї важливіша для неї, ніж взаєморозуміння із соціумом. Із усіма іншими складниками психологічного благополуччя (самоприйняттям, позитивними відносинами з оточенням, автономією, екологічною майстерністю, наявністю цілі); компонентами соціального благополуччя (соціальною актуалізацією, узгодженістю із суспільством) і суб'єктивним благополуччям виявлено позитивний кореляційний зв'язок. Результати частково підтверджують гіпотези, оскільки компоненти соціального благополуччя (прийняття та інтеграція) не впливають на задоволеність жінок шлюбом.

Таблиця 2

Кореляційний аналіз між результатами методик на виявлення задоволеності шлюбом та рівнями благополуччя у жінок

Показник благополуччя	Задоволеність шлюбом за методикою Альошиної	Задоволеність шлюбом за методикою Століна
Самоприйняття	0,5039*	0,5873*
Позитивні відносини з оточенням	0,5016*	0,5123*
Автономія	0,3242*	0,3194*
Екологічна майстерність	0,4086*	0,5290*
Наявність цілі	0,5407*	0,6257*
Особистісне зростання	0,2744	0,26

Закінчення табл. 2

Показник благополуччя	Задоволеність шлюбом за методикою Альошиної	Задоволеність шлюбом за методикою Століна
Соціальне прийняття	0,2223	0,4333*
Соціальна актуалізація	0,4927*	0,5631*
Узгодженість із суспільством	0,4765*	0,3699*
Соціальний внесок	0,1605	0,24
Соціальна інтеграція	0,0880	0,3369*
Суб'єктивне благополуччя	0,6397*	0,7452*

* кореляційно значущий зв'язок на рівні $p \leq 0,05$.

Проаналізувавши показники чоловічої частини вибірки досліджуваних, ми не простежили позитивного зв'язку між задоволеністю шлюбом і такими показниками психологічного благополуччя як автономія та особистісне зростання і критерієм соціального благополуччя (узгодженість із суспільством) (табл. 3).

Таблиця 3

Кореляційний аналіз зв'язку між результатами методик на виявлення задоволеності шлюбом і рівнями благополуччя в чоловіків

Показник благополуччя	Задоволеність шлюбом за методикою Альошиної	Задоволеність шлюбом за методикою Століна
Самоприйняття	0,4063*	0,4612*
Позитивні відносини з оточенням	0,3811*	0,3139*
Автономія	0,2235	0,13
Екологічна майстерність	0,4431*	0,3719*
Наявність цілі	0,4402*	0,4284*
Особистісне зростання	0,2292	0,21
Соціальне прийняття	0,4364*	0,3357*
Соціальна актуалізація	0,4221*	0,3688*
Узгодженість із суспільством	0,2817*	0,18
Соціальний внесок	0,3563*	0,4241*
Соціальна інтеграція	0,3851*	0,4031*
Суб'єктивне благополуччя	0,6661*	0,5504*

* кореляційно значущий зв'язок на рівні $p \leq 0,05$.

Одержані результати ілюструють відсутність значущого взаємозв'язку між особистісним ростом, автономією та узгодженістю із суспільством у чоловіків із задоволеністю шлюбом. Можна припустити, що прагнення чоловіків досягати цілей самостійно, їх бажання розвиватися, набувати нового досвіду, уміння адаптуватися в реальному світі, здатність протистояти спробам суспільства змусити думати і діяти певним чином, самостійно регулювати власну поведінку, оцінювати себе відповідно до особистих якостей, адекватно розуміти сутність процесів соціального світу не впливають на задоволеність чи незадоволеність шлюбом чоловіків. З іншими компонентами благополуччя існує значущий позитивний зв'язок. На жаль, наші гіпотези стосовно закономірностей впливу форм благополуччя на задоволеність шлюбом чоловічої частини вибірки досліджуваних не підтвердилися.

Висновки. У статті було досліджено специфіку ролі різних форм благополуччя в задоволеності шлюбом осіб зрілого віку. Вивчення та аналіз літературних джерел із зазначеної проблеми дає змогу зробити такі висновки й узагальнення.

Зміст основних переживань особистості зрілого віку пов'язаний із сенсом життя, станом здоров'я, очікуванням старості, задоволеністю чи незадоволеністю шлюбом. На нашу думку, благополуччя – фактор, який знижує прояв негативних переживань, тривожності, створює позитивні відносини між подружжям, формує

відчуття довіри, можливість активно спілкуватися й одержувати від цього позитивні емоції, задовольняти потребу в емоційному теплі та бути в цілому задоволеним шлюбом. Відчуття благополуччя досить важливі для будь-якої людини, вони займають центральне місце в самосвідомості особистості. Благополуччя за своєю природою насамперед суб'єктивне, залежить від об'єктивних факторів і має такі основні форми: психологічну, соціальну та суб'єктивну.

Під час дослідження феномену задоволеності шлюбом у вітчизняній та зарубіжній психології було виявлено численні чинники, які підтвердили багатогранність цього поняття. Проаналізувавши дослідження вітчизняних і зарубіжних учених, можна зробити висновок, що задоволеність шлюбом у подружньому житті пов'язана із багатьма факторами, а саме: стажем сімейного життя, основним мотивом укладання шлюбу, залежністю від кількості дітей і їх віку, особистісних особливостей шлюбних партнерів. Відчуття задоволеності-незадоволеності шлюбом формує оцінки й ставлення до більшості сфер життя. Конструктивні та «наповнені» сімейні стосунки формуються в разі взаємної задоволеності подружжя, їх відповідності один одному в різноманітних типах взаємодії всередині сім'ї.

Проблема задоволеності шлюбом пов'язана в першу чергу з тим, наскільки благополучні особистості в житті. Поняття «задоволеність подружнім життям» досить широке і містить міру задоволення всіх потреб людини. Тому можна припустити, що коли основні потреби особистості задоволені, то тоді вона перебуває у стані благополуччя, а благополуччя, у свою чергу, впливає на рівень задоволеності шлюбом (можливий і зворотний вплив).

Дані, одержані нами в ході емпіричного дослідження, частково підтвердили гіпотези, висунуті на початку. Цікава є закономірність щодо відсутності зв'язку між показником психологічного благополуччя (особистісним ростом) і задоволеністю шлюбом як у чоловіків, так і у жінок. Можливо, особистісне зростання не є предиктором задоволеності шлюбом через те, що він – критерій, який існує поза межами взаємодії у шлюбі. Психологи встановили, що найбільш задоволеними своїм шлюбним життям, щасливими та успішними вважають себе не ті жінки, які досягли успіху в кар'єрі, мають різносторонні здібності й інтереси, незалежні, самостійні, мають чудовий вигляд, а жінки, для яких характерні м'якість, щирість, турботливість і доброзичливість. Невирішеним залишається питання відсутності значущого зв'язку між особистісним зростанням і задоволеністю шлюбом у чоловіків, адже, на думку багатьох дослідників, саме особистісне зростання є важливий критерій психологічного благополуччя чоловіка, який проявляється не тільки в реалізації свого внутрішнього потенціалу й досягненні успіху, а й реалізації себе як щасливого сім'янина.

Одержані нами дані в подальшому можуть бути використані фахівцями соціальних служб, а також практичними психологами для надання психологічної підтримки й допомоги сім'ям, у яких подружжя незадоволене міжособистісними стосунками й шлюбом у цілому, має низький рівень відчуття благополуччя.

Бібліографічні посилання

- Andreeva, T. V. & Kononova, A. V. (2002), "Role distribution in a young family" ["Raspredeleniye roley v molodoy semye"], *Psikhologiya i politika. Nauchno-prakticheskaya konferentsiya "Ananyevskiy chteniye-2002"* – *Psychology & politics. Scientific and practical conference "Ananyev readings-2002"*, Saint Petersburg, p. 202–204.
- Baturin, N. A., Bashkatov, S. A. & Gafarova, N. V. (2013), "Theoretical model of personality well-being" ["Teoreticheskaya model lichnostnoho blagopoluchiya"]. *Vestnik Yuzhnourals'kogo Gosudarstvennogo Universiteta – The Bulletin of South Ural State University*, Vol. 6 No. 4, p. 4–14.
- Boniwell, I. (2012), *Positive Psychology in a Nutshell: The Science of Happiness*, 3rd edition, Open University Press, Bershire, London.
- Deci, E. L. & Ryan, R. M. (2008), "Hedonia, Eudaimonia, and Well-being: An Introduction". *Journal of Happiness Studies*, No. 9, p. 1–11.

- Golod, S. I. (1984), *The stability of a family: sociologic and demographic aspects [Stabilnost' sem'ii: sotsiologicheskiye i demograficheskiye aspekty]*, Nauka, Leningrad.
- Jydaryan, I. A. & Antonova, E. V. (2005), The problems of general life satisfaction [problemy obschei udovletvorennosti zhiznyu]. In I. A. Jydaryan, E. V. Antonova (Eds.) *The consciousness of a personality in the crisis society [Soznaniye lichnosti v krizisnom obschestve]*, Institute of Psychology of Russian Academy of Sciences, Moscow, p. 76–94.
- Keyes, C. L. M. (2002), “The Mental Health Continuum: From Languishing to Flourishing in Life”. *Journal of Health and Social Behavior*, No. 43, p. 207–222.
- Keyes, C. L. M. (1998), “Social Well-Being”. *Social Psychology Quarterly*, Vol. 6 No. 2, p. 121–140.
- Koz'mina, L. B. (2013), “The dynamics of psychological well-being of students-psychologists in high school period” [“Dinamika psikhologicheskogo blagopoluchiya studentov psikhologov v period obucheniya v vuze”]. *Teoriya i praktika obschestvennogo razvitiya – The theory and practice of public development*, Vol. 1 No. 11, p. 111–118.
- Kulikov, L. V. (2007), “Subjective well-being of a personality” [“Subyektivnoye blagopoluchie lichnosti”]. *Ananyevskiy chteniya – Ananiev Readings*, Saint Petersburg, p. 162–164.
- Oleksandrov, Yu. M. (2009), “Self-regulation as a factor of psychological well-being” [“Samoregulyatsiya yak chynnyk psikhologichnoho blagopoluchcha”]. *Visnyk HNPU imeni H. S. Skovorody. Psykhologiya – The Bulletin of H. S. Skovoroda Kharkiv National Pedagogical University. Psychology*, Vol. 32, available at: http://www.nbu.gov.ua/portal/Soc_Gum/Vkhnpu_psychol/2009_32/18.html.
- Ryan, R. M. & Deci, E. L. (2001). “On Happiness and Human Potentials: A Review of Research on Hedonic and Eudaimonic Well-Being”. *Annual Reviews Psychology*, No. 52, p. 141–166.
- Ryff, C. D. (1989), “Happiness is Everything, or is it? Explorations on the Meaning of Psychological Well-Being”. *Journal of Personality and Social Psychology*, No. 57, p. 1069–1081.
- Seligman, M. E. P. (2004), *Authentic Happiness: Using the New Positive Psychology to realize Your Potential for Lasting Fulfillment*, Atria Books, Washington.
- Shamionov, R. M. (2008), *Subjective well-being of a person: psychological view and factors [Subyektivnoye blagopoluchie cheloveka: psikhologicheskaya kartina i faktory]*, Saratov University Publishing house, Saratov.
- Tkachenko, V. Ye. (2011), “Social and psychological conditions of marital relationship satisfaction” [“Sotsialno-psikhologichni umovy blagopoluchcha podruznykh vidnosyn”], available at: http://archive.nbu.gov.ua/portal/soc_gum/Nsspp/2011_27/Tkachenko.htm.
- Vaizer, G. A. (2008), “The sense of life and double crisis in human living” [“Smysl zhizni i dvoynoi krizis v zhyni cheloveka”]. *Psikhologicheskyy zhurnal – Psychological Journal*, No. 5, p. 3–14.

Надійшла до редакції 16.05.2016

УДК 159.942.5; 378:001.891

М. А. Кузнєцов, Я. В. Козуб

Харківський національний педагогічний університет імені Г. С. Сковороди

ПРОКРАСТИНАЦІЯ ЯК ЧИННИК ЕМОЦІЙНОГО СТАВЛЕННЯ СТУДЕНТІВ ДО НАВЧАЛЬНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

Анотація. У статті проаналізовано емоційне ставлення до навчально-професійної діяльності у студентів, що виявляють схильність до академічної прокрастинації. Емоційне ставлення розглянуто як систему інтегральних та парціальних емоційних настанов на навчання, а прокрастинація – як порушення регуляції діяльності, що виявляється у відкладанні навчальних завдань на майбутнє. Доведено, що за висо-

кої прокрастинації суттєво підсилюється негативне емоційне ставлення до навчання, а показники позитивного ставлення, навпаки, знижуються. Емоційне ставлення до навчання в успішних студентів порушується значно більше, ніж у слабоуспішних. У студентів-прокрастинаторів з високою успішністю виявлено ознаки прокрастинації «напруженого», а в слабоуспішних студентів – «розслабленого» типу.

Ключові слова: академічна прокрастинація, навчально-професійна діяльність, емоційне ставлення до навчання у студентів, успішний студент, слабоуспішний студент, студент-прокрастинатор, інтегральні емоційні настанови на навчання, парціальні емоційні настанови на навчання.

Аннотация. В статье представлены результаты эмпирического исследования проявления академической прокрастинации в эмоциональном отношении студентов к учебно-профессиональной деятельности в вузе. Обнаружено, что прокрастинация проявляется как на уровне интегральных эмоциональных установок студентов на учебу, так и на уровне отдельных (парциальных) эмоциональных установок. Доказано, что с выраженной прокрастинацией сочетаются сниженные положительные и гипертрофированные отрицательные эмоциональные установки на учебу. Обнаружены различия между успевающими и слабоуспевающими студентами в том, как прокрастинация проявляется в эмоциональном отношении к учебе. У успевающих студентов оно нарушается прокрастинацией в значительно большей степени, чем у слабоуспевающих.

Ключевые слова: академическая прокрастинация, учебно-профессиональная деятельность, эмоциональное отношение к учению у студентов, успевающий студент, слабоуспевающий студент, студент-прокрастинатор, интегральные эмоциональные установки на учение, парциальные эмоциональные установки на учение.

Постановка проблеми. Психологічні дослідження свідчать про емоційне неблагополуччя навчального процесу в школі та виші (Є. П. Ільїн; М. А. Кузнецов; Е. Л. Носенко; О. П. Саннікова; О. Я. Чебикін; М.П. Фетіскін та ін.). У багатьох сучасних студентів деформовано емоційне ставлення до навчання, що не сприяє ефективному засвоєнню знань, процесу професійного становлення особистості. Ставлення до навчання – це позиція, що встановилася у студента. Ця позиція визначає спрямованість та інтенсивність сприйняття, мислення, переживань та дій особистості (Schrader, 1980). Проблема виявлення чинників, що визначають емоційне ставлення студентів до навчально-професійної діяльності в сучасних психолого-педагогічних дослідженнях, стає все актуальнішою.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблемі емоційності навчання, впливу емоцій на різні компоненти навчальної діяльності присвячено велику кількість досліджень (Chebykin, 1999; Nosenko & Trulyayev, 2013). У працях вітчизняних та зарубіжних психологів доведено, що емоційний складник включається у процес навчання на всіх його етапах як важливий його регулятор (Dusavitsky, 1996; Kuznetsov, 2005; Prokhorov, 1991). Емоції входять у структуру навчальної діяльності, супроводжують процес навчання, наявні на всіх його стадіях.

Навчально-професійна діяльність студентів містить багато психологічно складних ситуацій. Студентам необхідно складати заліки та іспити, виявляти інтенсивну розумову активність під час аудиторних занять і занять у домашніх умовах, взаємодіяти з викладачами, адміністрацією, співробітниками організацій і установ за місцем проходження виробничої практики й т.п. Усе це викликає різноманітні емоційні реакції і стани. Частина з них має виражену позитивну модальність (азарт, почуття залучення й інтересу, переживання, пов'язані з досягненням і т. п.). Багато – негативні й хворобливі, сприяють виникненню тривоги, стресу, вигоряння, втоми (Kuznetsov et al., 2015). Емоційні патерни й переживання, що повторюються в однотипних ситуаціях навчальної діяльності, накопичуються, узагальнюються й поступово перетворюються на відносно стабільні структури – емоційні настанови (почуття), тобто готовність до переживання певних емоцій у тих або інших ситуаціях навчальної діяльності. Домінуючі в навчанні

емоційні процеси й стани слугують «матеріалом» для формування й закріплення стійких емоційних настанов. Сукупність емоційних настанов утворює ядро емоційного ставлення до навчання (ЕЧН) (Kuznetsov, 2005; Schrader, 1980).

Серед багатьох чинників, що визначають модальність, структуру, змістовну специфіку й формування ЕЧН, виділимо прокрастинацію.

Навчально-професійна діяльність сучасного студента передбачає взяття на себе різноманітних зобов'язань і містить обмеження в часі. Тому в саму її структуру закладено ті умови, які, за Н. Мілграмом (Milgram et al., 1992), уможливають прокрастинацію як соціальний феномен та як порушення регуляції діяльності. Прокрастинація виступає в ролі неадекватної копінг-стратегії, що супроводжує стан стресу (Milgram et al., 1992; Steel, 2007). Це комплексний і неоднорідний феномен, що має когнітивний, емоційний та поведінковий аспекти (Illyin, 2011; Karlovskaya & Dementy, 2011; Varvaricheva, 2010).

Із трьох основних галузей прояву прокрастинації (професійна діяльність, турбота про здоров'я й навчання) нас цікавила третя. Існує так звана «академічна» прокрастинація, що порушує регуляцію навчальної діяльності (Lay, 1986). Виражається вона в затримці виконання студентами навчальних завдань. Поряд з об'єктивним наслідком такої затримки (погіршенням результативності навчальної діяльності, зниженням успішності) спостерігається також і суб'єктивний наслідок – різноманітні (в основному негативні) емоційні переживання, які, акумулюючись у психіці студента, погіршують самопочуття й сприяють формуванню негативних емоційних настанов на навчання.

Мета написання статті – подати результати вивчення взаємозв'язку академічної прокрастинації з параметрами ЕЧН в успішних і слабоуспішних студентів.

Перевіряли такі **гіпотези**.

1. У студентів з вираженою академічною прокрастинацією ЕЧН порушено. За більш високих рівнів прокрастинації стає більш вираженим інтегральне негативне ЕЧН та зниженим – інтегральне позитивне ЕЧН. Збільшуються також загальна кількість та інтенсивність парціальних негативних емоційних настанов на навчання.

2. Прояв академічної прокрастинації в ЕЧН залежить від рівня успішності студентів. ЕЧН успішних студентів порушується прокрастинацією більшою мірою, ніж ЕЧН слабоуспішних студентів.

Методики. Для діагностики *особливостей ЕЧН* використовували методику ШПАНА («Шкала “Позитивний Афект” – “Негативний Афект”») – виконана Є. М. Осіним модифікація методики PANAS (Positive and Negative Affect Schedule) Д. Уотсона, Л. Кларк і А. Телегена (Osyp, 2012). Опитувальник містить 20 прикметників на позначення 10 негативних та 10 позитивних емоцій, ступінь виразності яких досліджуваним у себе треба було оцінити, використовуючи п'ятибальну шкалу від 1 – «майже, або зовсім ні» до 5 – «дуже сильно». Парціальні оцінки поєднували у дві інтегральні шкали – «позитивного» та «негативного» афектів.

В інструкції досліджуваним пропонували оцінити свої емоції, які «звичайно (як правило, у середньому) виявляються в них під час навчальної діяльності в університеті й у зв'язку із цією діяльністю».

Для діагностики *академічної прокрастинації* використано адаптовану версію шкали С. Лея (Procrastination Scale for Student Population) (Lay, 1986).

Досліджувані – студенти факультету психології і соціології Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди 1–3-х і 5-х курсів денного й заочного відділення, усього 182 особи, з них 20 чоловіків і 162 жінки у віці від 18 до 52 років. Опрацьовували результати з використанням пакета програм Statistica 10 як у всієї вибірки в цілому, так і окремо в групах успішних та слабоуспішних студентів.

Висновок про рівень успішності кожного студента зроблено на основі: 1) аналізу поточної успішності та результатів двох останніх сесій (до групи «успішних» було зараховано студентів, які вчилися «добре» і «відмінно», а до групи «слабоуспішних» включали тих, хто вчився в основному «задовільно»; 2) процедури групової оцінки особистості, у процесі якої експертами виступили студенти відповідної академічної групи, які рангували однокласників за критерієм успішності. До групи «успішних» зараховано 78 досліджуваних; до групи «слабоуспішних» потрапило 104 студенти.

Викладення основного матеріалу дослідження. У табл. 1 подано коефіцієнти лінійної кореляції (r_{xy}) К. Пірсона між показником академічної прокрастинації й інтегральними показниками позитивного («позитивний афект») та негативного («негативний афект») ЕСН у всій вибірці досліджуваних, а також окремо в групах успішних і слабоуспішних студентів.

Таблиця 1

Взаємозв'язки показника прокрастинації та інтегральних показників ЕСН

Інтегральні показники ЕСН	Показники прокрастинації в групах досліджуваних		
	у всій вибірці (n = 182)	в успішних (n = 78)	у слабоуспішних (n = 104)
«Позитивний афект»	-0,26*	-0,46***	-0,08
«Негативний афект»	0,29**	0,42*	0,16

Примітка: «*» – $p < 0,0005$; «**» – $p < 0,0001$; «***» – $p < 0,00005$.

Ці дані підтверджують обидві наші гіпотези. Аналіз результатів усієї вибірки в цілому показує сильну негативну кореляцію прокрастинації з інтегральним позитивним ЕСН «позитивним афектом» ($r_{xy} = -0,26$; $p < 0,0005$) і позитивну – з інтегральним негативним ЕСН («негативним афектом») ($r_{xy} = 0,29$; $p < 0,0001$). Іншими словами, студенти-прокрастинатори демонструють у навчанні у вищій комбінацію ледь помітних, слабо виражених позитивних і суттєво виражених негативних настанов на навчання.

Аналіз кореляцій, обчислених окремо в групах успішних та слабоуспішних студентів, підтверджує припущення про те, що від прокрастинації порушується ЕСН головним чином у студентів, які навчаються «добре» та «відмінно». Саме в цій групі схильність до прокрастинації сполучається з досить різким зниженням позитивного ЕСН ($r_{xy} = -0,46$; $p < 0,00005$) і посиленням негативного ЕСН і ($r_{xy} = 0,42$; $p < 0,0005$). У групі слабоуспішних студентів кореляції статистично недостовірні.

На основі цих результатів сформульовано два припущення, які можна було б перевірити в подальших дослідженнях. По-перше, успішні студенти (тобто студенти з розвинутішою мотивацією навчання, з більшими амбіціями у сфері навчання, здатностями й уміннями) змушені розплачуватися за прояви прокрастинації «більш дорогою ціною», витрачаючи емоційні ресурси. По-друге, правомірне виділення двох типів прокрастинації («напруженої» та «розслабленої»), на що вказують деякі автори (див., наприклад, Іллун, 2011). Студенти, що задають собі «високу планку» у сфері навчання, ризикують стати «напруженими» прокрастинаторами, а студенти з невисокими амбіціями й здатностями, виявляючи прокрастинацію, рухаються шляхом «розслаблення», ліні.

У табл. 2 подано коефіцієнти кореляції між прокрастинацією і парціальними показниками ЕСН у всій вибірці досліджуваних та окремо в групах успішних і слабоуспішних студентів.

Таблиця 2

Взаємозв'язки показника прокрастинації та парціальних показників ЕСН

Парціальні показники ЕСН	Показники прокрастинації в групах досліджуваних		
	у всієї вибірки (n = 182)	в успішних (n = 78)	у слабоуспішних (n = 104)
Захоплений	-0,22***	-0,40*****	-0,12
Пригнічений	0,23***	0,39*****	0,09
Радісний	-0,22***	-0,44*****	-0,02
Засмучений	0,14	0,24*	0,04
Сповнений сил	-0,03	-0,17	0,06
Винуватий	0,12	0,24*	0,04
Переляканий	0,17*	0,24*	0,12
Злий	0,15	0,30**	0,01
Зацікавлений	-0,30*****	-0,53*****	-0,13
Упевнений	-0,27*****	-0,28*	-0,26**
Роздратований	0,24***	0,46*****	0,05
Зосереджений	-0,30*****	-0,41*****	-0,21*
Сором'язливий	0,15*	0,19	0,13
Натхнений	-0,02	-0,18	0,13
Нервовий	0,24***	0,35***	0,15
Рішучий	-0,16*	-0,09	-0,23*
Уважний	-0,25*****	-0,44*****	-0,05
Неспокійний	0,26*****	0,26*	0,27**
Бадьорий	-0,03	-0,27*	0,19*
Тривожний	0,22***	0,29*	0,17

Примітка: «*» – $p < 0,05$; «**» – $p < 0,01$; «***» – $p < 0,005$; «****» – $p < 0,001$; «*****» – $p < 0,0005$; «*****» – $p < 0,0001$; «*****» – $p < 0,00005$; «*****» – $p < 0,000001$.

Виявлений спектр емоційних настанов на навчання, пов'язаних із прокрастинацією. Фундаментальна закономірність прояву прокрастинації на рівні парціальних показників ЕСН така: *з вираженою прокрастинацією сполучаються знижені позитивні й гіпертрофовані негативні емоційні настанови на навчання*. Так, студенти, схильні відкладати розв'язання академічних завдань «на потім», у процесі навчально-професійної діяльності стають менш *рішучими* ($r_{xy} = -0,16$; $p < 0,05$). Їх навчання позбавлено *радості й захопленості* (в обох випадках – $r_{xy} = -0,22$; $p < 0,005$). У своїх навчальних діях вони стають значно менш *упевненими* ($r_{xy} = -0,27$; $p < 0,0005$). Студенти стають також менш *уважними* ($r_{xy} = -0,25$; $p < 0,001$) і *зосередженими* ($r_{xy} = -0,30$; $p < 0,0001$) на заняттях. Різко падає *зацікавленість* навчанням у виші ($r_{xy} = -0,30$; $p < 0,0001$).

За прокрастинації зміцнюються негативні емоційні настанови на навчання. Так, підвищується ймовірність активації *сорому* ($r_{xy} = 0,15$; $p < 0,05$) і *переляку* ($r_{xy} = 0,17$; $p < 0,05$) на заняттях. Постійними «супутниками» студентів в університеті стають *тривога* ($r_{xy} = 0,22$; $p < 0,005$) і *пригніченість* ($r_{xy} = 0,23$; $p < 0,005$). Тепер вони часто скаржаться на пов'язані з навчанням *роздратованість* ($r_{xy} = 0,24$; $p < 0,005$), *нервозність* ($r_{xy} = 0,24$; $p < 0,005$) і особливо – загальне *занепокоєння* ($r_{xy} = 0,26$; $p < 0,0001$), яке не залишає їх увесь час перебування у виші.

Під час порівняння коефіцієнтів кореляції в групах успішних і слабоуспішних студентів виявлено такі відмінності.

По-перше, зроблений раніше висновок про те, що прокрастинація згубно позначається на ЕСН головним чином в успішних студентів, переконливо підтвердився й на рівні парціальних показників. У групі слабоуспішних прокрастинація стосується тільки 5 показників ЕСН, тоді як в успішних – 16 (із двадцяти зафіксованих). В успішних студентів прокрастинація – це чинник вилучення з на-

вчання *захопленості* ($r_{xy} = -0,40$; $p < 0,0001$) і *радості* ($r_{xy} = -0,44$; $p < 0,0001$). Це також чинник погіршення ЕСН через зниження ефективності атенційних станів та настанов – *зосередженості* ($r_{xy} = -0,41$; $p < 0,0005$) і *уважності* ($r_{xy} = -0,44$; $p < 0,0001$). Успішні студенти стають менш *упевненими* ($r_{xy} = -0,28$; $p < 0,05$) і менш *бадьорими* ($r_{xy} = -0,27$; $p < 0,05$). Однак найбільш масштабно в успішних студентів страждає такий важливий аспект ЕСН, як *зацікавленість* навчанням ($r_{xy} = -0,53$; $p < 0,000001$), яка своїм корінням сягає глибинних смислових утворень особистості й продукує так звані «реально діючі» (за термінологією О. М. Леонтьєва (Leontiev, 1983) мотиви навчання. Прокрастинація для успішних студентів обертається значним посиленням негативних емоційних настанов на навчальну діяльність. Вони стають більш *засмученими* ($r_{xy} = 0,24$; $p < 0,05$), *переляканими* ($r_{xy} = 0,24$; $p < 0,05$), *винуватими* ($r_{xy} = 0,24$; $p < 0,05$), *неспокійними* ($r_{xy} = 0,26$; $p < 0,05$) і *тривожними* ($r_{xy} = 0,29$; $p < 0,05$). Студенти-прокрастинатори із числа успішних характеризують свій емоційний стан в університеті як *злість* ($r_{xy} = 0,30$; $p < 0,01$), *нервозність* ($r_{xy} = 0,35$; $p < 0,005$), *пригніченість* ($r_{xy} = 0,39$; $p < 0,0005$) і особливо *роздратованість* ($r_{xy} = 0,46$; $p < 0,00005$).

По-друге, на відміну від успішних студентів, у яких виявлено не тільки численні, але при цьому ще й тісні (і дуже тісні!) коефіцієнти кореляції, у групі слабоуспішних виявлено нечисленні й не дуже тісні (тобто ледь сягаючі рівня значущості) кореляції. Ця обставина додатково свідчить про небезпеку глибшого проникнення феномену прокрастинації в структури ЕСН саме в успішних студентів.

По-третє, кореляції, виявлені в групі успішних, строго підпорядковуються правилу: *чим вищий показник академічної прокрастинації, тим більше виражені парціальні показники негативного, і менше – позитивного ЕСН в студентів*. У групі слабоуспішних студентів це правило спрацьовує не повністю, тобто є певний виняток із нього. Так, виявлено на перший погляд «парадоксальний» прямий взаємозв'язок прокрастинації з парціальним показником позитивного ЕСН – *бадьорістю* ($r_{xy} = 0,19$; $p < 0,05$). Іншими словами, слабоуспішні студенти можуть використовувати прокрастинацію як особливу стратегію самоактивування (самомотивування). Є. П. Ільїн, наводячи різноманітні типології прокрастинаторів, в одній із класифікацій протиставляє «активну» і «пасивну» прокрастинації (Ілун, 2011). За активної прокрастинації суб'єкт може навмисно відтерміновувати початок виконання важливого завдання з метою досягнути додаткової мобілізованості, підвищення активності, дійти граничного рівня концентрації. Іноді це можуть робити для гостроти відчуттів і залежати від психофізіологічних змінних, таких як ергічність (Rusalov, 2012), реактивність та активність нервової системи (Strelau, 1982), прагнення до реверсу активності (Apter, 2004) та ін. У праці Дж. Р. Феррарі із співробітниками (Ferrari et al., 2009) виявлено, що деякі прокрастинатори самі виробляють для себе різноманітні перешкоди на шляху до основної мети.

Усі досліджувані були розділені на три групи (з низьким, середнім та високим рівнями академічної прокрастинації). У групу з низьким рівнем прокрастинації ($n = 66$) потрапили студенти, сумарні показники яких за опитувальником С. Лея виявилися в першій третині розподілу результатів (між 0 і 33,33 процентилями, тобто отримали від 33 до 52 балів). У групу із середнім рівнем прокрастинації ($n = 61$) увійшли студенти з результатами у другій третині даних (від 53 до 61 бала, тобто між 33,34 і 66,66 процентилями). І, нарешті, у групу з високою прокрастинацією ($n = 55$) увійшли студенти з результатами в інтервалі від 66,67 до 100 процентилей масиву даних (від 62 до 81 балів).

У табл. 3 проілюстровано відмінності між студентами з різними рівнями прокрастинації за інтегральними показниками ЕСН. Добре видно, що загальне позитивне ЕСН характерно, насамперед, для студентів з низькою прокрастинацією і почасти – із середньою. Найбільший дефіцит позитивного ЕСН – у студентів з

високим рівнем прокрастинації. Відмінності між групами з низькою та високою прокрастинацією статистично значущі ($t = 3,62$; $p < 0,0004$). Студенти із середнім рівнем прокрастинації за показником «позитивного афекту» на навчання незначно поступаються досліджуванам з низькою прокрастинацією, але помітно перевершують студентів з високою академічною прокрастинацією ($t = 2,41$; $p < 0,02$).

Таблиця 3

**Показники виразності інтегральних компонентів ЕСН
у студентів з високим, середнім і низьким рівнями прокрастинації**

Інтегральні показники ЕСН	Рівні прокрастинації			t; p		
	низький (n = 66)	середній (n = 61)	високий (n = 55)	низький / середній	низький / високий	середній / високий
«Позитивний афект»	34,94±5,26	32,48±6,23	31,40±5,47	2,41; 0,02	3,62; 0,0004	0,98; -
«Негативний афект»	18,09±5,33	20,11±7,33	21,51±8,30	-1,79; -	-2,74; 0,007	-0,96; -

За шкалою «негативний афект» у найкращому положенні перебувають студенти, не схильні до прокрастинації: вони досить помітно поступаються студентам з високою академічною прокрастинацією ($t = -2,74$; $p < 0,007$). Студенти із середнім рівнем прокрастинації займають проміжну позицію і на рівні сильної тенденції ($p < 0,1$) відстають від прокрастинаторів третьої групи.

Дані табл. 4 відображають відмінності між трьома групами досліджуваних за парціальними показниками ЕСН.

Таблиця 4

**Показники виразності парціальних компонентів ЕСН у студентів
з високим, середнім і низьким рівнями прокрастинації**

Парціальні показники ЕСН	Рівні прокрастинації			t; p		
	низький (n = 66)	середній (n = 61)	високий (n = 55)	низький / середній	низький / високий	середній / високий
Захоплений	3,64±0,78	3,18±0,65	3,24±0,74	3,58; 0,0005	2,87; 0,005	-0,43; -
Пригнічений	1,79±0,73	1,77±0,80	2,07±1,05	0,13; -	-1,75; _*	-1,75; _*
Радісний	3,82±0,84	3,28±1,17	3,38±0,80	3,00; 0,003	2,90; 0,004	-0,55;
Засмучений	1,85±0,71	2,00±1,13	2,00±0,98	-0,92; -	-0,98; -	0,00; -
Сповнений сил	3,06±1,08	3,05±1,15	3,02±0,87	0,06; -	0,23; -	0,16; -
Винуватий	1,42±0,90	1,59±0,99	1,47±0,92	-0,99; -	-0,29; -	0,66; -
Переляканий	1,45±0,66	1,59±0,86	1,91±1,01	-1,00; -	-2,98; 0,003	-1,84; _*
Злий	2,03±1,23	2,03±1,17	2,29±1,24	-0,01; -	-1,16; -	-1,15; -
Зацікавлений	3,94±0,70	3,46±0,81	3,36±0,95	3,59; 0,0005	3,83; 0,0002	0,58; -
Упевнений	3,48±0,75	3,16±0,90	2,85±1,01	2,19; 0,03	3,94; 0,0001	1,75; _*

Парціальні показники ЕСН	Рівні прокрастинації			t; p		
	низький (n = 66)	середній (n = 61)	високий (n = 55)	низький / середній	низький / високий	середній / високий
Роздратований	2,09±1,22	2,26±1,18	2,58±1,13	-0,80; -	-2,27; 0,02	-1,48; -
Зосереджений	3,70±0,58	3,41±0,67	3,13±0,92	2,59; 0,01	4,13; 0,00007	1,90; *
Сором'язливий	1,39±0,82	1,51±1,06	1,64±1,09	-0,68; -	-1,39; -	-0,64; -
Натхненний	3,18±0,94	3,00±1,06	3,15±0,93	1,02; -	0,21; -	-0,78; -
Нервовий	2,06±1,19	2,44±1,31	2,64±1,19	-1,72; _*	-2,65; 0,009	-0,83; -
Рішучий	3,36±0,82	3,34±1,11	2,98±0,97	0,11; -	2,35; 0,02	1,86; _*
Уважний	3,73±0,71	3,16±0,82	3,29±0,76	4,14; 0,00006	3,25; 0,002	-0,86; -
Неспокійний	2,03±0,84	2,39±1,05	2,51±1,14	-2,16; 0,03	-2,66; 0,009	-0,57; -
Бадьорий	3,03±1,12	3,43±0,96	3,00±0,98	-2,13; 0,04	0,16; -	2,37; 0,02
Тривожний	1,97±0,91	2,52±1,16	2,40±1,27	-3,00; 0,003	-2,16; 0,03	0,55; -

Можна визначити конкретні аспекти ЕСН, пов'язані (послаблюються або підсилюються) зі схильністю до академічної прокрастинації. Так установлено, що перевагу над іншими досліджуваними мають студенти з мінімальними проявами прокрастинації. Тільки в одному випадку (за параметром *бадьорість*) студенти з низькою прокрастинацією поступилися досліджуваним із середнім рівнем прокрастинації (відповідно, 3,03±1,12 і 3,43±0,96 балів; $p < 0,02$).

Безумовна перевага студентів, неохочих до прокрастинації над усіма іншими досліджуваними (як із середньою, так і з високою прокрастинацією) виявлена за показниками *позитивного* ЕСН – *захоплений, радісний, зацікавлений, упевнений, зосереджений, уважний*. За параметром *рішучий* студенти з низькою прокрастинацією не мають статистично значущої переваги над студентами із середнім рівнем прокрастинації, але помітно перевершують групу з високим рівнем прокрастинації.

Виявлено два парціальні показники позитивного ЕСН, які, очевидно, не випробовують на собі впливу з боку прокрастинації. Це *повнота сил* і *натхненність*, які в усіх трьох групах досліджуваних виявляються на приблизно однаковому рівні.

Прояв фактора «Рівень академічної прокрастинації» у парціальних показниках *негативного* ЕСН виявився менш вираженим і не настільки однозначним, як у випадку з параметрами позитивного ЕСН. Так, виявлено, як мінімум, чотири негативні емоційні настанови, на яких прокрастинація помітним чином не позначається – *розладнаність, винуватість, злість, сором*. За параметрами *роздратований* та *переляканий* і почасті (на рівні сильної тенденції) за показником *пригнічений* виявлено перевагу студентів, неохочих до прокрастинації тільки над досліджуваними з високою прокрастинацією. При цьому студенти із середнім рівнем прокрастинації майже не відрізняються від студентів з низькою прокрастинацією. За показником *тривожний* студенти із середнім рівнем прокрастинації виявилися в найгіршому становищі (тобто продемонстрували найвищу тривожність

на заняттях в університеті). Тільки за параметром *неспокійний* і почасти – *нервовий* виявилася чітка залежність показників (їх послідовне збільшення з підвищенням рівня прокрастинації).

Висновки.

1. Академічна прокрастинація (тенденція відкладати виконання навчальних завдань) – це істотний чинник емоційного ставлення студентів до навчально-професійної діяльності у виші, що виявляється й на інтегральному рівні (як загальне позитивне або негативне ставлення до навчання взагалі), і на рівні парціальних емоційних настанов.

2. За високої прокрастинації загальне негативне ставлення студентів до навчально-професійної діяльності суттєво підсилюється, а інтегральне позитивне – слабшає. Тому або іншому рівню академічної прокрастинації відповідає певна структура парціальних емоційних настанов студентів на навчання. З посиленням прокрастинації в цій структурі зростає питома вага (кількість і інтенсивність) негативних емоційних настанов на навчання й зникають позитивні емоційні настанови.

3. Прояв академічної прокрастинації в емоційному ставленні до навчально-професійної діяльності залежить від успішності студентів. Емоційне ставлення до навчання в успішних студентів порушується прокрастинацією більшою мірою, ніж у слабоуспішних студентів.

Перспективою подальших досліджень може бути детальний аналіз і відстеження змін у структурі емоційного ставлення до навчально-професійної діяльності у виші в студентів, що брали участь у реалізації корекційно-розвиваючої програми, спрямованої на подолання академічної прокрастинації.

Бібліографічні посилання

- Apter, M. (2004), *Beyond the personality traits: the reversing theory of motivation* [Za predelamichert lichnosti: reversivnaja teorija motivacii], MEDIA, Lutsk.
- Chebykin, A.Y. (1999), *Theory and methods of emotional regulation of learning activity* [Teorija i metodyka emocijnoi reguljacii navchal'noi dijal'nosti], Astro-print, Odessa.
- Dusavitsky, A. K. (1996), *The development of personality in educational activity* [Razvitie lichnosti v uchebnoj dejatel'nosti], Dom Pedagogiki, Moscow.
- Ferrary, J. R., Barnes, K. & Steel, P. (2009), "Life regrets by avoidant and arousal procrastinators: Why put off today what you will regret tomorrow?". *Journal of Individual Differences*, Vol. 30 (3), p. 163–168.
- Illyn, E. P. (2011), *Work and personality. Workaholism, perfectionism, laziness* [Rabota i lichnost'. Trudogolizm, perfekcionizm, len'], Peter, Saint Petersburg.
- Karlovskaya, N. N. & Dementy, L. I. (2011), "Overcoming the procrastination as a resource for mental health" ["Preodolenie prokrastinacii kak resurs psihicheskogo zdorov'ja"], *The Psychological Health of Educational Process Subjects: Materials of All-Russian scientific-practical conference*, Omsk, 11 November 2011, p. 16–20.
- Kuznetsov, M. A. (2005), *Emotional memory* [Jemocional'naja pamjat'], Krock, Kharkov.
- Kuznetsov, M. A., Fomenko, K. I. & Kuznetsov O. I. (2015), *The mental states of students in the process of educational and cognitive activity* [Psihichni stany studentiv u procesi navchal'no-piznaval'noi dijal'nosti], KNPU, Kharkov.
- Lay, C. H. (1986), "At last, my research article on procrastination". *Journal of Research in Personality*, No. 20, p. 474–495.
- Leontiev, A. N. (1983), "Psychological issues of studying awareness" ["Psihologicheskie voprosy soznatel'nosti uchenija"]. In *Selected psychological works*, Vol. I, Pedagogika, Moscow, p. 348–380.
- Milgram, N. A., Gehrman, T. & Keinan, T. (1992), "Procrastination and emotional upset: A typological model". *Personal and Individual Differences*, Vol. 13, p. 1307–1313.
- Nosenko, E. L. & Trulyayev, R. O. (2013), "Positive personal resource of teacher and subjective well-being of pupils" ["Pozitivnyj lichnostnyj resurs pedagoga i subyektivnoe blagopoluchie uchenikov"]. *Voprosy Psikhologii – The Issues of Psychology*, No. 5, p. 14–24.

- Osyn, E. N. (2012), "The Measurement of positive and negative emotions: the development of the Russian-language analogue of PANAS technique" ["Izmerenie pozitivnyh i negativnyh jemocij: razrabotka russkojazychnogo analoga metodiki PANAS"]. *Psikhologoya. Journal vysshey shkoly ekonomiki – Psychology. The Journal of Higher School of Economics*, Vol. 9 No. 4, p. 91–110.
- Prokhorov, A. O. (1991), *Mental states and their manifestations in the learning process [Psihicheskie sostojanija i ih projavlenija v uchebnom processe]*, Publishing House of Kazan University, Kazan.
- Rusalov, V. M. (2012), *The temperament in the structure of human personality: Differential physiological and psychological research [Temperament v strukture individual'nosti cheloveka: Differencial'no-psihofiziologicheskie i psihologicheskie issledovanija]*, Publishing "Institute of Psychology, RAS", Moscow.
- Schrader, W. (1980), "The attitude to studying of low progress pupils and conditions, affecting on the attitude's changing", in Lompscher, Y. (Ed.), *"Psychische Besonderheiten leistungsschwacher Schüler und Bedigungen ihrer Veränderung"*, Volk und Wissen, Volkseigner Verlag Berlin.
- Steel, P. (2007), "The Nature of Procrastination: A Meta-Analytic and Theoretical Review of Quintessential Self-Regulatory Failure". *Psychological Bulletin*, Vol. 133 No. 1, p. 65–94.
- Strelau, J. (1982), *The role of temperament in the mental development [Rol' temperamenta v psihicheskom razvitii]*, Progress, Moscow.
- Varvaricheva, Y. I. (2010), "The phenomenon of procrastination: Problems and research perspectives" ["Fenomen prokrastinacii: problemy i perspektivy issledovanija"], *Voprosy Psikhologii – The Issues of Psychology*, No. 3, p. 121–131.

Надійшла до редколегії 29.04.2016

УДК 159.923.2

Н. В. Фролова, Н. В. Грисенко, Г. В. Ільїна

Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара

ХАРАКТЕР ЗВ'ЯЗКУ ЕТНІЧНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ І ПСИХОЛОГІЧНОГО ПОТЕНЦІАЛУ В ПІДЛІТКОВОМУ ВІЦІ

Анотація. Подано результати емпіричного дослідження зв'язку психологічного потенціалу особистості з етнічною ідентичністю в підлітковому віці. Визначено, що успішність формування психологічного потенціалу особистості визначають мірою реалізації основних його функцій: самовизначення, збереження етнічної ідентичності та її реалізації. Доведено, що підлітки з високим рівнем етнічної ідентичності мають високі показники виявлення складових елементів психологічного потенціалу особистості, а саме життєстійкості, усвідомленості життя й самоактуалізації.

Ключові слова: психологічний потенціал, особистісний потенціал, етнічна ідентичність, життєстійкість, осмисленість життя, самоактуалізація.

Аннотация. Обосновано представление о феномене психологического потенциала личности и выделены критерии успешности его формирования в подростковом возрасте. Проанализированы результаты эмпирического исследования взаимосвязи этнической идентичности с составляющими психологического потенциала личности, а именно жизнестойкостью, осмысленностью жизни и самоактуализацией.

Ключевые слова: психологический потенциал, личностный потенциал, этническая идентичность, жизнестойкость, осмысленность жизни, самоактуализация.

Постановка проблеми дослідження. Питання збереження психологічного благополуччя в сучасному світі з його глобалізацією, пришвидшенням темпу життя набувають усе більшої актуальності. Повноцінне функціонування людини неможливе без реалізації її психологічного потенціалу, який є і ресурс розвитку,

і стрижень особистості, що сприяє її збереженню в умовах кризи та зміни середовища (Olefir, 2012; Personality potential: structure & diagnostics, 2011; Zymivets, 2012). Отже, пошук шляхів його реалізації й формування – важлива проблема соціалізації.

Підлітковий вік є один з найгостріших кризових етапів становлення людини, формування її фізичного та психічного Я. Саме в підлітковому віці відбувається активне становлення Я-концепції людини, її ідентичності, психологічного потенціалу, але поряд з тим саме це й обумовлює нестабільність і вразливість особистості до негативного впливу соціально-політичної та економічної напруженості на вказаному віковому етапі (Kuzmin, 2012; Levytskyi, 2010; Makarenko, 2012; Tsokota & Tolstaya, 2011). Етнічна ідентичність як один із видів соціальної ідентичності особистості також активно формується в підлітковому віці, і ми вважаємо, що в умовах соціального конфлікту, у якому перебуває Українська держава, саме вона може стати чинником, який сприятиме стабілізації особистості, активізуватиме формування та реалізацію її психологічного потенціалу, що сприятиме успішній адаптації особи до несприятливих умов життєдіяльності. Крім того, етнічну ідентичність можна розглядати як таку силу, що здатна об'єднати всіх представників певної спільноти в єдине ціле, мотивувати їх на досягнення соціально значущих цілей та сприяти культурному, інтелектуальному й економічному розвитку нації.

Мета написання статті – теоретично обґрунтувати та емпірично дослідити характер зв'язку етнічної ідентичності підлітка та його психологічного потенціалу.

Поняття «психологічний потенціал особистості» – відносно нове для психологічної науки, на сьогодні не існує єдиного та загальноприйнятого його визначення й моделі. Так, Н. В. Зимівець визначає його як «динамічну самокеровану систему можливостей особистості, які можуть бути задіяні для вирішення певних завдань, пов'язаних із забезпеченням необхідних умов життєдіяльності та розширенням самих потенцій людини і можливостей її самореалізації» (Zymivets, 2012). Водночас, як зазначає Є. Зав'ялова, особистісний потенціал – це «сукупність особистісного ресурсу і рівня розвитку самопізнання, які забезпечують процес саморегуляції та самореалізації в змінених умовах існування» (Zavialova, 2001). Згідно з уявленнями Д. О. Леонтьєва, особистісний потенціал – це «інтегральна системна характеристика індивідуально-психологічних особливостей особистості, покладена в основу здатності особистості діяти згідно зі стійкими внутрішніми критеріями та орієнтирами і зберігати стабільність смислових орієнтацій та ефективність діяльності на тлі тиску і зміни зовнішніх умов (Personality potential: structure & diagnostics, 2011). Незважаючи на достатньо суттєві відмінності в розумінні феномену, беззаперечним є факт, що психологічний потенціал особистості – основна рушійна сила її розвитку та самоактуалізації.

Як і вся особистість, психологічний потенціал зазнає значних якісних змін у підлітковому віці. Його структурні компоненти, а саме гносеологічний, аксіологічний, або ціннісний, творчий, комунікативний та художній потенціали (Personality potential: structure & diagnostics, 2011), тісно пов'язані між собою, взаємно стимулюють свій розвиток, розгортаючись у діяльності підлітка та реалізуючи процес самоактуалізації особистості.

Зважаючи на той факт, що поняття психологічного потенціалу особистості є достатньо широке і може бути розглянуто з кількох позицій, ми у своєму дослідженні зупинилися на функціональному підході та виходили з положення про те, що успішність формування психологічного потенціалу особистості може бути визначено через те, наскільки повно реалізуються його функції: *самовизначення* як здатність вибору цілей, яких прагне досягти особистість; *реалізація* як здійснення вибору можливої альтернативи, а також перехід до безпосередньої діяльності щодо її реалізації, що стимулює розвиток особистості, впливає на її продуктив-

ність, та можливість актуалізувати особистісний потенціал на практиці; і *збереження* як відчуття стабільності особистості, утримання її цілісності (Zymivets, 2012; Personality potential: structure & diagnostics, 2011).

Ще одним важливим компонентом особистості є її ідентичність, що може бути презентована кількома видами, зокрема соціальною ідентичністю, у якій сконцентровано уявлення особистості про своє місце в системі соціальних відносин. Дослідниці В. Р. Цокота та О. І. Толстая підкреслюють, що ідентичність є один із факторів, що утворюють психологічну основу свідомої поведінки людини (Tsokota & Tolstaya, 2011). Етнічна ідентичність – це вид соціальної ідентичності особистості, що визначає ставлення особистості до себе як представника певної етнічної групи та значно впливає на його соціальне життя (Shergalieva, 2014). Крім того, в умовах сучасних соціальних трансформацій, уніфікацій та стандартизації, пов'язаних із глобалізацією, саме етнічна ідентичність особистості може стати засобом збереження особистісної цілісності й соціокультурної унікальності.

Саме в підлітковому віці відбувається інтенсивне становлення особистості, її самоусвідомлення. Окремі структури особистості, у тому числі етнічна ідентичність та психологічний потенціал, набувають цілісності та формуються в системі (Khotinets 2013).

Так, у окремих дослідженнях встановлено взаємозв'язок між життєстійкістю особистості й окремими видами її ідентичності (Zaidi et al., 2014). М. В. Курбатова встановила, що існує значущий прямо пропорційний кореляційний зв'язок між професійною ідентичністю й показником життєстійкості, зокрема атитюдами залученості, контролю та прийняття ризику (Kurbatova & Domashenkina, 2015). М. В. Кузьмін установив, що юнаки активно спираються на якість життєстійкості під час подолання кризи гендерної, професійної та сімейної ідентичності. Юнаки й дівчата, що прагнуть контролю над власним життям, активно включені у процес життя та готові ризикувати, менш схильні категоризувати себе в негативних термінах та легше переживають кризу ідентичності. Особи ж з негативною ідентичністю (що мають негативну оцінку власного соціального статусу або ідентифікують себе з групою, що негативно оцінюють у соціумі) мають нижчі показники життєстійкості (Kuzmin, 2012). Утім вплив етнічної ідентичності як одного з видів соціальної ідентичності особистості на її життєстійкість досліджено недостатньою. Саме ці факти взято за основу припущення про те, що і етнічна ідентичність, як один із видів соціальної ідентичності особистості, пов'язана з її психологічним потенціалом, а саме: підлітки з високим рівнем етнічної ідентичності можуть мати вищий рівень життєстійкості, порівняно з особами з низьким рівнем сформованості етнічної ідентичності.

Конструювання власної ідентичності невід'ємно пов'язано з експериментуванням ролями, які може грати особистість, їх активне освоєння є одним з факторів, що стимулює осмисленість життя (Williams, 2014). Наприклад, у дослідженні М. Є. Шаріпової в результаті порівняльного аналізу встановлено, що виражене відчуття належності до власної етнічної групи, до її традицій та культури, високий рівень етнічної ідентичності сприяє розвитку відчуття наповненості життя, його усвідомленості, орієнтації на майбутнє, контрольованості, й навпаки, для осіб з низьким рівнем етнічної ідентичності характерні низький рівень усвідомленості життя, відчуття його наповненості та орієнтації на майбутнє (Sharipova, 2013).

Етнічна ідентичність відіграє також важливе значення у процесі самореалізації особистості (Gullan et al., 2013). Етнічне самовизначення, як один із кроків її становлення, спрямовано на задоволення потреби в укріпленні особистості та пошуку сенсу життя шляхом співвіднесення власного життєвого шляху з життям свого етносу. Крім того, етнічне оточення значно впливає на формування системи смислів особистості, імпліцитно передаючи їй систему етнічних цінностей у

процесі соціалізації (Umaña-Taylor, 2015). За З. В. Поповою, «найглибше джерело самореалізації закладено, з одного боку, у суперечності між потребою людини злитися з етносом, а з іншого – виокремити себе з нього з метою індивідуалізації» (Порова, 2005). Виходячи з цього, ми сформулювали припущення про те, що особи з високим рівнем сформованості етнічної ідентичності мають вищу осмисленість життя, ніж особи з низьким рівнем розвитку етнічної ідентичності.

Як свідчать емпіричні дослідження, позитивна етнічна ідентичність тісно пов'язана із самоактуалізацією особистості, саме в контексті самовідношення. Так, А. В. Миронов установив, що позитивна етнічна ідентичність має значущий зв'язок з показником самоприв'язаності та самоповаги. Позитивне ставлення до власної та чужих етнічних груп сприяє формуванню в підлітка поваги до себе та позитивного Я-образу. Також встановлено позитивний кореляційний зв'язок між показником упевненості в собі та загальним рівнем етнічної ідентичності, а також вираженістю її афективного та когнітивного компонентів. Натомість розвиток етноігілістичних установок, що відображають небажання підтримувати власні етнокультурні цінності, є перешкода для формування позитивного та ціннісного ставлення до власного Я (Mironov, 2012).

Аналіз та узагальнення теоретичного матеріалу з проблеми дослідження, дали можливість сформулювати три емпіричні гіпотези:

1. підлітки з високим рівнем сформованості етнічної ідентичності мають вищий рівень життєстійкості;
2. особи з високим рівнем сформованості етнічної ідентичності мають вищу осмисленість життя, ніж особи з низьким рівнем розвитку етнічної ідентичності;
3. позитивна етнічна ідентичність пов'язана з високими показниками самоактуалізації особистості.

Викладення основного матеріалу дослідження. У процесі планування дослідження обрано дескриптивну та кореляційну стратегії дослідження. Як незалежна змінна в ньому виступала етнічна ідентичність, а як залежна змінна – психологічний потенціал особистості підлітка.

Для дослідження відібрано репрезентативну вибірку із 60 підлітків віком від 12 до 15 років. На першому етапі дослідження з вибірки ми сформулювали дві групи досліджуваних за критерієм ступеня сформованості етнічної ідентичності, що був визначений за допомогою психодіагностичної методики Дж. Фінні:

– група досліджуваних з низьким рівнем сформованості етнічної ідентичності (N=30, серед них 60 % хлопців та 40 % дівчат. Середній вік групи – 13, 33 років);

– група досліджуваних з високим рівнем сформованості етнічної ідентичності (N=30, серед них 41 % хлопців та 59 % дівчат. Середній вік групи – 13, 41 років).

Виходячи з накреслених гіпотез дослідження, ми підібрали психодіагностичний інструментарій, що складається з двох блоків, спрямованих на дослідження успішності формування психологічного потенціалу («Тест життєстійкості» (авт. С. Мадді у адаптації Д. О. Леонтьєва та О. І. Рассказової), «Тест смисложиттєвих орієнтацій» (авт. Д. О. Леонтьєв), «Модифікований опитувальник діагностики самоактуалізації особистості» (САМОАЛ) (авт. Е. Шостром, адапт. О. В. Лазукін) та етнічної ідентичності особистості (методика Дж. Фінні, що дає змогу оцінити ступінь сформованості етнічної ідентичності (адапт. Г. М. Арбітайло) та її афективного й когнітивного компонентів, розроблена на основі теорії М. Барретта, «Шкальний опитувальник О. Л. Романової для дослідження етнічної ідентичності дітей та підлітків», методика «Типи етнічної ідентичності» (авт. Г. У. Солдатова, С. В. Рижова).

Окрім емпіричних методів, у нашому дослідженні також використано кількісний та якісний аналіз отриманих даних. Для визначення математичних критеріїв з обробки даних ми перевірили відповідність нормальному розподілу значень

за шкалами використаних методик. Перевірку здійснено за допомогою розрахунку значень асиметрії та ексцесу, а також одновибіркового критерію Колмогорова–Смирнова. Оскільки розподіл значень за більшістю шкал у обох групах не відповідав нормальному, для встановлення значущих відмінностей між групами використано U-критерій Манна–Уїтні, а для встановлення взаємозв'язків – коефіцієнт рангової кореляції Спірмена.

У ході статистичного аналізу ми порівняли розподіл усереднених показників у групах досліджуваних з низьким та високим рівнем сформованості етнічної ідентичності за шкалами методики «Типи етнічної ідентичності», що дає змогу вивчити спрямованість етнічної ідентичності особистості. Нижче наведемо тільки значущі відмінності між групами.

Таблиця 1

**Відмінності у спрямованості етнічної ідентичності
між групами з низьким та високим рівнями сформованості ЕІ**

Шкала	Середнє значення у групі з низьким рівнем сформованості ЕІ	Середнє значення у групі з високим рівнем сформованості ЕІ	Значення U-емп.	Рівень значущості відмінностей
Позитивна етнічна ідентичність	12,93	17,48	165	$p \leq 0,01$
Етноогоїзм	8,17	4,64	245	$p \leq 0,01$
Етноізоляціонізм	7,43	3,48	211	$p \leq 0,01$

У групі осіб з високим рівнем сформованості етнічної ідентичності високими є показники позитивної або нормальної етнічної ідентичності, що характеризується наявністю позитивних образів як своєї, так і іншої етнічної групи, що свідчить про високий рівень етнічної обізнаності особи та є фактор оптимальної міжетнічної взаємодії. Водночас у групі осіб з низьким рівнем сформованості етнічної ідентичності спостерігається збільшення показників за гіперболізованими формами ідентичності (етноогоїзм та етноізоляціонізм), що свідчить про наявність позитивного образу власної етнічної групи, але негативні образи інших груп. Виокремлені нами групи розрізняють також і за ступенем вираженості показників життєстійкості.

Таблиця 2

**Відмінності в показниках життєстійкості між групами
з низьким та високим рівнем сформованості ЕІ**

Шкала	Середнє значення у групі з низьким рівнем сформованості ЕІ	Середнє значення у групі з високим рівнем сформованості ЕІ	Значення U-емп.	Рівень значущості відмінностей
Життєстійкість	66,93	83,06	203	$p \leq 0,01$
Залученість	26,97	35,97	215	$p \leq 0,01$
Контроль	24,19	29,39	229	$p \leq 0,01$
Прийняття ризику	13,84	17,7	261	$p \leq 0,01$

Ми отримали значні відмінності між середніми показниками за всіма шкалами тесту життєстійкості: залученість, контроль, прийняття ризику. Це вказує на те, що особи з високим рівнем сформованості етнічної ідентичності відчують себе впевненішими в результатах власної діяльності та своїй здатності самостійно конструювати життєвий шлях, перебувають у пошуку нового досвіду, що сприятиме актуалізації їх особистості, а також відчують себе залученими до життя, що свідчить про активну життєву позицію особистості.

У процесі кореляційного аналізу даних виявлено значущий прямопропорційний зв'язок між показниками життєстійкості й рівнем сформованості етнічної ідентичності та її компонентами. Результати проілюстровано графічно за допомогою такої кореляційної плеяди (рис. 1).

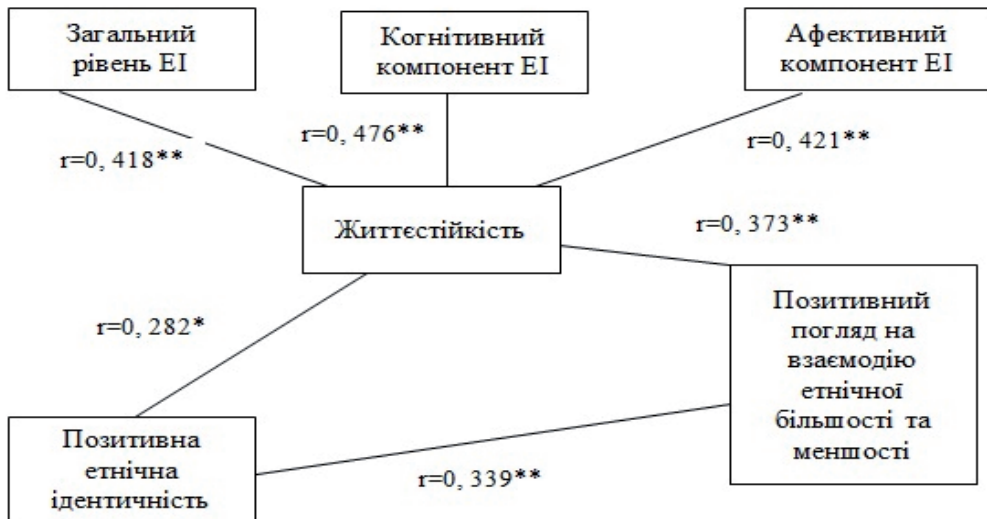

Рис. 1. Кореляційна плеяда «Зв'язок між життєстійкістю та етнічною ідентичністю підлітка»

На рис. 1 можна побачити, що є зв'язок між конструктом життєстійкості та всіма компонентами етнічної ідентичності особистості, позитивним поглядом на взаємодію етнічної більшості та меншості і позитивною спрямованістю етнічної ідентичності.

Таким чином, можна зробити висновок про те, що наявність позитивного образу себе, власної етнічної групи та інших етнічних груп, оцінка результатів між-етнічної взаємодії як позитивних, сприяє підвищенню в особи прагнення здобуття нового досвіду та готовності ризикувати для його отримання, що позитивно впливає на складові елементи Я-концепції особистості.

Як можна побачити з табл. 2, особи з високим рівнем сформованості етнічної ідентичності, на відміну від осіб з низьким її рівнем, мають вищі оцінки за всіма шкалами усвідомленості життя, тобто вони мають вищу загальну осмисленість життя, схильні ставити перед собою значущі цілі, що допомагають шукати сенс та проектувати життєвий шлях, більше задоволені вже досягнутими результатами власної діяльності та оцінюють власне життя як емоційно насичене, наповнене, таке, що дає задоволення.

Вони також мають вищі показники інтернального локусу контролю, але водночас і вищі показники екстернального локусу контролю, що може бути свідченням їх більшої гнучкості та адаптивності.

Таблиця 3

Відмінності в показниках усвідомленості життя між групами з високим та низьким рівнями сформованості ЕІ

Шкала	Середнє значення у групі з низьким рівнем сформованості ЕІ	Середнє значення у групі з високим рівнем сформованості ЕІ	Значення U-емп.	Рівень значущості відмінностей
Осмисленість життя	76,03	110,39	37,45	$p \leq 0,01$
Цілі	23,67	33,7	119	$p \leq 0,01$

Закінчення табл. 3

Шкала	Середнє значення у групі з низьким рівнем сформованості EI	Середнє значення у групі з високим рівнем сформованості EI	Значення U-емп.	Рівень значущості відмінностей
Процес	24,3	31,82	182	$p \leq 0,01$
Результат	19,53	26,76	151,5	$p \leq 0,01$
Локус контролю Я	18,27	24,82	148	$p \leq 0,01$
Локус контролю життя	22,7	31,06	142,5	$p \leq 0,01$

Як було зазначено, одним із критеріїв сформованості та реалізації психологічного потенціалу особистості є ступінь її самоактуалізації. Так, ми порівняли групи за окремими її показниками (табл. 3).

Таблиця 4

Відмінності в показниках самоактуалізації між групами з низьким та високим рівнями сформованості EI

Шкала	Середнє значення у групі з низьким рівнем сформованості EI	Середнє значення у групі з високим рівнем сформованості EI	Значення U-емп.	Рівень значущості відмінностей
Орієнтація в часі	7,68	9,82	238	$p \leq 0,01$
Погляд на природу людини	6	8,18	286	$p \leq 0,05$
Потреба в пізнанні	6,95	8,59	253	$p \leq 0,01$
Спонтанність	4,97	5,91	314	$p \leq 0,05$
Контактність	5,55	7,27	224	$p \leq 0,01$

Отримані результати (табл. 4) дають можливість стверджувати, що особи з високим рівнем сформованості етнічної ідентичності, на відміну від осіб з низьким рівнем її сформованості, відчують себе комфортно у стані «тут і тепер», не відкладаючи життя на майбутнє та не заглиблюючись у минуле, що цілком узгоджується з описаними раніше відмінностями за атитюдом життєстійкості «залученість», що дає змогу оцінити ступінь безпосередньої включеності особистості в події її життя. Також представники цієї групи мають позитивний погляд на природу людини, що, на нашу думку, пов'язано також з формуванням образів представників інших національностей та етнічних груп у цілому й обумовлює ступінь їх позитивності/негативності та, у свою чергу, спрямованість (тип) етнічної ідентичності. Крім того, особи з високим рівнем сформованості етнічної ідентичності відкритіші новому досвіду, мають більшу спонтанність, що ґрунтується на впевненості в собі та довірі до світу, а також виявляють більшу контактність. Під час кореляційного аналізу встановлено, що позитивний тип етнічної ідентичності пов'язаний з такими аспектами самоактуалізації, як спонтанність, контактність і гнучкість у спілкуванні.

Таким чином, у ході емпіричного дослідження і статистичного аналізу отриманих результатів ми встановили, що успішність формування психологічного потенціалу залежить від етнічної ідентичності підлітка. З висунутих на початку дослідження трьох емпіричних гіпотез у ході статистичного аналізу дві підтверджено повністю, одну – частково:

1. припущення про те, що підлітки з високим рівнем сформованості етнічної ідентичності мають вищий рівень життєстійкості, повністю підтвердилось. Виявлено значущі відмінності між показниками життєстійкості та всіх її атитюдів (за-

лученість, контроль, прийняття ризику) у групах досліджуваних з низьким та високим рівнем сформованості етнічної ідентичності. Також ми зафіксували значущі зв'язки між рівнем сформованості етнічної ідентичності, її компонентами та життєстійкістю особистості, що дає змогу зробити висновок про важливість сформованої етнічної ідентичності для подолання особистістю стресових ситуацій;

2. гіпотеза щодо вищого ступеня виявлення в осіб з високим рівнем сформованості етнічної ідентичності осмисленості життя також підтвердилась. Виокремлені нами групи мають значущі відмінності в осмисленості життя і її компонентах. Крім того, зафіксовано цікаві закономірності зв'язку між осмисленістю життя й типом етнічної ідентичності: позитивна етнічна ідентичність прямо пропорційно пов'язана з осмисленістю життя та її компонентами, водночас гіперболізовані її форми – обернено пропорційно, що дає змогу зробити висновок про важливість для успішного становлення психологічного потенціалу особистості не тільки рівня сформованості етнічної ідентичності, а також і її конструктивної спрямованості;

3. позитивний тип етнічної ідентичності пов'язаний з окремими показниками самоактуалізації особистості, що частково підтверджує нашу третю гіпотезу, а саме: показник позитивної етнічної ідентичності прямо пропорційно корелює з гнучкістю особистості у спілкуванні, її контактністю та спонтанністю.

Виходячи з наведених результатів дослідження, можемо зробити висновок про те, що етнічна ідентичність особистості є важливий чинник формування психологічного потенціалу підлітка. Саме тому сферою практичного використання результатів нашого дослідження є психологічне консультування осіб підліткового віку, а також розробка програм, спрямованих на формування в молоді досягнутої позитивної етнічної ідентичності, що сприятливо впливатиме на становлення й реалізацію психологічного потенціалу особистості.

Перспективи ж подальшої розробки теми полягають у розширенні та конкретизації поняття психологічного потенціалу особистості, уточненні характеру його зв'язку з етнічною ідентичністю особистості на різних вікових етапах, дослідженні гендерної специфіки їх залежності та пошуку практичних шляхів формування позитивної етнічної ідентичності особистості.

Бібліографічні посилання

- Gullan, R. L., Power, T. J. & Leff, S. S. (2013), "The Role of Empowerment in a School-Based Community Service Program with Inner-City, Minority Youth", *Journal of Adolescent Research* November, Vol. 1 No. 28, p. 664–689.
- Khotinets, V. Y. (2013), "Ethnic self-awareness and its role in the development of a person's individuality" ["Etnicheskoye samosoznaniye i yego rol' v razvitii individualnosti cheloveka"], *Sotsiologiya – Sociology*, No. 8, p. 165–169.
- Kurbatova, M. V. & Domashenkina, A. S. (2015), "The problem of hardiness and professional identity of modern students" ["Problema zhiznesteiskosti i professional'noi identichnosti sovremennykh studentov"], available at: http://lomonosov-msu.ru/archive/Lomonosov_2015/data/928/uid89940_report.pdf
- Kuzmin, M. Y. (2012), *Students' identity crisis and its connection with hardiness [Krizis identichnosti u studentov i ego svyaz s zhiznesteiskost'yu]*, Author's abstract in candidacy for a degree of Ph. D. in Psychology: 19.00.01 – General Psychology, Personality Psychology, The History of Psychology, Saint-Petersburg.
- Levytskyi, V. (2010), "Ethnic identity in the system of values of the modern Ukrainian students" ["Etnichna identychnist v systemi tsinnostey suchasnoho ukraiinskoho studentstva"], *Etnichna istoriya narodiv Yevropy – The Ethnic History of the Peoples of Europe*, Vol. 32, p. 49–54.

- Makarenko, S. S. (2012), "National identity as a component of formation of a personality Self-concept" ["Natsional'na identychnist' yak skladova formuvannya Ya-kontseptsii osobystosti"]. *Naukovyi visnyk Lvivs'koho derzhavnoho universytetu vnutrishnikh sprav. Seriya: Psichologichna – Scientific Bulletin of Lviv State University of Internal Affairs. Psychological Series*, Vol. 2, p. 345–354.
- Mironov, A. V. (2012), "Ethnic identity as a factor of self-attitude formation" ["Etnicheskaya identichnost' kak faktor formirovaniya samootnosheniya lichnosti"]. *Teoriya i praktika obschestvennoho razvitiya – The Theory and Practice of Public Development*, No. 11, p. 116–119.
- Olefir, V. O. (2012), "Personality potential as a factor of psychological well-being" ["Osobystyni potentsial yak faktor psykholohichnoho blahopoluchcha"], *Naukovyi chasopys Natsionalnoho pedahohichnoho universytetu imeni M. P. Drahomanova. Seriya 12: Psichologichni nauky – Scientific Bulletin of Mychailo Drahomanov National Pedagogic University, Series 12: Psychological Sciences*, Vol. 37, p. 223–226.
- Personality potential: structure & diagnostics [Lichnostnyi potentsial: struktura i diagnostika] (2011), D. A. Leontiev (Ed.), Smysl, Moscow.
- Popova, S. V. (2005), *Philosophic and cultural aspects of the analysis of ethnic identity [Filosofskiy i kulturologicheskiye aspekty analiza etnicheskoi identichnosti]*, Author's abstract in candidacy for a degree of Ph. D. in Philosophy: 09.00.13, Stavropol.
- Sharipova, M. Y. (2013), *Ethnic and cultural characteristics of subjective picture of a lifetime [Etnokul'turnye osobennosti subyektivnoi kartiny zhiznennogo puti]*, Author's abstract in candidacy for a degree of Ph. D. in Psychology: 19.00.01 – General Psychology, Personality Psychology, The History of Psychology, Saint-Petersburg.
- Shergalieva, M. T. (2014), "Ethnic identity as a type of social identity" ["Etnicheskaya edintichnost' kak vid sotsialnoi identichnosti"]. *Vestnik Saratovskogo gosudarstvennogo tekhnicheskogo universiteta – The Bulletin of Yuri Gagarin State Technical University of Saratov*, Vol. 1 (76), p. 207–211.
- Tsokota, V. R. & Tolstaya, E. I. (2011), "The level of formation of social identity as an index of personal maturity" ["Sformirovannost' sotsialnoy identichnosti kak pokazatel urovnya lichnostnoi zrelosti"], *Visnyk Kharkivs'koho natsionalnoho universytetu imeni V. N. Karazina. Seriya: Psichologhiya – The Bulletin of V. N. Karazin Kharkiv National University. Series: Psychology*, No. 985 Vol. 48, p. 82–86.
- Umaña-Taylor, A. J. (2015), "Ethnic identity research: How far have we come?". In C. E. Santos, A. J. Umaña-Taylor (Eds.). *Studying ethnic identity: Methodological and conceptual approaches across disciplines*, American Psychological Association, Washington, DC, p. 11–26.
- Williams, J. L. (2014), "The Protective Role of Ethnic Identity for Urban Adolescent Males Facing Multiple Stressors". *Journal of Youth and Adolescence*, Vol. 43 Issue 10, p. 1728–1741.
- Zaidi, A. U., Couture-Carron, A., Maticka-Tyndale, E. & Arif, M. (2014), "Ethnic Identity, Religion, and Gender: An Exploration of Intersecting Identities Creating Diverse Perceptions and Experiences with Intimate Cross-Gender Relationships Amongst South Asian Youth in Canada". *Canadian Ethnic Studies*, Vol. 46 No. 2, p. 27–54.
- Zavialova, Y. K. (2001), "Psychological mechanisms of a person's social adaptation" ["Psichologicheskiye mekhanizmy sotsialnoy adaptatsii cheloveka"]. *Vestnik Baltiyskoy Pedagogicheskoy Akademii – The Bulletin of Baltic Pedagogic Academy*, Vol. 40, p. 55–60.
- Zymivets, N. V. (2012), "The development of children's and youth's personality potential in the process of social and pedagogic activity" ["Pozvytyk osobystisnoho potentsialu ditey ta molodi u protsesi sotsialno-pedahohichnoyi diyal'nosti"]. *Psicholoho-*

Надійшла до редколегії 08.04.2016

УДК 159.923

А. Г. Четверик-Бурчак, В. Є. Куц*Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара*

СИСТЕМНА РЕФЛЕКСІЯ ЯК ПРЕДИКТОР ОПТИМАЛЬНОГО ФУНКЦІОНУВАННЯ ЮНАКІВ

Анотація. Подано результати емпіричного та теоретичного аналізу проблеми визначення особистісних ресурсів оптимального функціонування людини. Обґрунтовано доцільність розгляду рефлексії як системного утворення, вираженого у трьох формах репрезентації (системна рефлексія, квазірефлексія, інтроспекція). Доведено зв'язок системної рефлексії із суб'єктивним та психологічним благополуччям, переживанням людиною стану безперервності психічного здоров'я. Виявлено, що співвідношення видів рефлексії старшокласників відповідає нормативним показникам дорослої людини. Емпірично доведено відсутність статевих відмінностей за різними видами рефлексії та формами прояву благополуччя старшокласників.

Ключові слова: системна рефлексія, квазірефлексія, інтроспекція, безперервність психічного здоров'я, психологічне благополуччя, суб'єктивне благополуччя.

Аннотация. Рассмотрена проблема внутриличностных детерминант оптимального функционирования человека, представлен теоретический анализ его структурных компонентов. Исследована связь гармоничного состояния человека с рефлексией как устойчивой личностной характеристикой. Эмпирически проанализирована роль конструктивных и неконструктивных форм рефлексии в обеспечении переживания человеком субъективного, психологического благополучия и непрерывности психического здоровья. Доказано отсутствие статистически значимых половых различий в показателях рефлексии и признаках оптимального функционирования старшеклассников.

Ключевые слова: системная рефлексия, квазірефлексия, интроспекция, непрерывность психического здоровья, психологическое благополучие, субъективное благополучие.

Постановка проблеми. Підвищення рівня стресогенності життя людини в ХХІ ст., нестабільність політичних та соціально-економічних умов життєдіяльності зумовлюють актуальність вивчення особистісних ресурсів людини, що потенційно опосередковують ефективність її життєздійснення. Сучасні напрями психології, зокрема позитивна психологія та психологія здоров'я, усе частіше апелюють до вивчення внутрішніх ресурсів та особистісних якостей, які забезпечують не тільки ефективне уникнення різноманітних розладів та негативних станів, а й спроможні опосередковувати досягнення людиною оптимального функціонування, сприяють її психологічному здоров'ю (Argyle, 2001). Операціоналізація оптимального функціонування людини через такі психологічні феномени, як задоволеність життям, переживання людиною гедоністичного та евдомоністичного благополуччя, безперервності психічного здоров'я, забезпечує всебічний опис гармонійного стану людини, який відображає зрілість її внутрішнього світу та сприяє ефективній протидії стресогенним ситуаціям.

Зазначені категорії можна розглядати як наслідковий результат ефективної взаємодії людини із власним внутрішнім світом та із соціальним середовищем, результат сприйняття ситуацій життєдіяльності в усіх її аспектах, включаючи полюс суб'єкта та полюс об'єкта. Це визначає актуальність пошуку внутрішніх ресурсів людини, що зумовлюють пристосованість людини до життя, забезпечують її гармонійний стан. Потенційною детермінантою досягнення оптимального функціонування можна вважати системну рефлексію як стійку особистісну властивість, виокремлення якої є результат диференційованого підходу до виміру рефлексивної поведінки.

Розуміння рефлексії протягом усієї історії становлення психологічного знання мало багато підходів. Від суто філософського, де Дж. Локк визначав її як спостереження, якому розум підпорядковує свою діяльність, до суто психологічного підходу І. Карпова, який вважав, що рефлексію слід розглядати у трьох основних модальностях психіки особистості: рефлексія як стан, як властивість і як процес (Karпов, 2003).

Неоднозначне ставлення до рефлексії було в період структуралізму, функціоналізму, біхевіоризму та гештальтпсихології, що пояснювалося природничо-науковим підходом (Leontiev & Averina, 2011). Але всупереч історичній трансформації, поняття рефлексії привертає до себе увагу багатьох дослідників і до сьогодні. Зважаючи на різноманітність теоретичних підходів, визначати рефлексію як суто конструктивну властивість людини було б свідченням обрання вузького дослідного курсу.

Підтверджуючи значущість даного феномену в особистісній структурі, дослідники стали прибічниками двох полярних поглядів. Одні акцентують увагу на деструктивних характеристиках рефлексії, таких як більша орієнтованість на власні переживання, а не на рішучі дії, аргументуючи ці положення результатами досліджень, які позитивно корелюють із патологічними станами, песимізмом і нейротизмом, та негативно – з успішним вирішенням проблем та соціальною підтримкою. Інші розглядають рефлексію як найважливіший механізм самопізнання, що лежить в основі особистісного розвитку та є завдання розробки сучасних теоретичних підходів та психотерапії (Leontiev & Osin, 2014). Сучасні дослідження зазначеної проблеми також відображають амбівалентність і неоднозначність ролі рефлексії в забезпеченні оптимального функціонування людини (Harrington & Loffredo, 2011). Зокрема, F. Raes довів наявність позитивних кореляційних зв'язків рефлексії з проявами тривожності, нейротизму та депресивних симптомів (Raes, 2010). У своїх дослідженнях J. A. Lyke рефлексію розглядав як чинник, що статистично значущо опосередковує благополуччя людини (Lyke, 2009). D. Stein та A. Grant довели позитивний зв'язок рефлексії та психологічного благополуччя лише за умови високого рівня самооцінки в досліджуваних (Stein & Grant, 2014).

У своїй праці ми спираємося на новітній диференційований підхід до оцінки рефлексії, запропонований Д. О. Леонтьєвим, який дає змогу поєднати амбівалентність поглядів на сутність рефлексії. Згідно із зазначеним підходом, поняття рефлексії складається як з конструктивних, так і неконструктивних характеристик, які втілюються у трьох самостійних її видах: системна рефлексія, інтроспекція та квазірефлексія (Leontiev & Osin, 2014). Позитивний тип рефлексії поєднує в собі можливості багатовимірного погляду особистості на актуальну ситуацію, включаючи полюс суб'єкта, полюс об'єкта та можливі альтернативи. Це допомагає людині володіти ситуацією і при цьому бачити власну позицію як важливий елемент конструктивного вирішення екзистенціальних проблем. Цікаво, що даний вид рефлексії дослідники пов'язують з позитивною самотністю як показником того, що особистість творчо використовує стан усамітнення та не прагне до компенсаторного пошуку спілкування (Osin & Leontiev, 2013). Неконструктивну частину рефлексії визначають у таких особистісних характеристиках, як неможливість сприймати ситуацію за принципом «тут і зараз», що супроводжується резонерством, виходом у фантазійний простір та розглядають як захисний механізм, який не дає змогу вирішити конкретну ситуацію. За результатами досліджень така характеристика рефлексії має слабкий кореляційний зв'язок з наявністю конструктивного внутрішнього діалогу та сильний з феноменом внутрішнього конфлікту (Astretsov & Leontiev, 2015). Інший варіант неконструктивного функціонування рефлексії вбачають у надмірному зосередженні людини на власних переживаннях (румінація), що також блокує діяльнісний компонент вирішен-

ня проблеми, позитивно корелює з негативним самовідношенням, низьким рівнем осмисленості життя й негативно корелює з показниками толерантності до невизначеності, особистісної тривожності (Leontiev & Osin, 2014).

Мета написання статті – визначити характер зв'язку рефлексії з ознаками оптимального функціонування людини.

Досягнення поставленої мети передбачає такі **завдання** емпіричного дослідження:

1) емпірично дослідити характер зв'язку різних типів рефлексії (системна рефлексія, квазірефлексія, інтроспекція) з переживанням людиною благополуччя та безперервності психічного здоров'я;

2) визначити співвідношення конструктивної та негативної рефлексії в досліджуваних;

3) виявити наявність гендерних відмінностей за всіма досліджуваними феноменами.

Організація емпіричного дослідження.

Обґрунтування вибірки емпіричного дослідження

Загальна кількість досліджуваних становила 60 осіб: 28 дівчат та 32 хлопці віком від 15 до 17 років, учнів 10-х та 11-х класів. Дослідження проводили на базі загальноосвітніх шкіл м. Дніпропетровська та м. Кривого Рогу. Фокус роботи орієнтовано на старшокласників з метою виявити показники на ще не досліджуваній віковій категорії за даною проблематикою.

Підлітковий вік уперше дає особистості можливість адекватно сприймати зовнішню оцінку власного образу. На думку Л. І. Божович, саме на цьому віковому етапі виникає новий рівень самосвідомості, характерною рисою якого є поява в підлітка здібності й потреби пізнати самого себе як особистість, що володіє характерними саме їй, на відміну від усіх інших людей, особливими якостями (Bozhovich, 2007). Наслідковими явищами такої диференційованості відчуттів, повноти й детальності сприйняття власного «Я» в усьому соціальному різноманітті стають конфліктні відносини з батьками та можливі характерологічні аномалії, емоційні розлади, які можуть у подальшому виявити себе як стійкі риси характеру. Ураховуючи перелічені труднощі, які можуть дестабілізувати гармонічний стан підлітка, актуальним вважають пошук допоміжних внутрішніх ресурсів.

Обґрунтування методів дослідження. Відповідно до теоретично обґрунтованих уявлень про потенційний зв'язок рефлексії з оптимальним функціонуванням старшокласників було підібрано декілька груп методик.

Одним з компонентів оптимального функціонування людини є задоволеність життям, що розглядають як когнітивний компонент суб'єктивного благополуччя. Задоволеність є результат глобальної оцінки людиною реального життя на основі власних суб'єктивних стандартів щодо життєвого успіху, які формуються на підставі власних настанов та цінностей і під впливом вимог соціального оточення (Diener, 1999). Щоб діагностувати зазначений критерій, було використано опитувальник «Шкала задоволеності життям» Е. Дінера, Р. Емонса, Р. Ларсена та Ш. Гріфін в адаптації Д. О. Леонтьєва і Є. М. Осіна (Osin & Leontiev, 2008).

Для диференційованішої оцінки суб'єктивного благополуччя доречно залучення афективного компонента, що описує емоційну орієнтацію на позитивні або негативні відчуття. Діагностику балансу позитивних та негативних емоцій здійснювали за допомогою «Шкали позитивного афекту та негативного афекту» Д. Уотсона, Л. Е. Кларк, А. Теллегена у модифікації Є. М. Осіна (Osin & Leontiev, 2008).

Таким чином, поєднавши когнітивний та афективний компоненти, можна цілісно оцінювати стан суб'єктивного благополуччя людини: на підставі даних, отриманих за методиками «Шкала позитивного афекту та негативного афекту» та «Шкала задоволеності життям», підраховано інтегрованою показник

суб'єктивного благополуччя за формулою, запропонованою Е. Дінером (Diener, 1984).

Поняття психічного благополуччя характеризує інтегральний показник ступеня самореалізації людини в конкретних життєвих умовах та обставинах, знаходження «творчого синтезу» між запитами соціальної дійсності та розвитком власної індивідуальності (Bradburn, 1969; Diener, 2002). Прихильницею даного евдемоністичного підходу до розуміння психологічного благополуччя є К. Ріфф. В основу своєї багатовимірної моделі психологічного благополуччя дослідниця включила такі компоненти: «позитивні стосунки з оточенням», «автономія», «керування оточенням», «особистісне зростання», «мета в житті» (відчуття спрямованості, розуміння того, що минуле та дійсність мають сенс), «самоприйняття» (позитивне ставлення до себе, прийняття й адекватне ставлення як до поганих, так і позитивних аспектів власної особистості) (Ryff et al., 1995). Показники психологічного благополуччя вимірювали за допомогою «Шкали психологічного благополуччя» К. Ріфф (адаптація Н. Н. Лепешинського) (Lepeshinskij, 2007).

Інтегративний показник благополуччя життя старшокласників оцінено за допомогою опитувальника «Безперервність психічного здоров'я – коротка форма для підлітків» (Adolescent "Mental Health Continuum – Short Form") автора К. Кіза (Keyes, 2002). Підхід автора до оцінки психічного здоров'я ґрунтується на уявленні, згідно з яким психічно здорові індивіди не тільки не мають психічних розладів, але й відчувають задоволення від життя, демонструють ознаки позитивного функціонування, тобто вважають себе психологічно благополучними й соціально адаптованими, що є одна з ознак успішності життєдіяльності особистості.

Рівень розвитку емоційної креативності як конструктивного показника внутрішнього розвитку особистості, її розуміння власних переживань визначався за допомогою опитувальника «Самооцінка емоційної креативності» (Дж. Ейверілл, адаптований І. М. Андреевою) (Andreeva, 2011).

Диференціальну діагностику різних типів рефлексії (системної рефлексії, інтроспекції, квазірефлексії) здійснено з використанням опитувальника «Диференційний тип рефлексії» (Д. О. Леонтьєв, Є. Н. Осін) (Leontiev & Osin, 2014).

На основі результатів даного методичного інструментарію проаналізовано зв'язок елементів оптимального функціонування людини з їх гіпотетичним предиктором – системною рефлексією.

За отриманими результатами проведено кореляційне дослідження із застосуванням кореляційного коефіцієнта r -Пірсона. Для диференціації потенційного впливу форм прояву рефлексії на оптимальне функціонування людини здійснено кореляційно-регресійний аналіз, який дав змогу визначити серед багатьох змінних ті, які вірогідно зумовлюють кожен елемент благополуччя людини окремо. Для встановлення значущості рівня розбіжностей між показниками рефлексії та ефективного життєздійснення використано критерій t -Стюдента для незалежних вибірок. Статистичне оброблення результатів дослідження здійснювали із застосуванням статистичного пакета IBM SPSS Statistics 20.

Вибір параметричних засобів статистичної обробки даних зумовлений попередньо проведеною перевіркою нормальності розподілу.

Результати та їх обговорення

Кореляційний аналіз дав змогу встановити наявність позитивних кореляційних зв'язків системної рефлексії з компонентами емоційної креативності, а саме з підготовленістю, що відображає значущість власної емоційної сфери для людини ($r=0,476$ за $p \leq 0,01$), пряма кореляція спостерігається з новизною, як показником високої оцінки людиною унікальності власних переживань ($r=0,450$ за $p \leq 0,01$), та з ефективністю, як спроможністю користуватися власним емоційним станом у процесі досягнення поставлених цілей ($r=0,293$ за $p \leq 0,05$). Отримані результати дають змогу стверджувати, що основою поважання власних емоцій, їх безумовно-

го прийняття й можливості ефективного використання емоцій для успішного пристосування до навколишнього середовища, вірогідно, є вміння зайняти позицію на дистанції від афективного сприйняття ситуації.

Значущим є зв'язок системної рефлексії з відчуттям суб'єктивного благополуччя людиною ($r=0,278$ за $p \leq 0,05$). Людині властиво залучати рефлексію як внутрішній ресурс для оцінки суб'єктивних відчуттів, щодо свого стану в актуальний проміжок часу. Ця оцінка залежить від спроможності не фіксуватись на переживаннях, що деструктивно впливає на результат, а мобілізовано зібрати інформацію актуального досвіду, дистанційно профільтрувати цю інформацію через процеси внутрішнього діалогу та зробити висновок про свій стан. Швидкість і цілісність проходження цього процесу вірогідно й обумовлює високі показники стану суб'єктивного благополуччя.

Установлено позитивний зв'язок системної рефлексії з психологічним благополуччям ($r=0,555$ за $p \leq 0,01$) та з безперервністю психічного здоров'я ($r=0,466$ за $p \leq 0,01$).

Для дослідження статевих відмінностей у показниках рефлексії та оптимальності функціонування людини використано t-критерій Стьюдента. Установлена відсутність статистично значущих відмінностей між хлопчиками та дівчатами за всіма шкалами, які досліджували (системна рефлексія $t = 1,6$; інтроспекція $t = 1,6$; квазірефлексія $t = 0$; задоволеність життям $t = 1,4$; показники позитивного афекту $t = 0,8$; негативного афекту $t = 0,6$; суб'єктивне благополуччя $t = 1,5$; психологічне благополуччя $t = 1,4$; безперервність психічного здоров'я $t = 0,5$).

Для детальнішого аналізу отриманих емпіричних даних щодо потенційних предикторів, які обумовлюють різні аспекти благополуччя людини, побудовано чотири кореляційно-регресійні моделі. Статистичну обробку здійснювали за допомогою лінійного множинного регресійного аналізу із застосуванням статистичного пакета IBM SPSS Statistics 20. Фактори добирали шляхом виключення з моделі найбільш взаємозалежних факторів з урахуванням значущості коефіцієнтів регресії, оцінених за допомогою t-критерію.

На першому етапі перевіряли вірогідність впливу різних аспектів емоційної креативності та рефлексії, згідно з диференційною моделлю Д. О. Леонтьєва, на задоволеність особистості власним життям. Виділено дві групи незалежних змінних для регресійного аналізу. Елементами першої групи виступили такі показники емоційної креативності: новизна, як спроможність людини сприймати власні незвичайні емоції, що насилу можна вербально описати; ефективність, критерій за допомогою якого пережиті емоції особистості допомагають їй в успішному досягненні життєвих цілей; підготовленість, спроможність розглядати емоції як важливу частину свого життя, аналізувати свої переживання, бути сензитивним до емоційного життя інших людей; автентичність, як показник того, що емоційна реакція відображає індивідуальні оцінки та думки (Averill, 2004). Інша група незалежних змінних містить види рефлексії з неконструктивними формами (інтроспекція як відображення самоаналізу, за якого у фокусі уваги перебуває власне внутрішнє переживання та квазірефлексія як вихід у фантазії, що не мають нічого спільного з актуальною життєвою ситуацією) та адаптивнішою формою – системною рефлексією, яка допомагає людині зайняти метапозицію в будь-якій ситуації та дає можливість за допомогою особистісного дистанціювання оцінити свою позицію як з боку суб'єкта, так і об'єкта, сприяє самодетермінації діяльності людини.

Результати регресійного аналізу посприяли виокремленню двох факторів, які продемонстрували статистично надійну вірогідність впливу критеріїв емоційної креативності на задоволеність особистістю власним життям. Для наочності побудовано двофакторну кореляційно-регресійну модель виду

$$\begin{aligned} &\text{загальний показник задоволеності життям} = \\ &= 5,69 + 0,38 * \text{новизна} + 0,29 * \text{ефективність}. \end{aligned}$$

Результати регресійної статистики наведено в табл. 1.

Таблиця 1

Регресійна статистика для двофакторної моделі вірогідності впливу показників емоційної креативності на задоволеність особистістю власним життям

Показник	Розраховане значення
Множинний R	0,534
R-квадрат	0,285
Скорегований R-квадрат	0,260
Стандартна похибка	5,263

Величина коефіцієнта множинної кореляції для двофакторної моделі задоволеності життям дорівнює 0,534. Два фактори емоційної креативності (новизна та ефективність) прогнозують вірогідність високого рівня задоволеності особистістю власним життям.

Загальну характеристику побудованої кореляційно-регресійної моделі подано в табл. 2.

Таблиця 2

Характеристика кореляційно-регресійних зв'язків між факторами емоційної креативності та загальним показником задоволеності життям

Показник	Коефіцієнти регресії (β)	t-критерій Стюдента	Рівень значущості вірогідності прогнозу, p
Новизна	0,380	3,298	0,001
Ефективність	0,296	2,573	0,01

Стандартні коефіцієнти регресії відображають відносний рівень вірогідності впливу кожного з факторів-предикторів: для змінної «новизни» $\beta=0,380$, для змінної «ефективність» $\beta=0,296$. Усі коефіцієнти статистично значущі.

Значення R-квадрата (коефіцієнта детермінації) дорівнює 0,534. Це означає, що частка дисперсії залежної змінної пояснена регресією, становить 28,5 %. Розрахована регресійна модель значуща за критерієм F-Фішера ($F=11,365$ за $p<0,01$).

Вірогідний вплив зазначених компонентів емоційної креативності пояснюють тим, що задоволеність життям – феномен, який ґрунтується на раціональному рівні розуміння особистістю власних здобутків і переживань. Ця оцінка ґрунтується на минулому досвіді та вже не потребує актуального моніторингу власного стану та вироблення висновку «тут і зараз», людина вже мала можливість категоризувати свої переживання й фактично їх оцінити. Це пояснює наявність факторів новизни та ефективності, які впливають на залежну змінну, і відсутність серед цього переліку показників рефлексії. Адже високий рівень функціонування такого виду рефлексії, як системна демонструє людині ситуацію в диференційованішому вигляді, де задоволеність або незадоволеність мають багато емоційних відтінків, що застерігає людину оцінювати ситуацію в запропонованому вузькому контексті «добре–погано».

На наступному етапі за допомогою лінійного множинного регресійного аналізу перевіряли вірогідність впливу вищезазначених незалежних змінних на безперервність психічного здоров'я людини. Було визначено компоненти рефлексії та емоційної креативності, що демонструють статистично надійну вірогідність впливу на безперервність психічного здоров'я старшокласників. За отриманими даними побудовано двофакторну кореляційно-регресійну модель виду

$$\text{безперервність психічного здоров'я} = 2,04 + 0,38 \cdot \text{новизна} + 0,29 \cdot \text{системна рефлексія}.$$

Результати регресійної статистики наведено в табл. 3.

Таблиця 3

Регресійна статистика для двофакторної моделі вірогідності впливу показників емоційної креативності та рефлексії на безперервність психічного здоров'я

Показник	Розраховане значення
Множинний R	0,578
R-квадрат	0,334
Скорегований R-квадрат	0,310
Стандартна похибка	9,112

Загальну характеристику побудованої кореляційно-регресійної моделі подано в табл. 4.

Таблиця 4

Характеристика кореляційно-регресійних зв'язків між факторами емоційної креативності, рефлексії та показником безперервності психічного здоров'я

Показник	Коефіцієнти регресії (β)	t-критерій Стюдента	Рівень значущості вірогідності прогнозу, p
Новизна	0,383	3,160	0,001
Системна рефлексія	0,294	2,424	0,01

Величина коефіцієнта множинної кореляції для двофакторної моделі задоволеності життям дорівнює 0,578. Один фактор емоційної креативності (новизна) та один фактор рефлексії (системна рефлексія) прогнозують вірогідність високого рівня безперервності психічного здоров'я людини.

Стандартні коефіцієнти регресії відображають відносний рівень вірогідності впливу кожного з факторів-предикторів: для змінної «новизни» $\beta=0,383$, для змінної «системна рефлексія» $\beta=0,294$. Усі коефіцієнти статистично значущі.

Значення R-квадрата (коефіцієнта детермінації) дорівнює 0,334. Це означає, що частка дисперсії залежної змінної пояснена регресією, становить 33,4 %. Розрахована регресійна модель значуща за критерієм F-Фішера ($F=14,277$ за $p<0,01$)

Отримані результати, закономірно вищенаведеної теоретичній аргументації, підтверджують висновок про те, що для відчуття ідентичності психологічного та фізичного «Я», особистість залучає системну рефлексію для оцінки саме актуального стану організму і високий рівень цієї оцінки вірогідно залежить від високих показників за даним критерієм. Критерій новизни є також значущий фактор, який впливає на відчуття особистістю безперервності психічного здоров'я, обумовлюючи унікальність пережитих людиною емоцій, суб'єктивно підвищуючи рівень власної самотності.

На третьому етапі емпіричної обробки даних перевіряли вірогідність впливу тих же незалежних змінних на феномен психологічного благополуччя за вже описаної логікою множинного регресійного аналізу. За визначеними складовими рефлексії та емоційної креативності побудовано двофакторну кореляційно-регресійну модель виду

$$\text{загальний показник психологічного благополуччя} = 206,569 + 0,516 \cdot \text{системна рефлексія} + 0,247 \cdot \text{автентичність}.$$

Результати регресійної статистики наведено в табл. 5.

Таблиця 5

Регресійна статистика для двофакторної моделі вірогідності впливу показників емоційної креативності та рефлексії на психологічне благополуччя

Показник	Розраховане значення
Множинний R	0,606
R-квадрат	0,367
Скорегований R-квадрат	0,345
Стандартна похибка	28,354

Загальну характеристику побудованої кореляційно-регресійної моделі подано в табл. 6.

Таблиця 6

Характеристика кореляційно-регресійних зв'язків між факторами емоційної креативності, рефлексії та загальним показником психологічного благополуччя

Показник	Коефіцієнти регресії (β)	t-критерій Стюдента	Рівень значущості вірогідності прогнозу, p
Системна рефлексія	0,516	4,839	0,001
Автентичність	0,247	2,311	0,01

Величина коефіцієнта множинної кореляції для двофакторної моделі психологічного благополуччя дорівнює 0,606. Один фактор емоційної креативності (автентичність) та один фактор рефлексії (системна рефлексія) прогнозують вірогідність високого рівня відчуття людиною психологічного благополуччя.

Стандартні коефіцієнти регресії відображають відносний рівень вірогідності впливу кожного з факторів-предикторів: для змінної «автентичності» $\beta=0,247$, для змінної «системна рефлексія» $\beta=0,516$. Усі коефіцієнти статистично значущі.

Значення R-квадрата (коефіцієнта детермінації) дорівнює 0,367, тобто частка дисперсії залежної змінної пояснена регресією, становить 36,7 %. Розрахована регресійна модель значуща за критерієм F-Фішера ($F=16,561$ за $p<0,01$)

Наведені емпіричні висновки позитивно корелюють з теоретичними: відчуття психологічного благополуччя, вірогідно, ґрунтується на особистісному високому рівні розвитку такої якості, як системна рефлексія. Функціонування конструктивної рефлексії допомагає успішно усвідомлювати та осмислювати власні емоції та відчуття з приводу ситуації, що склалася, оцінювати її з метапозиції, уникати деструктивного поглиблення у власні переживання та не захоплюватися фантазіями, про що свідчать негативні показники інтроспекції та квазірефлексії. Також на відчуття психологічного благополуччя, вірогідно, впливає такий критерій емоційної креативності, як автентичність, що описує можливість прийняття власних емоцій різної інтенсивності, не втрачаючи особистісної цілісності та направляючи енергію від пережитих почуттів на задоволення поставлених цілей.

Останній етап застосування множинного регресійного аналізу уможливив перевірку впливу вищенаведених незалежних змінних на відчуття людиною суб'єктивного благополуччя. За отриманим висновком щодо предикторів суб'єктивного благополуччя побудовано трифакторну модель виду

$$\text{суб'єктивне благополуччя} = 13,576 + 0,366 \cdot \text{новизна} + 0,335 \cdot \text{ефективність} - 0,259 \cdot \text{квазірефлексія}.$$

Величина коефіцієнта множинної кореляції для трифакторної моделі суб'єктивного благополуччя дорівнює 0,567. Два фактори емоційної креативності (новизна, ефективність) та один фактор рефлексії (квазірефлексія) прогнозують вірогідність високого рівня відчуття людиною суб'єктивного благополуччя.

Результати регресійної статистики наведено в табл. 7.

Таблиця 7

Регресійна статистика для трифакторної моделі вірогідності впливу показників емоційної креативності та рефлексії на суб'єктивне благополуччя

Показник	Розраховане значення
Множинний R	0,567
R-квадрат	0,321
Скорегований R-квадрат	0,285
Стандартна похибка	12,102

Загальну характеристику побудованої кореляційно-регресійної моделі подано в табл. 8.

Таблиця 8

Характеристика кореляційно-регресійних зв'язків між факторами емоційної креативності, рефлексії та показником суб'єктивного благополуччя

Показник	Коефіцієнти регресії (β)	t-критерій Стюдента	Рівень значущості вірогідності прогнозу, p
Новизна	0,366	3,229	0,001
Ефективність	0,335	0,335	0,001
Квазірефлексія	-0,259	-0,259	0,01

Стандартні коефіцієнти регресії відображають відносний рівень вірогідності впливу кожного з факторів-предикторів: для змінної «новизна» $\beta=0,366$, для змінної «ефективність» $\beta=0,335$, для змінної «квазірефлексія» $\beta=-0,259$. Усі коефіцієнти статистично значущі.

Значення R-квадрата (коефіцієнта детермінації) дорівнює 0,321. Це означає, що частка дисперсії залежної змінної пояснена регресією, становить 32,1 %. Розрахована регресійна модель значуща за критерієм F-Фішера ($F=8,833$ за $p<0,01$).

Отримані результати вірогідно зумовлені тим, що новизна як критерій емоційної креативності відображає процес оцінювання власних емоцій у категоріях унікальності, тобто максимально охоплює афективну сферу реагування людини. У свою чергу інший критерій емоційної креативності – ефективність спрямована на оцінку переживань у конкретних поняттях соціальної та особистісної корисності емоцій, які актуалізують конкретний минулий досвід. В узагальненому вигляді цей процес виникає в результаті функціонування когнітивної сфери. Таким чином, наведені результати відображають саму структуру суб'єктивного благополуччя, яка містить когнітивний та афективний елементи, та фокусують увагу на інших можливостях операціоналізації вже існуючого феномену. Отримані результати узгоджують теоретичні ідеї з емпіричними показниками щодо дезадаптивної ролі фантазій з приводу емоцій у відриві від актуального стану. Квазірефлексія в даному випадку є лише бар'єр внутрішньої оцінки.

Отже, кореляційний аналіз дав змогу подати розгорнутішу, емпірично обґрунтовану картину того, що системна рефлексія, операціоналізована як конструктивна особистісна властивість, потенційно опосередковує переживання людиною оптимального функціонування.

За допомогою критерія t-Стюдента визначено значущість розбіжності між показниками системної рефлексії та психологічного благополуччя ($t = 5,1$ за $p\leq 0,01$) та відсутність такої значущості для інтроспекції ($t = 0,6$ за $p\leq 0,01$) та квазірефлексії ($t = 1,9$ за $p\leq 0,01$). Ураховуючи, що вибірки було розділено на групи за принципом значення вище середнього та нижче середнього, можна стверджувати, що високим показникам психологічного благополуччя відповідають високі

показники системної рефлексії, така ж закономірність зберігається і для низьких показників зазначених феноменів.

Висновки. Рефлексія – феномен людського відображення дійсності, який не можна розглядати однозначно. На основі диференційної моделі виявлено співвіднесення показників за кожним видом рефлексії у старшокласників, який відповідає нормативному розподіленню психологічно стійкій структурі здорової людини. Установлено, що системну рефлексію можна розглядати як потенційний чинник-предиктор психологічного та суб'єктивного благополуччя й безперервності психічного здоров'я людини. Визначено зв'язок системної рефлексії з ознаками емоційної креативності (новизна, ефективність, автентичність), що є джерело високого показника соціальної та психологічної адаптованості особистості. Доведено відсутність зв'язку між неконструктивними видами рефлексії та ознаками оптимального функціонування людини. За результатами емпіричного дослідження визначено відсутність гендерних відмінностей за різними видами рефлексії та формами прояву благополуччя людини, що є свідчення збалансованості фемінінних та маскуліних характеристик власного «Я», які об'єднала в собі особистість старшокласника.

Подальші перспективи розвитку. На основі отриманих даних можлива розробка практичних методів розвитку системної рефлексії в підлітків, яка надалі конструктивно впливатиме на їх психологічне здоров'я. Перспективним, на наш погляд, є аналіз системної рефлексії у сфері сімейних відносин, зокрема дослідження її зв'язку з сімейним благополуччям, визначення залежності між рівнями її прояву в батьків та дітей.

Бібліографічні посилання

- Andreeva, I. N. (2011), *Emotional intelligence as a phenomenon of modern psychology* [Емоціональний інтелект як феномен сучасної психології], Polotsk State University, Novopolotsk, Belarus.
- Argyle, M. (2001), *Psychology of Happiness*, Routledge, NY.
- Astretsov D. A. & Leontiev D. A. (2015), "Psychodiagnostic characteristics of "The internal dialogical activity scale" by P. Oles" ["Psichodiagnosticheskie vozmozhnosti "Shkali vnutrenney dialogovoy aktivnosti" P. Olesya"]. *Vestnik Moskovskogo universiteta. Seriya 14. Psikhologiya – Moscow University Bulletin, Series 14. Psychology*, Vol. 4, p. 66–82.
- Averill, J. R. (2004), "A tale of two sparks: Emotional intelligence and emotional creativity compared", *Psychological Inquiry*, Vol. 15, p. 228–233.
- Bozhovich, L. I. (2007), *Personality and its development in childhood* [Личност і її формірованіє в дetskom vozrastе], Piter, Saint-Petersburg.
- Bradburn, N. (1969), *The structure of psychological well-being*, Aldine, Chicago.
- Diener, E. (1984), "Subjective well-being". *Psychological Bulletin*, Vol. 95 (3), p. 542–575.
- Diener, E. (1999), "Subjective well-being: Three decades of progress". *Psychological Bulletin*, No 125, p. 276–302.
- Diener, E. (2002), "Very happy people". *Psychological Science*, No 13, p. 81–84.
- Harrington, R. & Loffredo, D. A. (2011), "Insight, rumination, and self-reflection as predictors of well-being". *The Journal of Psychology*, Vol. 145 No. 1, p. 39–57.
- Karpov, A. V. (2003), "Reflexivity as a mental feature and method of diagnostics" ["Refleksivnost kak psikhicheskoe svoystvo i metodika ee diagnostiki"]. *Psikhologicheskii zhurnal – Psychological Journal*, Vol. 24 No. 5, p. 45–57.
- Keyes, C. L. M. (2002), "The mental health continuum: From languishing to flourishing in life". *Journal of Health and Social Behavior*, Vol. 43, p. 207–222.
- Leontiev, D. A. & Averina, A. J. (2011) "The phenomenon of self-reflection in the context of self-regulation problem" ["Fenomen refleksii v kontekste problemy samoregulyatsii"]. *Psikhologicheskie issledovaniya – Psychological Research*, No. 2 (16), available at: <http://psystudy.com/index.php/num/2011n2-16/463-leontiev-averina16.html>.
- Leontiev, D. A. & Osin, E. N. (2014), "Reflection "Good and bad": from an explanatory model to differential diagnosis" ["Refleksiya "horoshaya i durnaya": ot ob'yasnitel'noy modeli

- k differentsialnoy diagnostike”]. *Zhurnal vysshey shkolyi ekonomiki. Psikhologiya – Journal of Higher School of Economics. Psychology*, Vol. 11 No. 4, p. 110–135.
- Lepeshinskij, H. (2007), “An adaptation of the questionnaire “Scales of psychological well-being” K. Ryff” [“Adaptacija oprosnika “Shkaly psihologicheskogo blagopoluchija” K. Riff”]. *Psikhologicheskij Zhurnal – Journal of Psychology*, No 3 (15), p. 24–27.
- Lyke, J. A. (2009), “Insight, but not self-reflection, is related to subjective well-being”. *Personality and Individual Differences*, Vol. 46, p. 66–70.
- Osin, E. N. & Leontiev, D. A. (2013), “Differential questionnaire of loneliness: structure and properties” [Differentsialnyi oprosnik perezhivaniya odinochestva: struktura i svoystva]. *Zhurnal vysshey shkolyi ekonomiki. Psikhologiya – Journal of Higher School of Economics, Psychology*, Vol. 10 No. 1, p. 55–81.
- Osin, E. N. & Leontiev, D. A. (2008), “Testing of Russian version of the two scales of express-evaluation of subjective well-being” [“Aprobatsiya russkoyazychnykh versii dvukh shkal ekspress-otsenki sub’ektivnogo blagopoluchiya”], *The 3th All-Russian Sociological Congress Materials, Moscow, The Institute of Sociology RAS, The Russian Society of Sociologists*, available at: <https://publications.hse.ru/chapters/78753840>.
- Raes, F. (2010), “Rumination and worry as mediators of the relationship between self-compassion and depression and anxiety”. *Personality and Individual Differences*, Vol. 48, p. 757–761.
- Ryff, C. D., Keyes, C. & Lee, M. (1995), “The structure of psychological well-being revisited”. *Journal of Personality and Social Psychology*, Vol. 69 No. 4, p. 719.
- Stein, D. & Grant, A. (2014), “Disentangling the relationships among self-reflection, insight, and subjective well-being: The role of dysfunctional attitudes and core self-evaluations”. *Journal of Psychology*, Vol. 148 (5), p. 505–522.

Надійшла до редколегії 08.04.2016

КОРОТКІ ПОВІДОМЛЕННЯ

Наведена нижче стаття підготовлена на запрошення редколегії «Вісника» за матеріалами докторської дисертації, захищеної кандидатом психологічних наук, директором Центру психологічного здоров'я та освіти (Мінськ, Білорусь) в Інституті психології імені Г. С. Костюка НАПН України (тема «Психологія розвитку та реалізації життєвого потенціалу суб'єкта»). Дослідження містить дискусійні положення і їх оригінальні авторські трактування, які можуть зацікавити читачів «Вісника». Редколегія.

УДК 159.923

Л. З. Левит

*Центр психологического здоровья и образования (Минск, Беларусь)*ИНТЕГРАЦИЯ ДВУХ ОСНОВНЫХ ВЗГЛЯДОВ
НА ПРИРОДУ ЧЕЛОВЕКА

Аннотация. Представлены два основных взгляда на человеческую природу – «трагический» и «утопический», возникшие в последние несколько столетий и оформившиеся в современной науке. Разработанная автором двусистемная и многоуровневая «Личностно-ориентированная концепция счастья» (ЛОКС) позволяет интегрировать оба подхода в более широкой научной рамке, снимая тем самым их противостояние друг другу.

Ключевые слова: природа человека, самореализация, системный подход, счастье, эгоизм.

Анотація. Описано два погляди на природу людини, а саме «трагічний» та «утопічний», які виникли і сформувались у науці протягом двох останніх століть. Запропоновано двосистемну та багаторівневу особистісно-орієнтовану концепцію щастя, що інтегрує обидва підходи в ширших межах і позбавляє суперечностей між ними.

Ключові слова: природа людини, самореалізація, системний підхід, щастя, егоїзм.

Постановка проблемы. В одной из своих работ С. Пинкер выделяет и сравнивает два основных взгляда на человеческую природу, сформировавшиеся в современной науке (Pinker, 2002). Первый взгляд определяется как «трагический» (далее – ТВ), второй – как «утопический» (далее – УВ). Оба подхода по-разному трактуют способность человека к изменениям и возможности общества, в котором индивид живет.

Согласно идеям представителей ТВ (философы Т. Гоббс, И. Берлин, К. Поппер; экономисты Ф. Хайек, М. Фридман и другие), неизменность человеческой природы определяется врожденным эгоизмом – предрасположенностью индивида в свою пользу, приоритетным вниманием к собственным интересам. Современный человек, несмотря на весь свой внешний лоск, по-прежнему балансирует на грани цивилизованности и варварства. «Добро» и «зло» тесно переплетены, связаны между собой. Среди соревнующихся за материальные блага индивидов победа одного так или иначе подразумевает потерю (поражение) для другого, поэтому социальные болезни – в частности, нищета и преступность – никогда не удастся искоренить полностью. Соответственно, резкие изменения в общественном устройстве представляются нежелательными: они способны породить непредвиденные последствия, более опасные в сравнении с существующими проблемами. Единственное, что следует делать правительству, – это пытаться достичь разумных компромиссов между субъектами, чтобы сглаживать возникающие конфликты интересов. Проводить изменения следует не для (человеческого) *вида*, а для *индивидов*.

Отсутствие идеальных (полностью устраивающих все стороны) решений требует выработки и твердого соблюдения правил, согласно которым должны происходить социальные взаимодействия. Бездарные и ленивые люди склонны к наруше-

нию подобных правил, поскольку проигрывают умным и работоспособным в честной конкуренции. Поэтому законы в первую очередь должны защищать более одаренных от природы, трудолюбивых и преуспевающих индивидов от тех, кто пытается присвоить незаслуженные блага обманом либо грубой силой. Типичным примером ТВ является теория рыночной экономики, а в психологии – концепция З. Фрейда.

Согласно воззрениям представителей второго, «утопического» направления, ведущего свою историю от концепции «благородного дикаря» (noble savage) Ж. Ж. Руссо, новорожденный не обладает какими-либо собственническими или порочными инстинктами. Поэтому потенциальное совершенство человеческой природы не знает пределов. Любой индивид способен измениться к лучшему в идеально устроенном обществе недалекого будущего. Правила и традиции представляют собой тянущуюся из могилы «руку прошлого», поэтому должны постоянно пересматриваться. Отдельно друг от друга существуют «чистое добро» и «абсолютное зло». Люди способны выбрать для себя наилучшее социальное устройство, которое изменит к лучшему их самих. Природа человека меняется с изменением социальных обстоятельств, которым и должно придаваться перво-степенное внимание. Общественные пороки (война, преступность, нищета, безработица) внутренне иррациональны, не свойственны человеку, а потому могут и должны быть искоренены полностью. Марксизм представляет собой пример типичной утопической теории, а в психологии таковыми выступают, в первую очередь, гуманистические концепции (А. Маслоу, К. Роджерс).

Теоретический дискурс и экспериментальные результаты. Какой же взгляд на природу человека более точен? Достижения современных естественных наук – в первую очередь эволюционной биологии и поведенческой генетики – в значительной степени поддерживают ТВ и ставят под сомнение многие оптимистические декларации представителей УВ. В частности, упомянем концепцию «эгоистичных генов», важнейшей целью которых выступают интересы их владельца (Dawkins, 1989). Уроки истории также скорее свидетельствуют в пользу «трагического» подхода. Французская, российская («октябрьская») и китайская («культурная») революции, начатые с целью создания радикально нового человека, в итоге вылились в массовые убийства и деспотизм правящей власти.

Согласно доктрине психологического эгоизма, лежащего в основе ТВ, индивид практически всегда ставит собственные желания выше социальных ценностей, хотя редко говорит об этом вслух – как раз по эгоистическим соображениям (Levit, 2014a). Самореализация субъекта «на благо общества» (включающая в себя и альтруистическую деятельность) предполагает в своей основе универсальный мотивационный эгоизм. В подобном контексте общественное устройство возникает лишь потому, что некоторые издержки одиночного существования становятся чересчур обременительными для индивида, по-прежнему озабоченного удовлетворением (в конечном итоге) собственных базовых нужд.

Результаты проведенных нами лонгитюдных экспериментальных исследований с помощью методов выборки переживаний (ESM) не являются исключением: они также заставляют предполагать тотально эгоистическую природу глубинной мотивации, лежащей в основе активности субъекта и связанной с удовлетворением фундаментальных потребностей (Levit, 2014b). Показатели шкалы эгоизма («польза, выгода для себя») у всех испытуемых имеют сильные положительные корреляции с показателями шкалы смысла и шкалы альтруизма («польза, выгода для других»), хотя всегда превосходят последний в количественном отношении. Эгоизм также входит в число трех показателей (наряду со смыслом и вовлеченностью), в наибольшей степени ассоциирующихся с высоким субъективным благополучием (счастьем) человека (Levit, 2014b).

Однако можно ли безоговорочно отбросить «утопическую» трактовку человеческой природы? Ведь известно, что *немногие* субъекты, обладая природным

внутренним потенциалом, не только способствуют своим творческим трудом общему прогрессу человеческой цивилизации, но и сами непрерывно совершенствуются (меняются к лучшему) на протяжении всей жизни. Согласно наблюдениям А. Маслоу, самоактуализирующие индивиды составляют менее одного процента от общей численности населения (Maslow, 1970). Наши подсчеты, проведенные по результатам анализа статистики ежегодных тренингов самореализации, показывают, что доверительный интервал, определяющий предполагаемое количество подобных субъектов в общей популяции, простирается от 0,15 процента (минимум) до 19 процентов (максимум) (Levit, 2014a). Возможен ли интегрирующий подход, способный учитывать эту ценную, хотя и редко встречающуюся особенность?

Предлагаемое решение. В 2006–2012 гг. нами была разработана «Личностно-ориентированная концепция счастья» (ЛОКС), в которой самореализация индивида, достижение им осмысленной, полноценной жизни описываются через взаимодействие двух систем – «Личностной Уникальности» (ЛУ) и «Эгоизма» (ЭГ). Каждая система состоит из 4-х уровней, соответствующих (снизу вверх) «организму», «индивиду», «личности» и «индивидуальности». Одновременно с этим каждый уровень представляет собой определенный этап человеческого развития.

В рамках ЛОКС система «Личностная Уникальность» представляет собой некий «содержательный» потенциал, реализуемый в специфической, предназначенной для него активности. Система «Эгоизм» на высшем (четвертом) уровне своего развития (отныне понимаемая как зрелый индивидуализм) предназначена для осуществления защитных и мотивационных функций в процессе реализации ЛУ (Levit, 2014a).

При такой диспозиции обсуждаемая проблема имеет достаточно ясное решение. Те немногие, которые обладают врожденным уникальным потенциалом (талантом) и успешно реализуют последний, опираются в своей жизни на обе системы ЛОКС – «ЭГ» и «ЛУ». На выявлении таких (и только таких) одаренных индивидов должны быть сосредоточены ресурсы «утопического» подхода. Соответствующие диагностические методики были нами разработаны и успешно апробированы в рамках докторского исследования (Levit, 2014a; Levit, 2014b). Необходимо лишь учитывать индивидуальную специфику самореализации, при которой общественная польза нередко выступает в качестве сопутствующего (побочного) результата деятельности талантливого человека.

Существованию и материальным интересам остальной (значительно большей) части населения гораздо лучше соответствует «трагический» взгляд, определяемый системой «Эгоизм» в ЛОКС (три ее первыми уровнями). Как следствие, социальная стабильность становится предпочтительнее социальных потрясений.

Заключение. Таким образом, теоретическое построение личностно-ориентированной концепции счастья, разработанной автором статьи, позволяет учесть и интегрировать оба взгляда на человеческую природу, существующие в современной гуманитарной науке.

Библиографические ссылки

- Dawkins, R. (1989), *The Selfish Gene*, Oxford University Press, Oxford, New York.
- Levit, L. Z. (2014a), *Individual potential and its realization: two-system conception [Indywidualnij potencijal i jego realizatsija: dwusystemnaja koncepcija]*, in 2 parts, Republican Institute of High School, Minsk.
- Levit, L. Z. (2014b), *Using the methods of experience sample (ESM) in the research of happiness [Ispolzovanije metodov vyborki perezhivanij (ESM) v issledovanijakh schastija]*, Republican Institute of High School, Minsk.
- Maslow, A. (1970), *Motivation & Personality*, Harper & Row Publishers, NY.
- Pinker, S. (2002), *The Blank Slate*, Penguin Books, New York.

Надійшла до редколегії 02.05.2016

SUMMARY

Nosenko Eleonora, Sokur Anna

Forgiveness as a multifunctional coping resource of a mature personality

Background. Researchers who study forgiveness have used different theoretical conceptualizations of the construct. Most agree that forgiveness is a complex phenomenon (Enright and Fitzgibbons, 2000), which involves cognitive (Flanigan, 1992), affective (Malcolm & Greenberg, 2000), behavioral (Gordon et al., 2000), motivational (McCullough et al., 1997), decisional (DiBlasio, 1998), and interpersonal (Baumeister et al., 1998) aspects.

Forgiveness was also interpreted in terms of coping strategies (Worthington & Scherer, 2004, Strelan & Covic, 2006), though there is no uniform statements as to which types of strategies are likely to be related to forgiveness.

Objectives. The aim of the present study was to analyse the multifunctional nature of forgiveness and test the hypothesis that proneness to forgiveness facilitates the efficacy of the individual's coping with stressful situations.

Method. For the empirical research we have used Heartland Forgiveness Scale (Thompson, Snyder, Hoffman, 2005), Coping Inventory for Stressful Situations (Endler & Parker, 1990, adapted by T. Kryukova, 2001) and The Self-Handicapping Scale (Jones & Rhodewalt, 1982, adapted by D. Nosenko).

Sample. Participants (36 females and 26 males) of the first mature age group (21 – 35 years) were recruited from the population of the university undergraduate and graduate students as well as the university alumni who volunteered to participate as acquaintances of the authors.

Results. The research has shown that the individuals with high level of willingness to forgive demonstrate lower frequency of resorting to the emotion-focused coping in comparison with the individuals characterized as unforgiving, lower proneness to self-handicapping as well as the lower tendency to avoidance.

Conclusion. The research findings have confirmed the hypothesis about the existence of the statistically significant differences between the individuals with different levels of willingness to forgive in the efficacy of coping (both reactive and proactive).

Key words: forgiveness, coping strategies, unforgiveness, stress.

Chernova Liudmyla, Bayer Oxana

Maternal Upbringing as a Factor of Perfectionism Development

Background. The problem of perfectionism is fairly actual in the psychological science as high levels of this characteristic may become the reason of anxiety disorders and even depression. Recent research in the field proves that perfectionism may serve as a factor increasing the risk of suicidal behavior, there are also data showing it provokes the development of children's depression.

The **objective** of this study is to find out the role of parental upbringing in the development of perfectionism and analyze the relation between particular parental styles and perfectionism as well as the basic features of this relation.

Method. The relationship between children perfectionism development and maternal rearing styles was learned with the help of correlation analysis (r-Pearson criterion) and strategy of finding differences (U-Mann-Whitney criterion). The following psychodiagnostic tools were used: Multidimensional Scale of Perfectionism by P. L. Hewitt & G. L. Flett (adapted by I. Hrachova) and Multidimensional Scale of Perfectionism by R. Frost (adapted by N. G. Haranyan); the Questionnaire "Adolescents about Parents" by L. I. Vasserman, I. A. Gor'kovaya and Y. Y. Romitsyna (the adaptation of ADOR by E. Matejcek & P. Rican, 1983); the authors' Questionnaire.

Sample: 35 adolescents (19 males and 16 females), students of 9-11 classes.

Results. Mother's positive interest to a child (in children's perception) is related with such components of perfectionism as parents' expectations ($r = -.447$ at $p < .01$), parents' criticism ($r = -.467$ at $p < .01$), and organization ($r = -.435$ at $p < .05$) according to Frost's model. Directiveness is related to parents' expectations ($r = -.444$ at $p < .01$), parents' criticism ($r = -.376$ at $p < .01$), and concern over making mistakes ($r = -.405$ at $p < .01$). Mother's hostility is linked to parents' expectations ($r = -.389$ at $p < .05$), parents' criticism ($r = -.497$ at $p < .01$), children's doubting of quality of their actions ($r = -.449$ at $p < .01$), and organization ($r = -.43$ at $p < .05$). Besides, inconsistency in upbringing is correlated to parents' criticism ($r = -.446$ at $p < .01$) and children's doubting of quality of their actions ($r = -.587$ at $p < .01$).

Contrary to our expectations, no differences between groups of the participants from single children and firstborns and the rest of the sample were found.

Conclusion. Parents' demands, criticism and high expectations are related to their children being excessively critical to themselves and becoming perfectionists. The research provides clues for further explorations of perfectionism: on possible mediating factors of perfectionism development in single children and firstborns; cultural differences in perfectionism development as for more influential impact on it from mothers or fathers; and possible child's characteristics which contribute to development of perfectionism when parents practice the same rearing style.

Key words: perfectionism, upbringing, positive interest, directiveness, hostility, inconsistency.

Opykhailo Olha

Personal factors of gelotophobia as a form of humor response inadequacy

Background. Research on gelotophobia (the fear of being laughed at) has come a long way since the first empirical studies published in 2008. Further evidence is needed, however, to more closely characterize and understand the gelotophobes' altered perception of laughter and blurred interpretation of social cues.

Objective. The main aim of the present study was to find out whether or not gelotophobes would possess certain individual characteristics which distinguish them from non-gelotophobes.

Method. The Geloph<15>, the Humor Styles Questionnaire, the Coping Inventory for Stressful Situations, the Strategy and Attribution Questionnaire, and the Five-Factor Personality Questionnaire were used in the study.

Sample. The sample consists of 104 adults, 39 male and 65 female, whose ages ranged from 18 to 69 years.

Results. The results demonstrated that individuals with gelotophobia differ from people without the fear of being laughed at in the rarer use of affiliative humor. Gelotophobes have higher indices of Introversion, Conscientiousness and Neuroticism, and lower indices of Openness. They use Emotion as a predominant coping dimension more frequently. Gelotophobes also have a lower level of Success-Expectation and a higher level of Task-irrelevant behavior in Achievement Context as well as higher levels of Task-irrelevant behavior, Avoidance and Pessimism in Affiliative Situation.

Conclusions. The empirical data demonstrate gelotophobes' individual characteristics. The prospects of further research of the personal features of the experiential world of gelotophobes are discussed.

Key words: humor, gelotophobia, personality traits.

Bohucharova Olena, Tkachenko Nina

Ukraine forced migrants' coping strategies as a factor to "positive" adaptation

Background. In the psychological sense coping is defined as the spectrum of overcoming activity – from unconscious psychological defense to conscious and purposeful overcoming of difficult or stressful life-situations (R. Lazarus & P. Folkman, P. Spil-

berg, D. Terry, P. Teylor, L. Burlachuk & O. Korzhova, K. Muzdibaev, S. Nartova-Bochaver, T. Tytarenko); the process of “positive” successful adaptation to new cultural environment or post-stress growth (K. Oberg, M. Seligman). Factor approach is basic for this study.

The **objective** of this study was to investigate positive and negative factors which influence the specifics of coping behavior and coping-strategies as adaptative strategies of the Ukrainian forced migrant male youth male in comparison with young adult male non-migrants who do not have the stress of forced internal moving experience.

Method. A quasi-experimental design for non-equivalent groups singled out on the basis of their coping strategies and coping resources, estimated by the scales COPE by C. S. Carver, CRIS by K. B. Matheny et al. was chosen. The data was clustered with K-averages. The groups were analyzed according to t-Student's, r-Pearson's criteria against the characteristics measured by the battery of questionnaires LSC by J. B. Rotter, Purpose-in-Life Test by J. Crumbaugh & L. Maholick, SA & TA by C. D. Spilberger, EPQ by H. Eysenck, FPI by Friberg psychoanalytical group, reflection index as plural cognitive-emotional score by A. V. Karpov. All scales and questionnaires are adapted by Russian and Ukrainian authors.

Sample. 110 adolescent male participants, 50 Ukrainian forced migrants and 60 non-migrants, aged 17 – 22.

Results. Adolescent forced migrant males demonstrated restricted potential to use their coping resources and as a result low level of positive adaptation or post-stress growth, they also scored lower in reflection index, the sense of purpose-in-life, internal locus of control (which appeared to be directed towards the past) and were higher in the anxiety score.

Conclusions. The major research finding is that a forces mirgant's prospects of positive adaption or post-stress growth appear to be more favorable in case of high indices of productive coping-strategies, and the more the coping-strategies and coping-resources to be used. It was also shown too that the forced migration trauma negatively changes all components of forced male migrants' “positive” adaptation except copings in family situations.

Key words: coping strategies, forced male migrants, “positive” adaptation, post-stress growth, psychological consequences of a military conflict, stress-coping resources.

Bukhanets Anastasiya, Bayer Oxana

The relation of adolescents' sovereignty of psychological space with coping strategies and intrapersonal conflicts

Background. Every person within his or her lifetime forms a kind of psychological space which includes one's body, territory, social relations, habits, belongings, and values. Breaking one's personal autonomy by others may be viewed aggressively and hostilely. But this is with opposition to the surrounding when one determines and protects the borders of his or her space.

The **objective** of this study is to reveal a possible relation of adolescents' personal space with the type of coping strategies they choose and intrapersonal conflicts they may experience.

Method. The relation between psychological space, coping behavior and intrapersonal conflicts was assessed by strategy of finding differences between non-equivalent groups (ϕ^* -Fischer coefficient) using the following psycho-diagnostic instruments: «The sovereignty of psychological space» (Nartova-Bochaver, 2004), «The level of interrelation of a value and its accessibility in different life spheres» (Fantalova, 1996), Coping Styles Questionnaire adapted by T. L. Krukova (Krukova, 2007; Lazarus & Folkman, 1988).

Sample: 40 research participants (20 male and 20 female), aged from 18 to 24.

Results. Adolescents with healthy personal borders tend to choose social support ($\varphi^*=1.71$ за $p<.05$) and planning ($\varphi^*=1.43$ за $p<.08$) as coping strategies more often while teenagers with either rigid or drained psychological borders prefer escape ($\varphi^*=1.65$ за $p<.05$) and are characterized by experiencing intrapersonal conflicts ($\varphi^*=1.78$ за $p<.04$ and $\varphi^*=2.06$ за $p<.02$).

Conclusion. Groups of adolescents with healthy and either rigid or drained personal borders appeared to differ in coping strategies they choose and intrapersonal conflicts they experience.

Further research is desirable to test the cross-age consistency of the discovered effect.

Key words: psychological space, healthy borders, deprived borders, coping strategies, intrapersonal conflicts, young age.

Volkov Dmytro, Nozdrin Serhii

The impact of individually-typological features on the performance of intelligence

Background. The analysis of the recent research shows the interest in the issue of intelligence. Different scholars propose different theories of intelligence but there is no consensus on this point. Various authors have established the impact of personal qualities on professional activities in which intelligence participates. The impact on professional activity lability, extraversion, aggressiveness, anxiety has been described by scientists. The question of the impact of individually-typological features on personal intelligence still remains open.

The objective of this research is to study the impact of individually-typological features on the performance of intelligence.

Method. On a sample of 80 participants the individual typological features such as lability, rigidity, extraversion, introversion, aggressiveness, sensitivity, spontaneity, anxiety (Sobchik, 2005) and intelligence quotient (G-factor) (Raven, 2008) were assessed.

Results. The improvement of the performance of intelligence at high spontaneity, sensitivity and low extraversion, lability, rigidity was explored. The negative impact of high spontaneity, sensitivity, anxiety, aggressiveness, rigidity and low introversion on the speed of solving intellectual tasks was revealed. The indices of the dynamic of the reduction of the tasks solved and of the total performance were proposed and quantified.

Conclusion. Obtained findings enable to propose the investigation of individually-typological features in professional activities.

Key words: performance, intelligence, individually-typological features, professional activity.

Hrysenko Nataliia, Bataeva Kateryna

The role of different well-being forms in marriage satisfaction of people at the mature age

At the moment interest to well-being, person's psychological construct, is increasing. Such interest is stimulated by swift growth of needs quantity dedicated to a modern person by the society. Well-being is a factor that decreases display of negative experiences, creates positive relations in a couple, forms a sense of trust, increases the level of marriage satisfaction, gives them an opportunity to communicate actively, get positive emotions from it and satisfy the need in emotional warmth.

The **objective** of the research is grounding the theoretical validity and carrying out empirical research of the role of different forms of well-being in marriage satisfaction of people at the mature age.

The **hypothesis** states that the level of a mature person's well-being is related to his or her marital satisfaction.

The **sample** consisted of 50 married couples aged from 40 to 50. The research participants are Dnipropetrovsk region citizens.

Method. “Marriage satisfaction test” by Yu. Ye. Al’oshina, “Test-questionnaire – Marriage satisfaction” by V. Stolin, “The psychological well-being scale” by K. Riff (adapted by T. D. Shevelenkova & T. P. Fesenko), “Social well-being scale” by K. Kiza (adapted by A. H. Chetveryk-Burchak), “Scale of positive and negative experience” (“The PANAS Scales” by D. Watson, L. A. Clark and A. Tellegen modified by Y. M. Osin) and “The satisfaction with life scale” by E. Diener (adapted by D. Leontiev and Y. M. Osin).

Results and conclusion. Positive meaningful correlation between three well-being forms (psychological, subjective and social), their components and marriage satisfaction of people at the mature age was revealed. The research has showed that when basic needs of a person are satisfied and he finds himself in the state of well-being, it in its turn influences the marriage satisfaction level.

Key words: marital satisfaction, psychological well-being, social well-being, subjective well-being.

Kuznersov Marat, Kozub Yana

Procrastination as Factor of the Emotional Attitude of Students to Learning Activity

Background. Educational process in a university is characterized by a highly expressed emotional aspect. Students’ repeating emotional experiences form stable structures, the so called emotional installations. The system of emotional installations is a kernel of the emotional attitude to educational activity. Unfortunately, many modern students’ emotional attitude to educational activity is deformed. It can interfere with effective assimilation of knowledge. Therefore researches of the factors defining the emotional attitude of students to learning activity are becoming more and more actual. Educational activity contains temporary restrictions and imposes certain obligations on a student. Academic procrastination (unjustified postponement of the solution of educational tasks for the future) can be shown in the emotional attitude of a student to learning activity.

The **objective** of the research is to study the interrelations of the academic procrastination with parameters of the emotional attitude to the learning activity of high academic progress students and low ones.

The **hypothesis** states that the emotional attitude to learning activity of students with high academic procrastination is broken.

Method. Russian adaptation of the questionnaire of Positive and Negative Affect Schedule (D. Watson, L. A. Clark, And. Tellegen, 1988), adapted version of Procrastination Scale for Student Population (C. H. Lay, 1986).

Sample. 182 students (20 men and 162 women) aged from 18 till 52 years.

Results. Negative correlation of procrastination with the integrated positive attitude to learning activity ($r_{xy} = -0,26$; $p < 0,0005$) and positive – with integrated negative attitude ($r_{xy} = 0,29$; $p < 0,0001$) is revealed. Procrastination of high academic progress students is combined with strong decrease of positive attitude to learning activity ($r_{xy} = -0,46$; $p < 0,00005$) and strengthening of the negative attitude to it ($r_{xy} = 0,42$; $p < 0,0005$). In the group of low academic progress students, the majority of correlations is statistically doubtful.

Conclusions. With high procrastination, the general negative attitude of students to learning activity significantly amplifies, and the general positive one – weakens. A certain structure of fractional emotional installations to learning activity corresponds to a certain level of procrastination.

Manifestation of academic procrastination in the emotional attitude to learning activity is connected with students’ academic progress. High academic progress students’

emotional attitude to learning activity is broken by procrastination more than that of low academic progress students.

Key words: academic procrastination, learning and professional activity, emotional attitude towards learning, successful student, student-procrastinator, integral emotional attitudes to learning, partial emotional attitudes to learning.

Frolova Nataliia, Hrysenko Nataliia, Ilna Hanna

The Nature of Ethnical Identity and Psychological Potential Connection in Adolescence

Background. The question of preserving psychological well-being in today's world with its globalization is becoming actual and important. Person's successful functioning is impossible without the implementation of his mental capacity that is both resource development and the core of the identity, which contributes to its preservation in the time of crisis and changing environment. Finding the ways of its implementation and formation is an important issue nowadays.

Objective of the study is to investigate the relation between a teenager's ethnic identity and his psychological potential.

Method: theoretical (analysis and generalization of the theoretical approaches to personality assessment); empirical (quasi-experiment for non-equivalent groups); statistical (Mann-Whitney test, correlation analysis); data interpretation (analysis, synthesis, systematization of data).

Sample: 2 groups of participants with high and low levels of ethnical identity. Total is 60 teenagers aged 12–15 years.

Results. Adolescents with a high level of ethnic identity formation also possess a high level of psychological potential.

The type of positive ethnic identity is associated with individual self-actualization rates. Positive ethnic identity is correlated to the flexibility of individual communication, rapport, and spontaneity.

Interesting patterns of relation between meaningfulness of life and the type of ethnic identity are revealed. Positive ethnic identity is significantly related with the meaningfulness of life and its components.

Conclusion. Successful formation of psychological potential is related to the degree of implementation of its main features: self-preservation and implementation. Teenagers with high levels of ethnic identity perform vitality, awareness, and life self-actualization. Teenagers with a high level of ethnic identity formation are also characterized a high level of psychological potential.

Key words: psychological potential, personal potential, ethnic identity, vitality, meaningfulness of life, self-actualization.

Chetveryk-Burchak Alina, Kuts Valeriia

Systemic Reflection as a Precursor of the Optimal Functioning of Adolescents

Background. In recent decades, positive psychologists have concentrated research efforts on the investigation of the precursors of optimal functioning of an individual, shifting the focus from repairing damage within disease model of functioning to enhancing the positive aspects. The present study sought to determine which dispositional private self-focused attention variables (systemic reflection, introspection, quasi-reflection) have the predictive power for subjective and eudaemonic forms of well-being and mental health of adolescents.

Objectives. The main purpose of the current research is to study the relationships between different types of reflection and optimal functioning of the adolescents.

Method. The sample consisted of 60 adolescents (32 male and 28 female) aged from 15 to 17 years. To answer the research questions the following data tools were chosen: "Differential type of reflection" (Leontiev et al.), "Emotional Creativity Inven-

tory” (J. R. Averill), Adolescent “Mental Health Continuum – Short Form” (C. Keyes); “The Satisfaction with Life Scale” (Diener et al.); “Scales of psychological well-being” (C. D. Ryff); “PANAS” (Watson et al.).

Results. The results demonstrated that systemic reflection was positively correlated with emotional creativity, psychological and subjective forms of well-being and mental health continuum of the adolescents. The multiple correlation-regression analysis yielded the most informative aspects of the reflection and emotional creativity predictive of the optimal functioning of an individual. They include: positive correlations with systemic reflection and all features of emotional creativity (novelty, effectiveness, authenticity), and negative with quasi-reflection.

Conclusions. It was proved that systemic reflection was a statistically significant positive predictor for optimal functioning of the adolescents.

Key words: system reflexion, quasi-reflexion, introspection, mental health continuum, psychological well-being, subjective well-being.

BRIEF MESSAGES

Levit Leonid

An integration of two main views on human nature

The article deals with the two main views concerning human nature – «tragic» and «utopian» that oppose each other. Both of them have appeared in the last few centuries and gradually penetrated into modern science. To make an integration of both approaches, the author has elaborated and used the dual-system and multilevel «Person-oriented conception of happiness» (POCH). Its application enables to integrate both views within a larger scientific frame on different POCH levels, thus escaping the former opposition between them.

Key words: human nature, self-realization, systemic approach, happiness, egoism.

НАШІ АВТОРИ

Батасва Катерина Юріївна, магістр кафедри соціальної психології та психології управління Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара; bataichik1207@gmail.com

Богучарова Олена Іванівна, доктор психологічних наук, професор кафедри соціальної психології і психології управління Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара; boghucharova54@mail.ru

Волков Дмитро Сергійович, кандидат психологічних наук, доцент кафедри загальної та медичної психології, декан факультету психології Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара; d_volkov66@i.ua

Грисенко Наталія Володимирівна, кандидат психологічних наук, доцент кафедри педагогічної та вікової психології Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара; nataly_21@list.ru

Ільїна Ганна Владиславівна, випускниця кафедри педагогічної та вікової психології Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара; enot_854@mail.ru

Козуб Яна Вікторівна, здобувач кафедри практичної психології Харківського національного університету імені Г. С. Сковороди; yanakozub@mail.ru

Кузнєцов Марат Амірович, доктор психологічних наук, професор кафедри практичної психології Харківського національного університету імені Г. С. Сковороди; marat704@rambler.ru

Куц Валерія Євгенівна, студентка кафедри педагогічної та вікової психології Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара; valeriiakuts@gmail.com

Левіт Леонід Зигфрідович, кандидат психологічних наук, доцент, директор Центру психологічного здоров'я та освіти, м. Мінськ, Білорусь; leolev44@tut.by

Ноздрін Сергій Володимирович, аспірант кафедри загальної та медичної психології Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара; serhiinozdrin@gmail.com

Носенко Елеонора Львівна, доктор психологічних наук, професор, завідувач кафедри педагогічної та вікової психології Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара; enosenko2001@mail.ru

Сокур Анна, аспірантка кафедри педагогічної та вікової психології Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара; annasokur@rambler.ru

Ткаченко Ніна Володимирівна, кандидат психологічних наук, доцент кафедри соціальної психології і психології управління Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара; tkachenko_n.v@ukr.net

Фролова Наталія Вікторівна, кандидат психологічних наук, доцент кафедри педагогічної та вікової психології Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара; natlick@yandex.ru

Чернова Людмила Віталіївна, магістр кафедри педагогічної та вікової психології Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара; milashka_ch@i.ua

Четверик-Бурчак Аліна Григорівна, аспірант кафедри педагогічної та вікової психології Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара; yaneznau@list.ru

AUTHORS

Bataeva Kateryna, graduate student of the Department of Social Psychology and Psychology of Management, Oles Honchar Dnipropetrovsk National University; bataichik1207@gmail.com

Bogucharova Olena, Doctor of Psychology, Professor, Department of Social Psychology and Psychology of Management, Oles Honchar Dnipropetrovsk National University; boghucharova54@mail.ru

Chernova Lyudmyla, graduate student of the Department of Educational and Developmental Psychology, Oles Honchar Dnipropetrovsk National University; milashka_ch@i.ua

Chetveryk-Burchak Alina, Ph. D., Teacher, Department of Educational and Developmental Psychology, Oles Honchar Dnipropetrovsk National University; yaneznau@list.ru

Frolova Nataliia, Ph. D., Associate Professor, Department of Educational and Developmental Psychology, Oles Honchar Dnipropetrovsk National University; natlick@yandex.ru

Hrysenko Nataliia, Ph. D., Associate Professor, Department of Educational and Developmental Psychology, Oles Honchar Dnipropetrovsk National University; nataly_21@list.ru

Ilina Hanna, graduate student of the Department of Educational and Developmental Psychology, Oles Honchar Dnipropetrovsk National University; enot_854@mail.ru

Kozub Yana, external Ph. D. student, Department of Practical Psychology of H. S. Skovoroda Kharkiv National Pedagogical University; yanakozub@mail.ru

Kuts Valeriia, student of the Department of Educational and Developmental Psychology, Oles Honchar Dnipropetrovsk National University; valeriiakuts@gmail.com

Kuznetsov Marat, Doctor of Psychology, Professor, Department of Practical Psychology of H. S. Skovoroda Kharkiv National Pedagogical University; marat704@rambler.ru

Levit Leonid, Ph. D., docent, Director of Center of Psychological Health and Education, Minsk, Belarus; leolev44@tut.by

Nosenko Eleonora, Doctor of Psychology, Professor, the Head of Department of Educational and Developmental Psychology, Oles Honchar Dnipropetrovsk National University; enosenko2001@mail.ru

Nozdrin Serhii, Ph. D. student of Department of General and Medical Psychology, Oles Honchar Dnipropetrovsk National University; serhiinozdrin@gmail.com

Sokur Anna, Ph. D. student of Department of Educational and Developmental Psychology, Oles Honchar Dnipropetrovsk National University; annasokur@rambler.ru

Tkachenko Nina, Ph. D., Department of Social Psychology and Psychology of Management, Oles Honchar Dnipropetrovsk National University; tkachenko_n.v@ukr.net

Volkov Dmytro, Ph. D., the Dean of Faculty of Psychology, Associate Professor, Department of General and Medical Psychology, Dnipropetrovsk Oles Honchar National University; d_volkov66@i.ua

ЗМІСТ

Nosenko E. L., Sokur A. V. FORGIVENESS AS A MULTIFUNCTIONAL COPING RESOURCE OF A MATURE PERSONALITY	3
Chernova L. V., Bayer O. O. MATERNAL UPBRINGING AS A FACTOR OF PERFECTIONISM DEVELOPMENT	11
Орुकхайло О. В. PERSONAL FACTORS OF GELOTOPHOBIA AS A FORM OF HUMOR RESPONSE INADEQUACY	19
Богучарова О. І., Ткаченко Н. В. КОПІНГ-СТРАТЕГІЇ ЯК ФАКТОР «ПОЗИТИВНОЇ» АДАПТАЦІЇ ВИМУШЕНИХ МІГРАНТІВ	27
Буханець А. О., Байєр О. О. ЗВ'ЯЗОК СУВЕРЕННОСТІ ПСИХОЛОГІЧНОГО ПРОСТОРУ ІЗ ТИПОМ КОПІНГ-СТРАТЕГІЙ І НАЯВНІСТЮ ВНУТРІШНЬООСОБИСТІСНИХ КОНФЛІКТІВ В ЮНАЦЬКОМУ ВІЦІ	37
Волков Д. С., Ноздрін С. В. ВПЛИВ ІНДИВІДУАЛЬНО-ТИПОЛОГІЧНИХ ВЛАСТИВОСТЕЙ НА ПРОДУКТИВНІСТЬ ІНТЕЛЕКТУ	44
Грисенко Н. В., Батаєва К. Ю. РОЛЬ РІЗНИХ ФОРМ БЛАГОПОЛУЧЧЯ У ЗАДОВОЛЕНOSTІ ШЛЮБОМ ОСІБ ЗРІЛОГО ВІКУ	51
Кузнецов М. А., Козуб Я. В. ПРОКРАСТИНАЦІЯ ЯК ЧИННИК ЕМОЦІЙНОГО СТАВЛЕННЯ СТУДЕНТІВ ДО НАВЧАЛЬНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ	61
Фролова Н. В., Грисенко Н. В., Ільїна Г. В. ХАРАКТЕР ЗВ'ЯЗКУ ЕТНІЧНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ І ПСИХОЛОГІЧНОГО ПОТЕНЦІАЛУ В ПІДЛІТКОВОМУ ВІЦІ	70
Четверик-Бурчак А. Г., Куц В. Є. СИСТЕМНА РЕФЛЕКСІЯ ЯК ПРЕДИКТОР ОПТИМАЛЬНОГО ФУНКЦІОНУВАННЯ ЮНАКІВ	79
КОРОТКІ ПОВІДОМЛЕННЯ	
Левит Л. З. ИНТЕГРАЦИЯ ДВУХ ОСНОВНЫХ ВЗГЛЯДОВ НА ПРИРОДУ ЧЕЛОВЕКА	90
Summary	93
Наші автори	100
Authors	101

CONTENTS

Nosenko E. L., Sokur A. V. FORGIVENESS AS A MULTIFUNCTIONAL COPING RESOURCE OF A MATURE PERSONALITY.....	3
Chernova L. V., Bayer O. O. MATERNAL UPBRINGING AS A FACTOR OF PERFECTIONISM DEVELOPMENT	11
Opykhailo O. B. PERSONAL FACTORS OF GELOTOPHOBIA AS A FORM OF HUMOR RESPONSE INADEQUACY.....	19
Bohucharova O. I., Tkachenko N. V. UKRAINE FORCED MIGRANTS' COPING STRATEGIES AS A FACTOR TO «POSITIVE» ADAPTATION	27
Bukhanets A. O., Bayer O. O. THE RELATION OF ADOLESCENTS' SOVEREIGNTY OF PSYCHOLOGICAL SPACE WITH COPING STRATEGIES AND INTRAPERSONAL CONFLICTS	37
Volkov D. S., Nozdrin S. V. THE IMPACT OF INDIVIDUALLY-TIPOLOGICAL FEATURES ON THE PERFORMANCE OF INTELLIGENCE ...	44
Grisenko N. V., Bataeva K. Y. THE ROLE OF DIFFERENT WELL-BEING FORMS IN MARRIAGE SATISFACTION OF PEOPLE AT THE MATURE AGE ..	51
Kuznersov M. A., Kozub Y. V. PROCRASTINATION AS FACTOR OF THE EMOTIONAL ATTITUDE OF STUDENTS TO LEARNING ACTIVITY ..	61
Frolova N. V., Hrysenko N. V., Ilina H. V. THE NATURE OF ETHNICAL IDENTITY AND PSYCHOLOGICAL POTENTIAL CONNECTION IN ADOLESCENCE	70
Chetveryk-Burchak A. H., Kuts V. Y. SYSTEMIC REFLECTION AS A PRECURSOR OF THE OPTIMAL FUNCTIONING OF ADOLESCENTS..	79
BRIEF MESSAGES	
Levit L. Z. AN INTEGRATION OF TWO MAIN VIEWS ON HUMAN NATURE	90
Summary	93
Authors	101

Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара здійснює підготовку в аспірантурі за спеціальностями:

01.00.00 – Фізико-математичні науки

- 01.01.01 «Математичний аналіз»
- 01.01.02 «Диференціальні рівняння»
- 01.01.06 «Алгебра і теорія чисел»
- 01.02.04 «Механіка деформівного твердого тіла»
- 01.02.05 «Механіка рідини, газу та плазми»
- 01.04.02 «Теоретична фізика»
- 01.04.03 «Радіофізика»
- 01.04.05 «Оптика, лазерна фізика»
- 01.04.07 «Фізика твердого тіла»
- 01.04.10 «Фізика напівпровідників та діелектриків»
- 01.05.01 «Теоретичні основи інформатики та кібернетики»
- 01.05.02 «Математичне моделювання та обчислювальні методи»
- 01.06.01 «Історія фізико-математичних наук»

02.00.00 – Хімічні науки

- 02.00.01 «Неорганічна хімія»
- 02.00.02 «Аналітична хімія»
- 02.00.03 «Органічна хімія»
- 02.00.05 «Електрохімія»

03.00.00 – Біологічні науки

- 03.00.01 «Радіобіологія»
- 03.00.02 «Біофізика»
- 03.00.04 «Біохімія»
- 03.00.07 «Мікробіологія»
- 03.00.12 «Фізіологія рослин»
- 03.00.13 «Фізіологія людини і тварин»
- 03.00.16 «Екологія»

04.00.00 – Геолого-мінералогічні науки

- 04.00.06 «Гідрогеологія»
- 04.00.07 «Інженерна геологія»
- 04.00.09 «Палеонтологія і стратиграфія»

05.00.00 – Технічні науки

- 05.01.01 «Прикладна геометрія, інженерна графіка»
- 05.02.01 «Матеріалознавство»
- 05.02.08 «Технологія машинобудування»
- 05.02.09 «Динаміка та міцність машин»
- 05.05.03 «Двигуни та енергетичні установки»
- 05.07.02 «Проектування, виробництво та випробування літальних апаратів»
- 05.13.03 «Системи та процеси керування»
- 05.13.06 «Інформаційні технології»
- 05.13.07 «Автоматизація технологічних процесів»
- 05.23.17 «Будівельна механіка»

07.00.00 – Історичні науки

- 07.00.01 «Історія України»
- 07.00.02 «Всесвітня історія»
- 07.00.04 «Археологія»
- 07.00.06 «Історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни»
- 07.00.07 «Історія науки і техніки»

08.00.00 – Економічні науки

- 08.00.02 «Світове господарство та міжнародні економічні відносини»
- 08.00.03 «Економіка та управління національним господарством»
- 08.00.04 «Економіка та управління підприємствами»
- 08.00.08 «Гроші, фінанси і кредит»
- 08.00.11 «Математичні методи, моделі та інформаційні технології в економіці»

09.00.00 – Філософські науки

- 09.00.03 «Соціальна філософія та філософія історії»
- 09.00.05 «Історія філософії»
- 09.00.09 «Філософія науки»

10.00.00 – Філологічні науки

- 10.01.01 «Українська література»

- 10.01.02 «Російська література»
- 10.01.04 «Література зарубіжних країн»
- 10.01.05 «Порівняльне літературознавство»
- 10.02.01 «Українська мова»
- 10.02.02 «Російська мова»
- 10.02.04 «Германські мови»

11.00.00 – Географічні науки

- 11.00.11 «Конструктивна географія»

12.00.00 – Юридичні науки

- 12.00.07 – «Адміністративне право і процес; фінансове право; інформаційне право»
- 12.00.08 – «Кримінальне право та кримінологія; кримінально-виконавче право»

13.00.00 – Педагогічні науки

- 13.00.01 «Загальна педагогіка та історія педагогіки»

14.00.00 – Медичні науки

- 14.02.03 «Соціальна медицина»

19.00.00 – Психологічні науки

- 19.00.01 «Загальна психологія, історія психології»
- 19.00.07 «Педагогічна та вікова психологія»

21.00.00 – Національна безпека

- 21.03.03 «Геополітика»
- 21.06.01 «Екологічна безпека»

22.00.00 – Соціологічні науки

- 22.00.01 «Теорія та історія соціології»
- 22.00.04 «Спеціальні та галузеві соціології»

23.00.00 – Політичні науки

- 23.00.01 «Теорія та історія політичної науки»
- 23.00.02 «Політичні інститути та процеси»
- 23.00.04 «Політичні проблеми міжнародних систем та глобального розвитку»

27.00.00 – Соціальні комунікації

- 27.00.01 «Теорія та історія соціальних комунікацій»
- 27.00.04 «Теорія та історія журналістики»

Аспірантуру в університеті відкрито в 1939 р. Сьогодні аспіранти ДНУ імені Олеся Гончара мають можливість здобути навчально-науковий ступінь PhD в одному з 78 університетів Європи, Америки й Азії, з якими наш університет має двосторонні угоди про академічну співпрацю. Зокрема, аспіранти ДНУ успішно захистили дисертації в Університеті Бордо-3 та Університеті прогресивної механіки м. Клермон-Ферран (Франція), Джексонському державному університеті (США) та ін. Нещодавно відкрито міждисциплінарну аспірантуру разом із Познанським державним економічним університетом (Польща). Протягом останніх років аспірантуру ДНУ успішно закінчили громадяни Бразилії, Буркіна-Фасо, Йорданії, Камеруну, Китаю, Конго, Швеції.

Підготовку в докторантурі ДНУ імені Олеся Гончара здійснюють за такими спеціальностями:

01.00.00 – Фізико-математичні науки

- 01.02.04 «Механіка деформівного твердого тіла»
- 01.02.05 «Механіка рідини, газу та плазми»
- 01.04.02 «Теоретична фізика»
- 01.04.03 «Радіофізика»
- 01.04.07 «Фізика твердого тіла»

02.00.00 – Хімічні науки

- 02.00.02 «Аналітична хімія»
- 02.00.03 «Органічна хімія»

03.00.00 – Біологічні науки

- 03.00.02 «Біофізика»
- 03.00.04 «Біохімія»
- 03.00.13 «Фізіологія рослин»
- 03.00.16 «Екологія»

05.00.00 – Технічні науки

- 05.01.01 «Прикладна геометрія, інженерна графіка»
- 05.05.03 «Двигуни та енергетичні установки»

05.07.02 «Проектування, виробництво та випробування літальних апаратів»
05.13.06 «Інформаційні технології»

07.00.00 – Історичні науки

07.00.01 «Історія України»
07.00.02 «Всесвітня історія»
07.00.06 «Історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни»

08.00.00 – Економічні науки

08.00.02 «Світове господарство та міжнародні економічні відносини»
08.00.03 «Економіка та управління національним господарством»
08.00.04 «Економіка та управління підприємствами»

09.00.00 – Філософські науки

09.00.03 «Соціальна філософія та філософія історії»
09.00.05 «Історія філософії»

10.00.00 – Філологічні науки

10.01.02 «Російська література»
10.01.04 «Література зарубіжних країн»
10.02.01 «Українська мова»
10.02.02 «Російська мова»

13.00.00 – Педагогічні науки

13.00.02 «Теорія та методика навчання»

19.00.00 – Психологічні науки

19.00.01 «Загальна психологія, історія психології»

23.00.00 – Політичні науки

21.03.03 «Геополітика»
23.00.01 «Теорія та історія політичної науки»
23.00.02 «Політичні інститути та процеси»
23.00.04 «Політичні проблеми міжнародних систем та глобального розвитку»

Докладніше про аспірантуру і докторантуру ДНУ імені Олеся Гончара:

www.dnu.dp.ua/view/ndchigh

Наукове видання

**ВІСНИК
ДНІПРОПЕТРОВСЬКОГО УНІВЕРСИТЕТУ**

Серія: ПСИХОЛОГІЯ

Випуск 22

Заснований у 1993 р.

Українською, російською та англійською мовами

Свідоцтво про державну реєстрацію
друкованого засобу масової інформації
Серія КВ № 21545-11445 від 21.08.2015 р.

Редактори: Л. В. Дмитренко, М. О. Литовченко
Коректор Т. І. Севост'янова

Підписано до друку 29.07.2016. Формат 70×108^{1/16}. Папір друкарський.
Ум. друк. арк. 12,25. Тираж 100 прим. Зам. № .

РВВ ДНУ, просп. Гагаріна, 72, м. Дніпропетровськ, 49010.

ПП «Ліра ЛТД», вул. Погребняка, 25, м. Дніпропетровськ, 49010.
Свідоцтво про внесення до Державного реєстру
серія ДК № 188 від 19.09.2000 р.
Фактична адреса: вул. Наукова, 5.